

गांधीव साहित्य पाठिका ?
प्रथम कुंज : द्वितीय पुष्प

य, आसाम!!!

वा

महा-मन्त्रुरुनु कर्तुं उपननाटक.

२६-९-

गांधीव
साहित्य मंडिर,
१८-मैमोरी,
सुरत.

१-०-०

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૬૮૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રા.ય રા.સપ્ત

વિષય ૮૪૫૭ : ૩

ગાંડીવ સાહિત્ય વાર્ષિકા
પ્રથમ કુંજ : : દ્વિતીય પુષ્પ

હાય, આસામ!!!

અથવા

એક ચ્હા-મજુરનું કર્ણ જીવનનાટક.

[ગિરીશચન્દ્ર નામના એક ચ્હાસી આવેલા મજુરની સાચી કથની ઉપરાંત એજ વિષય ઉપરની હકીકત દર્શાવતા ખીજ રસિક લેખો તેમજ દીનબન્ધુ એન્ડફસના ઈ. સ. ૧૯૨૧ના અનુભવો સાથે]

પ્રગટકર્તા—

ગાંડીવ સાહિત્ય મન્દિર

૧૮૦—કેળાંપીઠ

સુરત.

ગાંધીવ મુદ્રણાલય

કેળાપીઠ, સુરત

માં

નરવરલાલ મૂળચંદ વીભાવાળા

એ

છાપીને

ગાંધીવ સાહિત્ય મન્દિર

માંથી

પ્રગટ કરી.

પ્રથમાવૃત્તિ.

ઇ. સ. ૧૯૨૩

પ્રત ૧૦૦૦

સંવત ૧૯૭૯

૧૦૬૬

(૭)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રેસ
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ

શ્રી

ને

સપ્રેમ ઉપહાર

તરફથી

ઉદ્ભવ.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ના ફેબ્રુ-માર્ચ-એપ્રિલ મહિનામાં હું સુરત જીલ્લામાં આવેલા ચીખલી તાલુકામાં રાષ્ટ્રીય કાર્ય કરતો હતો. એપ્રિલ મહિનામાં કંઈક કારણોસર મારે ચીખલી તાલુકાનું કામ છોડી દેવું પડ્યું. તે પછી ભાઈ ઇન્દુલાલ મને વાગરા તાલુકાનું કેટલુંક કામ સોંપવાના હતા. તે યોજના પણ પ્રસંગવશાત બંધ રહી જવાથી મેં મહિનાનો વખત મને આરામ માટે મળી ગયો. એ દરમ્યાન કોઈ સરસ વિષયનું પુસ્તક લખવા મળી જાય તો હીક એવા ધરા-દાથી મેં તપાસ કરી.

જાણીતા દક્ષિણી લેખક મારા મિત્ર રા. રામદાસ સાળીને મેં મારો વિચાર જણાવતાં તેમણે તરતજ મારા વિચારને અનુકૂળ આવતું એક મરાઠી પુસ્તક મારા હાથમાં મૂક્યું. એ મરાઠી ગ્રંથનું નામ ભયંકર ગ્રહવંશ. ભયંકર ગ્રહવંશ વાંચીને ખરેખર મને ધણો આનંદ થયો. અત્યારે નામ ચોક્કસ યાદ નથી પરંતુ ધણું કરી એ પુસ્તક શ્રી જોગેન્દ્રનાથ મિત્ર નામના એક બંગાળી વિદ્વાને કોઈક મજૂરની સાચેસાચી ધટનાને આધારે લખેલા ગ્રંથનું રૂપાંતર હતું.

ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા.

ઉદ્દેશ.

ગાંડીવ સાહિત્ય મન્દિર તરફથી બહાર પડતાં પુસ્તકો પ્રજાને અત્યારે મળે છે તે કરતાં પણ વધારે સસ્તી કિંમતે મળી શકે, એટલું જ નહિ પણ વારંવાર પુસ્તકો મંગાવતાં થતી કડાકુટ, વિ. પિ. ટપાલખર્ચ વિગેરે દૂર થઈ સાહિત્યનો પ્રચાર નિયમિત અને વધુ પ્રમાણમાં થઈ શકે એ મુદ્દાથી ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકાની સ્થાપી યોજના ઘડવામાં આવી છે.

પુસ્તકો

ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકામાં વિવિધ પ્રકારના સાહિત્ય પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં આવશે. પ્રજાને વીર્યવાન બનાવી જોમ પ્રેરે તેવાં રાષ્ટ્રીય પુસ્તકો ઉપરાંત તદ્દન નવી શૈલીથી લખાયેલાં બાલસાહિત્ય, સ્ત્રીસાહિત્યના ગ્રંથો, વિવિધ જ્ઞેષ્ઠાની-તથા જુદી જુદી ભાષાઓની પ્રસાદીઓ-ચુરોપના ટોલસ્ટોય, સ્ટેડ, લ્યુગોથી માંડી એનેટોલ ફ્રાંસ, રોલેન્ડ વિગેરેના તાજા જોરાવર ગ્રંથો, અંગ્રાજીમાં શરત ચેટરજી, શિશિરકુમાર મિત્ર, આરીન્દ્રકુમાર દોષ, મરાઠીમાં કેળકર

આખું પુસ્તક વાંચી જતાં મને તે ગુજરાતીમાં ઉતારવાની ભારે જરૂર જણાઈ. આગેજ વરસે ત્યાં છંદગીભર ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોવાથી એ પુસ્તકનું રૂપાંતર કરવાનો થોડો ઘણો અધિકાર તો મેં પ્રાપ્ત કરેલોજ છે એવી શ્રદ્ધા મારા હૃદયમાં ઉપજ્યા વિના રહી નહિ. વળી એ વિષયનું એ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં નથીજ એમ મને ચોક્કસ લાગ્યું. આથી તરતજ એ પુસ્તકનો અનુવાદ કરવામાં મેં માંડે ધ્યાન પાડ્યું.

પરંતુ એ પુસ્તકનો અનુવાદ કરતી વેળા તેને વધારે રસિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના હું રહી નથી શક્યો. પુસ્તકની ઉત્થાનિકા અને સમાપનાનો વિષય મૂળમાં હતો તેનાથી મેં જૂદીજ રીતે કદખી લીધો છે, જે કે તેનાથી મૂળ વસ્તુને બિદકુલ બાધ આવતો નથી. અને મૂળ વસ્તુને નાટકના રૂપમાં યોજવાની, તેના પડદા પાડવાની યોજના પણ મેંજ રચેલી છે; એટલે એમ કરવાને લીધે કલાતી દૃષ્ટિએ એમાં જે ક્ષતિઓ પ્રવેશી હોય તેને માટે હુંજ જવાબદાર છું. પરંતુ એટલું ખાસ જણાવવાની જરૂર જોઈ છે કે મૂળના બનાવો, હકીકતો અને વિચારોમાં મેં ભાગ્યેજ નશ્વો ફેરફાર કર્યો છે; કારણ કે જે ખીના સાચી તરીકે જણાવવામાં આવી છે તેની સાથે રમત કરવાનો મને અધિકાર નથી.

પુસ્તક લખ્યા બાદ એ એક મહિને, હું ભરૂચથી વડોદરા જતો હતો. તે વખતે ટ્રેનમાં મને એક ભાઈનો અચાનક ભેટો થઈ ગયો. એ ભાઈએ ચલાના મજૂરડોપોમાં ગુમાસ્તા તરીકે નોકરી કરી હતી. મારે તે તેને ઘણી વાતચીત થઈ. દિલ્લગીરીની વ્હાત છે કે તે મેં નોંધી ન લીધી; પરંતુ મારી એટલીતો ખાતરી થઈ કે ગિરીશની હકીકત વીસ પચીસ વરસ જૂની ભણે હો, પરંતુ તેમાં જણાવેલી પરિસ્થિતિમાં કશો

ચિપલૂકર વિગેરે સમર્થ વિદ્વાનો, ઉર્દુમાં લખાયેલા લાલા
 લજપતરાય, ભાઈ પરમાનંદ વિગેરેના અમૂલ્ય ધાર્મિક
 રાજકીય આદિ વિષયના ગ્રંથો, તેમજ એશીયાની બીજી
 ભાષાઓના સાહિત્યની પણ થોડી થોડી પ્રસાદિ આગળ
 જતાં મળે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. પ્રત્યેક સાહિ-
 ત્યવિલાસી સર્જન આ વાર્ટિકામાં નામ નોંધાવવાથી અનુ-
 પમ સાહિત્યરસ ભોગવવા શક્તિમાન થશે, એટલું જ નહિ
 પણ દુકં વખતમાં થોડે ખર્ચે એક સરસમાં સરસ નાનકડી
 લાયબ્રેરી પણ પોતાને ત્યાં ઝમાવી શકશે.

લવાજમ

વાર્ટિકાની દરેક કુંજને મારે રૂ. સવાચાર અંકે ૪૧
 લવાજમ રાખ્યું છે જેમાં ટપાલખર્ચનો પણ સમાવેશ થઈ
 જશે. આટલા લવાજમમાં, સર્વે દૂધ જેવા કાગળપર
 મનોહર રીતે છાપેલાં મજામૂત બાંધણીના બોર્ડ પટ્ટીના
 પાકાં પુઠાંવાળાં એક હજાર પૃષ્ઠના આશરે ૫-૬ પુસ્તકો
 ગ્રાહકને મળી શકશે. આ પુસ્તકોમાં પ્રસંગોપાત ચિત્રો
 પણ મૂકવામાં આવશે, એટલું જ નહિ પણ પુસ્તકને જેમ
 બને તેમ વધારે કળાવંત, શોભાયમાન અને દેખાવડાં કર-
 વાનો ભારે પ્રયત્ન થશે.

ભાષા

પુસ્તકનો આમ વર્ગમાં પ્રચાર કરવાનો ખાસ હેતુ
 લક્ષમાં રાખી આ પુસ્તકો ખૂબ સહેલી છતાં શુદ્ધ અને
 સરસરી ભાષામાં લખાય તેવી કાળજી રખાશે.

ખાસ ફેરફાર થયો નથી. હજુયે ચલામજૂરોની સ્થિતિનાં રોદ્ધણં તેવાંને તેવાંજ છે.

અને એ વાત સાચીજ નીકળી. એ અરસામાંજ ચલાના બગીચા-ઓમાં હડતાળ પાડીને મજૂરો હજારોની સંખ્યામાં નારી છૂટ્યા અને તેમની પરિસ્થિતિ વિષે બહુજ બચકર વાતો ગલાર આવી. શ્રી કાલેએ પોતાના હિન્દી અર્થશાસ્ત્ર નામના ઇંગ્લેશ પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે આસામમાં ગુલામી મજૂરી પદ્ધતિ ચાલૂ હતી પરંતુ બહુ ખૂમાટો થવાથી સરકારે આસામ ઇન્ડસ્ટ્રી કમિટી નીમી ઇ. સ. ૧૯૦૧માં થોડાક કાયદાઓ કર્યા; છતાં સ્થિતિ બરાબર હીક ન થવાથી ઇ. સ. ૧૯૦૮માં વળી પાછું એક કમીશન નીમી તપાસ કરી ત્યાંથી ગુલામી પદ્ધતિ કાઢી નાંખી અને હવે ત્યાં ગિરમિટીયા પદ્ધતિ ચાલૂ નથી. શ્રી કાળેતું કહેવું કાયદેસર રીતે બરાબર હશે પરંતુ મને લાગે છે કે જોનારની બે અને ચોરનારની ચાર આંખ પ્રમાણે સરકારના કાયદામાંથી છૂટી જવાની બારીઓ તો હશેજ. અને એ પ્રમાણે ત્યાંની પરિસ્થિતિમાં કાયદેસર જેતાં થોડો ધણો સુધારો દેખાતો હશે પરંતુ ખરી રીતે ત્યાં એવાને એવા અનર્થો ચાલી રહ્યાં છે, જાણે માનવીએ સંસ્કૃતિમાં પ્રગતિ કરીજ ન હોય તેવી દશા પ્રવર્તતી રહી છે.

મજૂરોનો પ્રશ્ન એટલે તેમાં દીનબન્ધુ એન્ડ સસ સાહેબ તો પોતાની સેવા બજાવવાને ઘૂસી ચૂક્યા હોય જ. ઇ. સ. ૧૯૨૧માં બ્યારે મજૂરો હજારોની સંખ્યામાં હડતાળ પાડી નાસી આવ્યા ત્યારે દીનબન્ધુએ ગામડે ગામડે ફરી તેમની અથાગ સેવા બજાવી હતી. આ પુસ્તક માટે તેથીજ મેં એમની પાસે મજૂરોની હાલની પરિસ્થિતિ વિષે એક લેખ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ શાંતિનિકેતનથી તેમનો જવાબ

પ્રથમ કુંજ.

પ્રથમ કુંજનું પહેલું પુષ્પ બોમ્બાયુગનું ખંગાળા બહાર પડી ચુક્યું છે. તેની કિંમત એક રૂપિયો છે. પરંતુ વાટિકાના આહુક થનારને તે ટપલખર્ચ જતાં અગિયાર આને પડી રહે છે. હાય, આસામ ! નામનું બીજું પુષ્પ તો તમારા હાથમાંજ છે. વાટિકાના સ્થાયી આહુક થવાથી તે પણ અગિયાર આને પડી રહે.

બાલ વિહાર.

બાવાઆદમ નાગા નાગા ફરતા હતા ત્યારથી માંડીને જગદીશ બાબુએ દુનિયાને ચકિત કરી ત્યાં સુધીની જુદી જુદી વૈજ્ઞાનિક શોધો વિષેની તદ્દન નવી શૈલીથી પણ સરળ ભાષામાં લખેલી મનોરમ ટુંકી વાતો. ગુજરાતના બાલસાહિત્યમાં આ પુસ્તક બહુજ ઉંચું અને અગત્યનું સ્થાન લેશે. છપાય છે.

કલકત્તાનો કારાયુગ.

ઈ. સ. ૧૮૨૨ના ડીસેમ્બરમાં કલકત્તામાં ભારે પકડા પકડી સરકારે ચલાવી હતી અને દેશખંધુ દાસ, તેમનાં પત્ની, બહેન, તેમજ બીજા નેતાઓને જેલ મંદિરમાં ખૂરેલા તે વખતનું આ ચિત્ર એટલી બધી રમૂજ ભાષામાં લખાયલું છે કે ગુજરાતીમાં રાષ્ટ્રીય વિષયના હાસ્ય મંદિરનું સ્થાન આ પુસ્તક લે તો અમે નવાઈ નહિ પામીએ. લેખક:-શ્રી હેમંતકુમાર સરકાર. એમ. એ.

ફરી વળ્યો કે હાલ (કેનીયા આગત) હું એટલા બધા કામકાજમાં છું કે ખાસ લેખ લખી મોકલવા કેવળ અશકત છું. તે પછી તેઓ મુંબાઈ આવે ત્યારે તેમની મુલાકાત લેવા માટે મેં રાહ જોઈ પરંતુ કેટલોક કાળ વહી જવા છતાં તેમના મુંબાઈ આવવા વિષે કંઈ સમાચાર જણાયા નહિ અને પુસ્તક બહાર પડવા વિષે લોકોની આતુરતા ઘણી વધતી જતી જોઈ ચાલૂ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપવા માટે મોડર્ન રિવ્યુ માસિક પત્રના જુન-જુલાઈ ૧૯૨૧ના અંકમાં આવેલી પેલી હડતાળોના સંબંધમાં ચર્ચા અને નોંધ આપી દહ સંતોષ માનવો પડ્યો છે. મને શ્રદ્ધા છે કે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો વખત ખુબજ ટૂંકમાં આવશે અને તે વેળા દીનબન્ધુની પતિતપાવતી વાણીનો લાભ જરૂર આપવા પ્રયત્ન થશે.

આશા છે કે મારો આ પ્રયાસ યુજરાતી આલમને રૂચશે.

આપાદ વદ ચૌદશ

૧૯૭૯

૧૦-૮-૨૩

}

નરવર વીમાવાળા.

પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરું—

ઈ. સ. ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીની ૨૧ મી તારીખે સારાય ઉત્તર હિન્દમાં એક સામટો બળવો ઉઠાવવાની હિલચાલ થઈ હતી, તેનો કુપો પણ બહુ મનોરંજક ઇતિહાસ. જરૂર સંઘરી રાખવા લાયક.

એ ઉપરાંત ઉર્દુમાં લાલાજીએ લખેલા મેઝિનીના ચરિત્રનો અનુવાદ, આસામની શૂરાતનમાં અદ્વિતીય માટક જાતિની અનુપમ વીરતાનું મયના નામનું નાટક, ખારીન્દ્ર-કુમાર ઘોષની નવલકથા વિગેરે પુસ્તકો એક પછી એક તૈયાર થઈ છપાતાં જશે. આ યોજનાની સફળતાનો આધાર ગ્રાહકો પર છે. આવી કટ્ટી મોંઘવારીના જમાનામાં આટલું સસ્તું સાહિત્ય આપવાનું કામ ગ્રાહકોની સારી સંખ્યા વિના બની શકતું નથી. જેમ જેમ ગ્રાહકો વધતાં જશે તેમ તેનો લાભ ગ્રાહકોનેજ વધારે ને વધારે આપવામાં આવશે.

ગાંડીવ સાહિત્ય વારિકાની પ્રથમ કુંજથીજ તેમાં દાખલ થવા ઇચ્છા ધરાવનાર સર્જન સત્રારીએ ડા. સવા-ચાર મ. ઓ. થી મોકલવા. જેથી તેમને પ્રથમ પુષ્પ તથા બીજું પુષ્પ તુરત મોકલાશે અને પછીથી જેમ જેમ પુષ્પો તૈયાર થતાં જશે તેમ મળશે અથવા એકજ કાડ લખવાથી પહેલાં બે પુષ્પ ૪-૬-૦ના વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

હાય, આસામ!!!

અથવા

એક સ્થા-મળુરનું કરેણ જીવનનાટક.

ઉત્થાનિકા

૧. આગગાડીમાં.

“ ભૂં ભૂં ભૂ ..... ”

એ પ્રમાણે અવાજ કરતી આગગાડી સ્ટેશનની અન્દર ધસી આવી.

અપોરના એ વાગ્યાનો વખત હતો. ઉન્હાળાના દિવસો હોવાથી ગરમી પુષ્કળ પડતી હતી. સ્ટેશન પર ફરતા ઉતાડ્યો પવનને અભાવે બેઆકળા થઇ ફરતા. કોઇક વળી પંખાનો ઉપયોગ પણ કરતા. આતુરતાથી દરેક જણ આગગાડીની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. કારણ આજે ગાડી કલાકભર મોડી આવશે એમ પહેલેથીજ જાહેર થયેલું હતું.

હું પોતે પણ ગાડીને માટે અધીરો બન્યો હતો. એનું બીજું પણ કારણ હતું. એક કારણ તો એ હતું, કે ગાડીને વખતે બરાબર આવવાને બદલે હું કાંઈક વહેલો આવ્યો હતો. વળી હું એકલોજ હતો, સાથે કોઈ વાત કરનાર નહોતો. અને ત્રીજું એ, કે જે ગામે હું જવા ઇચ્છતો હતો, -જેને ત્યાં હું જવાને નીકળ્યો હતો તેને મળવા માટે પણ માફ મન તકપાપડ થઈ રહેલું હતું.

એટલામાં જેની હું તથા સ્ટેશન પરના બીજા સેંકડો માણસો રાહ જોઈ રહ્યા હતા તે આગગાડીએ સ્ટેશનની અન્દર ધસારો કર્યો.

એકદમ સધળે કલાહોળ થઈ રહ્યો. ખાવાનાવાળાઓના અવાજ તેમાં બેળાતા. બેસાડોઓનો “અહીં જગા છે,” “ના, ના આગળ ચાલો” “દોડો પછી ગાડી ચાલી જશે” “એન્જીન પાસેનાં ડબ્બામાં બેસીએ તો ઠીક પડે” એવો શોરબકાર, હમાલો, સ્ટેશન પરના બીજા અમલદારોનો ખૂમારો વિગેરે મળીને મોટું જાણે ધમસાણુ ન મચ્યું હોય, તેવોજ ઘોંઘાટ ત્યાં જમ્યો.

હું એકલો હતો, એટલુંજ નહિ પણ મારી સાથે માંજો સામાન પણ ન હતો. મારી પાસે માત્ર એક સાદી પતરાની પેટી હતી તથા એક બચકું હતું. આટલો ઓછો સરંજામ હોવાને લીધે મને જગા મળી જતાં વાર ન લાગી.

હું જે ડબ્બામાં ધૂસ્યો તેમાં ભારે ગિદ્દી ન હતી. એક પારસી બુટ્ટો બેડો બેડો રોજીંદુ છાપું વાંચી રહ્યો હતો. બે ત્રણેક હિન્દુ જીવાનિયાઓ પાને રમતા હતા. તથા એક વહોરાજી ઝાકું ખાતાં પડ્યા હતા. એક બે બાઇઓ પણ બેઠેલી હતી.

ગાડી પાછી ચાલતાંજ ધીરે ધીરે ડબ્બામાં બેઠેલા બેસાડોઓમાં વાત ચાલુ થઇ.

પેલો પારસી મને સંબોધીને બોલ્યો, “મિસ્તર ! તમે સમજીયું કે ? આય સરકારનું નવું બજેટ તૈયાર થાયય તેમાં ચાહ પર મોટો કર પરવાનો છે જો !”

“ના, ના ! એવું નહિ હોય ! એ કયું છાપું છે ? સાંજ કે ?” મેં જીજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

“ના રે પ્રજામિત્ર છે. તેમાં આય ન્યુસ ધન્ના સારા આવેય જો.”

“પણ એ ચ્હા બાબત તમે શું કહ્યું ?”

મને ત્યાં પીવાના પાણી શોખ હતો. ન્હાનપણથીજ મને મારા માથાએ ત્યાં પર ઉછેરેલો. ત્યાં પરજ મારો કોઠો બાંધેલો એમ કહું તો ચાલે. કારણ મારા બાપાજી રેલ્વે કંપનીની નોકરીમાં હતા. હવે એ વાત તો જગજગ હેર છે, કે રેલ્વેના નોકરો ઘણા વ્યસનોના સાધારણ રીતે ભોગ ગ્રહ પડે છે. લાંચ રૂશવતને બાળુએ મોકિયે, સોપણ ખીડી, ત્યાં અને કાલેક ઠેકાણે દારૂના વ્યસન પાડવામાં આ જનની નોકરી સાધનનૂત બને છે. રાતના ઉખમરો કરનાર નોકરોને ત્યાં વિના ન ચાલે બેઠેલે પછી સોળને અસરને પરિણામે બધાજ રેલ્વે વાળાઓને એ ખરાબ આદત લાગુ પડે છે.

તે ત્યાંથીજ અટકતી હોય તો સારૂ, પરંતુ તે આદત તો વારસામાં પણ અપાય છે. મારા બાપાજીને ત્યાંની ઉંડી આદત પડેલી બેઠેલે તેને બોલામાં બોલા ૫-૬ પ્યાલા ત્યાં તો બેઠેલેજ અને જ્યારે મોટાં પીએ ત્યારે કાંઈ બાળકો બેચાં કરે ?

અર્થાત્ અસપણથીજ ઘરમાં ત્યાં ઉકળ્યા કરે તેને પરિણામે મને રોજના ત્રણ ચાર પ્યાલા તો સાધારણ રીતેજ પીવાની ટેવ પડેલી. અંધારામાં પૂરું મેટ્રીક પાસ થઈ પ્રિવિયસમાં એ વરસ ગોશ્તાં ખાઈ આપણે તો ધંધામાં સરણે ચઢી જવાનું ફિક ધાર્યું. અને મુંબઈમાં કોટમાં બાપાજીના દોસ્તદારની લાગવગ શિક્ષારસથી નોકરી મેળવી.

એ એક વિલાયતી વેપારી પેઠી હતી. અને ત્યાં મને ૭૫ રૂનો દરમાયો મળતો હતો. કામ બહુ હલકું-ભારે નહિ લાગે એવું હતું. છતાં ખીજ, ભારે કામ કરનારાઓ આડી જતાં મગજને તાણુંતર શોખવાને સારૂ ત્યાંના પ્યાલા પાસેની હોટલમાં મંગાવતા

તેની સાથે આપણે પણ પહેલાની પેલી ટેવ પડેલી તે મુજબ ચલાવેલીનું આરાધન કરતા.

આથીજ મને પેલા ખરસીએ જ્યારે કહ્યું કે ત્યાં જરૂર તો સરકાર નવો કર નાંખવાની છે ત્યારે મારા ખેટમાં કારકે પડ્યો, કે રખેતે દહાડાનો ત્યાંનો છ આનાનો ખસ્ય છે તે હસ બાર આનાનો તો ન થઈ ખેસે ને ?

મેં મહેરવાનજીના હાથમાંથી પ્રભાવિત લાઈને વાંચ્યું. મહેરવાનજીએ કહેલી હકીકત બરાબર હતી. સરકાર તમકથી ત્યાંના પ્રત્યેક રતજી કમ્પા દીઠ એક આનાનો વેરો નાંખવા માટેની દરખાસ્ત નવા અંદાજમત્ર (બજેટ)માં હતી. સાથેજ એક બીજી પણ જાણવા જોગ વાત હતી—

ત્યાં ઉપરનો નવો વેરો

તેને લીધે ઉપજેલો ખજાનખાત !

આસામના ત્યાંના ખેતરોના માલિકોની સભા !
સરકારના જોડુકમી પગલાં સામે ઉઠાવવામાં
આવેલો મજબુત વાંધો !

એ વેરો પાછો ખેંચી લઈ તેને કંટાળે બીજી
જોડવાણ કરવા માટે થયેલી ભલામણ !

આવા મશાળા હેઠળ યુરોપીયન પ્લેન્ટેશન ત્યાંના ખેતરાંઓના

માલિકેની મળેલી સભાનો હેવાલ આપવામાં આવ્યો હતો. હિન્દુસ્તાનના કોકોને ચ્હા મોંઘી પડવાથી તેમને કેટકેટલી અગવડો નડશે તે દર્શાવી આ નવા વેરા સામે ખૂબ સખત અણગમો દર્શાવવામાં આવ્યો હતો.

“શું ધારો છો, શેઠ ! આ યૂરોપીયનોનું કાંઈક વળશે ખરું ?” મેં સવાલ કર્યો.

“તેમાં સું કાંઈ સફળી છે કે ? સરકારને અમારી સી પરીચ ? તે તો હરહમ્મેશ વરી ગોરાઓનાજ કાયદા જોતી આવી છ વરી ?” પેલા ઝોકું ખાતાં વહોરાળ હવે જાણ્યા હતા અને છાપાની વાતમાં જરા રસ લેવા લાગ્યા હતા તે વચ્ચે પૂરાયા.

“અને વરી એમ બી કહોની કે અમુને બી ચ્હા ડીયર થવાથી મોંનું કતાનું કરવુંજ પરે કેની ? કહોની સેથ ! તમોને ચ્હા વિના ચાલેચ કે ?” મહેરબાનજીએ મુદ્દો ઉઠાવ્યો.

“અરે ! મારે પોતાને કાંઈ નહિ તો છ ખ્યાલા તો સાધારણુ રીતે જોઈએ છીએ. સાળું થોડું વધી ગયું છે ? પણ કેમે કયું છટવું નથી. ”

એટલામાં સ્ટેશન આવ્યું. મેં, વહોરાળજી તેમજ મહેરબાનજી શેઠ ત્રણેયે ચ્હા લઇને પીધી.

મારે સુરત જવું હતું. સુરતમાં મારા મામાનું ઘર હતું. તેને ત્યાં હું ચાર દહાડા રહેવા-મઝા કરવા જતો હતો. પેઢીમાંથી ત્રણ દિવસની રજા લીધેલી હતી. અને એક બે દિવસ વધારે રહી શકાય એવી જાતની કામની જોગવાઈ પણ કરી મૂકી હતી.

આગગાડી સુસવાટાભેર ચાલી જતી હતી, કોઈ કોઈ સ્ટેશને

ચઢઉતર થતી હતી. વહોરાજી વલસાડ સુધીનાજ સોખતી હતા. મહેરવાનજી શેઠને નવસારી જવાનું હતું. એટલે વલસાડ સુધી હું વહોરાજી અને મહેરવાનજી વચ્ચે ચાલુ પ્રસંગોને લઈને ઠીક પરચુરણુ વાતો ચાલી. વલસાડ આવ્યું, વહોરાજી ઉતર્યા તે પછી મહેરવાનજીને પણ ઉંઘ આવવા લાગી. મેં પણ એક . ઝોકું કાઢી લેવાનો મનસૂબો કર્યો.

ઝપાટાભેર ચાલી જતી આગગાડીમાં આવતી વાયુની ઠંડક ભરી લહેરોના પ્રતાપે હું બે એક કલાક ઉંઘ્યો.

નવસારી આવી ગયું. બુદ્ધાજી ઉતરી ગયા. હું પણ સુરત ક્યારે આવે, ક્યારે ગાડીમાંથી ઉતરું એમ મનમાં ધચ્છવા લાગ્યો.

ચોપડી કાઢી વાંચવા માંડી. પણ રહેન ન પડ્યું. ડાયરી-નોંધપોથી કાઢી કાંઈક લખ્યું. અને એવીજ રીતે વખતની ટાળા-ટાળ કરવાની અજમાયશ કરી.

આખરે ઉઘના આવી ગયું. સાડા આઠ વાગ્યા હતા. ધસમસાટ કરતી ગાડી સુરતના સ્ટેશનમાં પેંડી.

મેં હમાલને બોલાવ્યો, “ચાલા સામાન ઉઠાવ”.

મેં આમતેમ નજર કરી, જોયું કે કોઈ મને તેડવા આવ્યું છે કે કેમ. પણ કોઈ જણાતું નહોતું. એટલામાં સામેથી મને એક રહેજ બેઠા ધાટનો પચીસેક વરસનો જુવાન આવતો માલમ પડ્યો. તેની મુખમુદ્રા જોઈ હું ચમક્યો. તેજ ગોરો રંગ ! તેજ આછી મૂછો ! તેજ કાળી આંખો ! હું વિચારમાં પડ્યો, શું એ હું ધારું છું, તેજ હશે ?

એટલામાં મારે કાને અવાજ આવ્યો, “ઓહો ! ચન્દનલાલ !

તારાં પગલાં અહિં ક્યાંથી ?’

મેં ઉચ્ચું જોયું, મારાં મોં ખોલી ઉઠ્યું, “કોણ? અનુપરાય ?”

૨. અનુપરાય.

હું જ્યારે બણવા સારૂ મારા મામાને ત્યાં રહેતો હતો ત્યારથીજ મારા મામા ઉપર તેમજ મારાં બીજાં મોસાળીયાંઓ તરફ મને કુદરતી રીતે વધારે બાવ પેદા થયો હતો. મારા બાપાજીને રેલ્વેની નોકરી. જ્યાં બદલી કરે ત્યાં જવું પડે, એને લીધે મારાં બણતરમાં વાંધો આવવા લાગ્યો. કેટલાક વરસ સુધી તો હરકતો વેડીને પણ હું મારા બાપાજીની સાથેજ રહેતો અને આસપાસમાંજ મારાં બણતરની કાંઈક જોગવાઈ કરી લેતો. પણ જ્યારે વધારે કઠણ અભ્યાસ કરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે મારા બાપાજીની ઇચ્છા મુજબ સુરતમાં મેં મામાને ત્યાંજ જે અઢી વરસ ગાળ્યાં અને ત્યાંથીજ હું મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પસાર થયો.

એ અરસામાં જ્યારે હું સુરતની એક હાઈસ્કૂલમાં બણતો હતો ત્યારેજ મારે અનુપરાય સાથે દોરતી બંધાઈ હતી.

અનુપરાય મારી સાથેજ બણતો હતો. એ કાંઈ મૂળથી પૈસાદાર નહોતો. એનો બાપ તો દારૂની લતમાં પાયમાલ થઈ માંડો બની ગયો

હતો. એના બાપ ઇચ્છારામે વારસામાં તો દીક પૈસો મેળવ્યો હતો પરંતુ દુનિયામાં સાધારણ રીતે અને છે કે લક્ષ્મીની સાથે વિલાસ આવે છે. પૈસો પોતાના દુરપયોગને લાવે છે અને પૈસાદાર માણસ મોજશોખના ભભકદાર નામ હેઠળ ઓળખાતા ખોટાં, આડે રસ્તે દોરવનારાં, અધોગતિ કરનારાં વ્યસનોમાં પડી જાય છે. એજ પ્રમાણે ઇચ્છારામનું પણ અનેલું. ખોટાં વ્યસનો અને મોજશોખમાં એ પોતાનું ધણું ગુમાવી બેઠો. વાડીવજીશ્વ વેચાઈ ગયાં-ગીરો મૂકાઈ ગયાં પૈસો હરાઈ ગયો. અને છેવટે તદ્દન કંગાળ હાલતમાં નહિ તોયે મુકલીસ થઈને એને એક નાનકડા ઘરમાં પોતાના પરિવાર સાથે આવીને રહેવું પડ્યું-ખરું કહોતો એને લાવવામાં આવ્યો. કારણ તે વખતે એને ચિત્તભ્રમનો વ્યાધિ તો ક્યારનો લાગુ થઈ ચૂક્યો હતો.

એને ત્રણ છોકરા હતા. જ્યારે હું સુરત ભણવા માટે રહેવા આવ્યો ત્યારે મોટા છોકરા ઇશ્વરલાલની ઉમ્મર ત્રીસેક વરસની હશે. તે એક ઠેકાણે ગુમારતી કરતો હતો. વચ્ચે બાવીસ વરસનો મુંબાઈ બેંકની અન્દર નોકરી કરતો હતો. અને છેક નાનો અનુપરાય-સોળ વરસનીજ ઉમ્મરનો-મારીજ સાથે ઇંગ્રેજ પાંચમી ચોપડીમાં ભણતો હતો.

પણ હું સુરત આવ્યો ત્યારબાદ અનુપરાયના કુટુંબમાં બહુ ગજબનાક ફેરફાર બની ગયા. એના મોટાભાઈ ઇશ્વરલાલને એના શેઠે અમુક જાતના કાપડની ખરીદી કરવા સાડકલક-તે મોકલ્યો. ઇશ્વરલાલનો સિતારો પાધરો હશે તે કલક-તે એને એક શેરના (ગુજરાતી) વેપારીની મુલાકાત થઈ. અને શેઠની ખરીદી કરવાની હતી તે મુખ્ય કામને બદલે ઇશ્વરલાલ તો પેલા શેઠ દામોદરદાસ-જેના ઉપર અજબ ભૂરકી

એ નાંખી શક્યો હતો તેની સાથે શેરના વેપારમાંજ પડી ગયો. શેઠને જે ખરીદી કરવાની હતી તે માલ ખરીદી ઇશ્વરલાલે પાર્સલ કરીને મોકલી આપ્યો—સાથે પોતાનું રાજનામું પણ ખીડી મોકલ્યું. કારણ શરૂઆતથીજ શેરના ધંધામાં તેના પાસા સવળા પડવા માંડ્યા. દામોદરદાસને ત્યાં ટુંક મુદત રહી એ એ શેરના ધંધાની કુચીઓ શીખી ગયો. દામોદરદાસ શેઠ પણ જાણે આગલા જન્મના ઇશ્વરલાલના દેણદાર ન હોયને, તેમ છ મહિના વહા ન વહા એટલામાં તો સ્વધામ સિધાવ્યા અને વહેવારકુશળ ઇશ્વરલાલે દામોદરદાસ શેઠ દ્વારા થયેલી ઓળખાણોનો લાભ લઈ પોતેજ સ્વતંત્ર રીતે ધંધો ચાલુ કરી દીધો.

દિનપરદિન ઇશ્વરલાલ તો પૈસાની બાબતમાં ચઢતોજ ગયો. એક તદ્દન સત્યવ્રતી માણસને જે ચટ હોય—સાચું ખોટું શું તે વિચારવાની ઝીણવટ ભરેલી આદત હોય તે કાંઈ સાધારણ ભણેલા ઇશ્વરલાલનામાં નહોતીજ. બધા ધંધાદારીઓ જે જાતની હાથ-ચાલાકી સાધારણ રીતે કરે છે એને જૂઠાણું કહેવામાં પણ જરાયે વાંધો નથી; કારણ દરેક વેપારી બચ્ચો જાતે કપૂલ કરે છે કે, હા ભાઈ અમારે કાંઈ જૂઠું ખોટું શિવાય નથી ચાલતું—તે જાતની હાથચાલાકીથી, કુશળતાથી ઇશ્વરલાલ ધંધામાં તો ફાવતોજ ગયો અને ધીરેધીરે ઇશ્વરલાલ ઇચ્છારામ શેરદલાલની પેઠીએ કલકત્તામાં અને (ગુજરાતમાં) કલકત્તાના શેર બજારમાં વેપાર કરવા ઇચ્છનારા ગુજરાતવાસીઓમાં પણ પોતાનો ખૂબ પગપેંસારો કરી દીધો. ટુંક સમયમાં ઇશ્વરલાલે એટલી જમાવટ કરી કે પોતાના ગયેલા વાડી વજીર મેળવવા ઉપરાંત તેણે ઓછામાં ઓછો લાખ રૂપીઓ

ભેગો કરી નાંખ્યો.

એ દરમિયાન અનુપરાય તો મારી સાથે ભણતોજ હતો પણ એનું ચિત્ત ઝાઝું ભણવા તરફ હતું નહિ. હું પોતે પણ કાંઈ ભણવામાં મોટો ભારતેમિયાં નહોતો, સાધારણ રીતેજ ગાડું નિભાવતો. એટલે અમારી બેની વચ્ચે દોસ્તી જામતાં વાર ન લાગી. અનુપરાયનો સ્વભાવ મને થડુ સાવસ લાગ્યો. વળી તે મિત્ર માટે પૈસાટકા ધસાય એટલુંજ નહિ પણ જીવજનીથી તેનું કોઈ પણ કામ કરવા ખડે તૈયાર રહેતો એવું મેં અનુભવ્યું. અમને બેને ડીક સાથે ફાવતું. જે બેઅઘી વરસ હું સુરતમાં રહ્યો તે દરમિયાન અમારો પરિચય ખૂબ ગાઢો થયો.

પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ અનુપરાયનું ભણવા તરફ જોઈ-એ તેટલું લક્ષ નહોતું. પોતાનો મોટો ભાઈ જે વેપાર કરીને પૈસો મેળવી રહ્યો હતો તે તરફ એના વિચારો દોડ્યા કરતા. અને એ ધંધામાં જોડાવાનો એનો વિચાર હતો એતો ખુદ્દનું હતું. આથી એનાથી ભણતર તરફ પૂરતું ધ્યાન ન અપાતું.

આ બાબત હું મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા ગયો અને બીજી તરફ અનુપરાય પ્રિલિમિની (મેટ્રિક પહેલાં લેવાની નિશાળની પરીક્ષા)માં નપાસ થઈ ફારમ ન મળવાને લીધે નિશાળમાંથી ઉડી કઢકતે ઉપડી ગયો એના ભાઈને પણ વેપારમાં મદદની જરૂર હતી. આથી અનુપરાય તરતજ, કાંઈ રાહ ન જોતાં ધંધામાં પડવા સાફ કલકતે ગયો.

આ પ્રમાણે અમે ઘણો વખત થયા વિખુટા પડ્યા હતા. અમે આવા ગાઢા મિત્રો હતા પરંતુ ધણીક વાર અને છે તેમ અમારો ઝાઝો પત્રવહેવાર નહોતો. ક્યારેક ક્યારેક હું પત્ર

લખતો અને તેના કોઈકે જ વાર જવાળ આવતા. આથી જ્યારે કલકત્તામાં વસતા અનુપરાયને ચારેક વર્ષ સુરતના સ્ટેશન પર મેં અચાનક જોયો ત્યારે હું આશ્ચર્ય બન્યો. મારી આંખો મને દગો દેતી હોય એમ મને લાગ્યું.

મેં ચાર વરસે પોતાના મિત્રને મળવાથી મારા શરીરમાં અપૂર્વ આનંદની મેં ચાર કંપારીઓ છૂટીને શમી ગઈ. મારો આનંદ માયો નહિ અને એ સ્ટેશન પર મળનાર વ્યક્તિ અનુપરાયજ છે એમ આંખો ચોળી ખાતરી કરી અતિશય વહાલથી હું તેને ભેટી પડ્યો.

“અલ્યા ! પણ તું અહિં ક્યાંથી ?”

“અને તું ? તારી સવારી ક્યાંથી આવે છે ?” અનુપરાયે મને સવાલ કર્યો.

“હું મુંબઈથી આવ્યો” મેં જવાબ આપતાં કહ્યું.

“મામાને ત્યાં સહેલ કરવા, ખરું ને ?”

“હાસ્તો. ખીલું શું કામ હોય ?”

એ પ્રમાણે વાતચિત કરતા અમે સ્ટેશન પરથી ધીરે ધીરે ઉતર્યા. અનુપરાય પોતાની બહેનને તેડવા સ્ટેશન ઉપર આવેલો હતો પણ તેની બહેન-માસીની છોકરી-આવી હોય તેમ લાગતું નહોતું. તે નથીજ આવી એમ ચોક્કસ ખાતરી કર્યા બાદજ અમે સ્ટેશન પરથી નીચે ઉતર્યા.

“તું સીધો મામાને ત્યાં જશે ?” બાહૂતી ગાડી કરીને તેમાં બેઠા બાદ અનુપરાયે મને પૂછ્યું.

“મેં ત્યાં કાગળ લખેલો છે. એટલે અલ્યારે તો મારે ત્યાં

જવું જોઈએ. તું હાલ ક્યાં રહે છે ?’

અનુપરાય ઘેર રહેતો હોય કે કતારગામને પોતાને બંગલે, તે વિષે જાણવા ખાતર મેં પૂછ્યું.

“હું ? હું આજે કતારગામથી આવ્યો. કાલ સહવારે પાછો જવાનો છું. બંગલે બડી મોજ છે. કાલે તારે આવવું પડશે. આવશે ને ?” અનુપરાયે નોંતરૂં આપ્યું.

મેં મારી સ્થિતિ સમજાવી. મામાને ત્યાં ખાસ રહેવા આવેલો હોવાથી તુરતને તુરત તો કાંઈ મારાથી અનુપરાયનું નોંતરૂં કબૂલ થાય તેમ નહોતું.

“તું તો ગંડુસ છે. એમાં મામાને ખોટું શું લાગવાનું હતું ? મામા ક્યાં મને નથી ઓળખતા ? અને તેને ત્યાં રહેવાની ક્યાં તને નવાઈ છે ? નહિ, બસ તારે આવવું પડશે !” અનુપરાયે હુકમ કર્યો.

“પણ તે તું શેઠ તારા ધરનો, કે તારા ચાકરનો ! જા આપણે બન્દા તો આવવાના નથી !” મેં હસતાં હસતાં કહ્યું.

અનુપરાયે મારો કાન પકડીને કહ્યું “શું... બોલ્યો ? શું... ઉં...ઉં...”

“આપણી સવારી પધારે એવી કાંઈ આશા નથી.”

એ પ્રમાણે અમે ગમ્મતગોઠડી કરતા હતા એટલામાં તો અનુપનું ઘર આવ્યું એટલે તે ઉતરી પડ્યો. ખૂબ બુંબેશ ચલાવ્યા બાદ મેં કબૂલ્યું હતું કે મામાને ત્યાં એક દિવસ રહી પછી બીજે દિવસે “અનુપ-મહાલ”-કતારગામ જવું. અનુપે પણ મારી સાથેજ આવવા ખાતર એક દિવસ વધારે સુરતમાં રોકાઈ જવાની કબૂલાત આપી.

“જો, ત્યારે ચોક્કસ, હં! પરમ દિવસે જવાનું!” અનુપરાય ગાડીમાંથી ઉતરતાં બોલ્યો “હં! અને કાલે? કાલે મારે ત્યાં આવશેને?”

“ના!” મેં નન્નો વાસ્તો. “કાલે તો તારેજ મામાને ત્યાં આવવાનું છે.”

“કેમ? કાંઈ મુંઝામટથી હલવો પૈંચા લાગ્યો છે કાંઈ ખવડાવે એમ છે કે નહિ? કે તું તો હતો તેવોજ કંજૂસનો કાકો રહ્યો છે!”

“ઠેક! ગાડી ખોટી થાય છે!” ગાડીવાળાએ ખૂમ મારી.

“હીક! હંકાર! અનુપ કાલે આવજો હં!” મેં કહ્યું.

“વારૂ.”

અનુપ ઓટલાનાં પગથિયાં ચઢતો હતો. મારી ગાડી દોડતી જતી હતી. હું વિચારી રહ્યો હતો, “કેવો પેંડા જેવો બન્યો છે! કલકત્તા જમને!”

*

*

*

ત્રીજે દિવસે સહવારે આશરે નવ વાગ્યાને વખતે મારા મામાને ઘર આગળ એક ઘોડાગાડી આવીને ઉભી રહી અને અંદરથી અનુપ ઉતર્યો.

મારા મામાને ત્યાં મારા આવવાથી ઘણો આનંદ ફેલાયો હતો. ગઈ કાલે-મારા આવ્યાના આનંદમાં મિજબાની સુદ્ધાં થઈ હતી. મારા મામા ધરડા હતા અને પોતાના વખતમાં તેમણે સાઈ પેદા કરી લીધું હતું હવે વાનપ્રસ્થ જેવીજ શુંદરી ભોગવતા હતા. તેમને-અને ઘરનાં સર્વ માણસોને મારા આવવાથી આનંદ તો થયો પણ જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે બીજેજ દિવસે અનુપ સાથે

કતારગામ જવાનું હું વચન આપી ચૂક્યો છું, ત્યારે તેઓ બહુ દિલગીર થયાં.

“ના ચન્દુભાઈ! એ નહિ બને.-તો પછી આવ્યા શું કરવા? આવવુંજ નહોતું!” મારા મામાની નવનીતે કહ્યું.

“પણ એ છો કહેને! હું થોડીજ એને જવા દેવાની છું?” મારી મામાએ જણાવ્યું “એ ઘડો પોતાના સગાં વહાલાંને મળે, મૂકે, આડ દલાડા અહિં કાઢે અને પછી જોઈએ તો નિરાંતે -સુખેથી જાય.”

મારા મામાએ પણ સખત વાંધો લીધો પણ મેં બધાને સમજૂતિ આપી, કે અનુપ પાંચ વર્ષે ફલક-તેથી આવ્યો છે. એટલે તેની સાથે મારે અમુક વખત ગાળવોજ જોઈએ વળી હું વચન આપી ચૂક્યો છું, તે તો મારે પાળવું જોઈએ.

જેમ તેમ કરી, ખુશ હોંસાતોંરી અને ખેંચતાણુ બાદ મને અનુપ સાથે કતારગામ ઉડતાળીસ કલાક ગાળવાની રજા મળી. અનુપ મારે ત્યાં તેજ દિવસે આવ્યો હતો. તેણે પણ મારો પક્ષ ખેંચીને ખૂબ વાદવિવાદ ચલાવ્યો. અને છિવટે આટલું કબૂલ કરાવ્યું. અનુપે બીજો દિવસે સહવારે નવ વાગે ઘોડાગાડીમાં બેરી તેડવા આવવા કબૂલ કર્યું. અને તે પ્રમાણે મેં ઉપર લખ્યું છે તેમ તે તેડવા આવ્યો પણ ખરો.

કતારગામ જતાં ઘોડાગાડીને કાંઈ ઝાઝો વખત નથી લાગતો. સાધારણ રવાણે ચલાવિયે તો વળી અડધો કલાક થાય. આથી ઘોડાગાડીમાં તો અનુપ સાથે મારે એવી કાંઈ વાતચિત પણ થઈ નહિ. એના ધંધાધાપાની ખચર મેં પૂછી મારી નોકરીની વિગત વિષે એણે સવાલ કર્યા:

મારા સવાલો મને જે જવાબ મળ્યા તે ઉપરથી લાગ્યું, કે અનુપરાય કલકત્તે જઈ વેપાર ધંધામાં પાવરધો તો બન્યોજ હતો. શેરફાલના ધંધામાં જોઈતી વાક્યાતુરી એનામાં જરૂર આવી હતી. એ ત્યાં ગયા પછી એમનો ધંધો વધારે ફાલ્યો હતો એમ એના કહેવા પરથી જણાયું.

બંગલાઓની હારો શરૂ થનાંજ અમારી વાતચિત લગભગ બંધ પડી. કારણ અનુપમલાલ કાંઈ દૂર હતો નહિ. ટૂંક વખતમાંજ અમારી ગાડી ઉભી રહી.

ગાડી ઉભી રહેતાંજ તેનો ખડખડાટ પોતાનાજ બંગલા આગળ અટકતો સાંભળી બંગલામાંના બે ચાર માણસો, કોણ આવ્યું છે તે જોવા બહાર ઝરૂખામાં દોડી આવ્યા.

મેં નજર ફરી જોયું તો મને અપરિચિત એવા બે ચાર મહેરા ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યા. અનુપનો વચ્ચે ભાઈ-જે પોતાના કુટુંબની આળાદી-જાહેજલાલી થતાં પોતાની નોકરી છોડી સુરતમાં કાપડિયો થઈ બેઠો હતો તે તથા તેની સાથે બીજા ત્રણ આશરે ૨૫-૩૦ વરસની ઉંમરના યુવાનો એ ઝરૂખામાં દોડી આવેલી મંડળીમાં હતા.

ગાડીમાંથી ઉતરતાં મેં હલકે સાદે પૂછ્યું, “આ બીજાઓ કોણ છે ? અનુપ !”

“કેમ ? આટલો અધીરો શાને થાય છે ? બંગલામાં તો ચાલ, તારી સાથે ઓળખાણ કરાવું.” અનુપે કહ્યું. ગાડીવાળાને ગાડી બંગલા પાછળનાં તબેલામાં લઈ જવા કહી તથા સાંજે ચાર

વાગે પાછી જોડી લાવવાની વરદી આપી, અમે બંગલાની અન્દર ચડયા.

અનુપરાયના વચલા ભાઈએ મને હસતાં હસતાં આવકાર આપ્યો, “ આવો ! આવો ! ચન્દનલાલ ! ખૂબ દિવસે તમારાં દર્શન થયાંને કાંઈ ? ”

મેં હસીને કહ્યું. “ હું મુખ્યાઈ હતો. પરમ દિવસેજ આવ્યો. કેમ, આનંદમાં છોને ? ”

“ તમને જોઈને વધારે ” એમ કહી એ મને દિવાનખાનામાં લઈ ગયો. અનુપ પણ સાથે આવ્યો.

ડગલો ઉતારી એક પલંગ પર આજોટતાં મેં કહ્યું, “અનુપ ! ચાલ હવે કાંઈ ચ્હા બા પાશે કે કેમ ? ”

“ ચ્હા ! હું કાંઈ ચ્હા પીતો નથી ! ” અનુપરાયે ગંભીર-તાથી કહ્યું, “ અમારા ધરમાંથી ચ્હાનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે. ”

“ શું બોલે છે ? જાગે છે કે ઉઘે છે ? તું વળી કે’ દાડનો સતો થવા લાગ્યો છે ? ” મેં મસ્કરી કરતાં કહ્યું.

“ તારા સમ ! પણ તારે ગભરાવું નહિ. મેં ચ્હા તજ દીધી છે એ ખરું, પરંતુ તને તેવુંજ કાંઈ પાતાં મને હરકત નથી. ”

આમ કહી અનુપે વચમાં પડેલા મેજ પાસે જઈ તે ઉપરની એક ધંટડી ત્રણવાર વગાડી.

૪. ગિરીશ બાબુ.

એ ઘંટડી વાગ્યાને મિનિટ સવા મિનિટ થઇ હશે એટલામાં એક કાળાશ પડતો રહેજ વિચિત્ર ચહેરાવાળો માણસ અન્દર દાખલ થયો.

એનું મ્હોં લંબાયું હતું. એક પહેરણુ પહેર્યું હતું. અને સાથે કાઢી માર્યા વિનાનું ધોતિયું પહેર્યું હતું. એના વાળ ધોળા થઈ ગયા હતા પરંતુ તે બહુ દુઃખને લીધે થયા હોય-ખૂબ સંકટો વેઠવાને લીધેજ પળિયાં આવ્યાં હોય એમ ખુલ્લું જણાઇ આવતું.

એના મોં પર પણ એવાં સંકટ વેઠ્યાની છાપ કરચળીઓના રૂપમાં પડેલી હતી. શરીર પણ નળળું દેખાતું હતું. તે બહુજ માનપૂર્વક નમ્રતાથી અનુપ પાસે આવ્યો અને તેને નીચા વળીને મુજરો કર્યો.

“કયા હુકમ હૈ જનામ ? ”

“અમૃતપાન લાઓગે ? ” અનુપે પૂછ્યું.

“અચ્છા જનામ. ” એમ કહી ફરી નમન કરી એ આદ્યો ગયો.

મેં પૂછ્યું, “અનુપ ! એ કોણ છે ? ”

“ચ્છાદેવીના પંજમમાંથી આ તારા મિત્રનો ઉંધાર કરનાર દેવદૂત ” અનુપે વિચિત્ર જવાબે આપ્યો.

“એટલે ? મને કાંઈ સમજાયું નહિ ! ” મેં કુતૂહલથી પૂછ્યું.

“કેમ ? ન સમજાયું ! એ માણસેજ મારા ઘરમાંથી ચ્છાનો બહિષ્કાર કરાવ્યો——”

“કેવી રીતે ? ”

“તે બધું ધીરે ધીરે સાંભળે ત્યારે કહું ને ? એમ ઉતાવળે કાંઈ આંખા પાકે નહિ,” અનુપે ગંભીરતાથી કહ્યું, “એ મારે બંગાળી નોકર છે. એ મારે હાથ લાગ્યો તે પૂર્વે અમૂક વખત પહેલા ચ્છાના ખેતરાંમાં મજૂર તરીકે કામ કરતો. ખરે ! એ મજૂર તરીકે કામ કરતાં એણે જે દુઃખો વેડ્યાં છે. જે સંકટો સહન કર્યાં તેનો હેવાલ તું સાંભળે તો તું યે ચ્છા મૂકીજ દે.

“તેં ચ્છા કેવી રીતે પેદા થાય છે તે વિંગ વખતે વાંચ્યું એ હોય ! યૂરોપિયનો મજુરો પર કેવું વીતાડે છે, તે વિશે કોઈક વારે તારે કાને અક્ષર બે અક્ષર પડ્યા હોય તો હું નવાઈ નહિ પામું. પણ બ્યારે તું ગિરીશ બાપુને મોઢે ચ્છાના કારખાનાઓના માલિકોના બુલમની રૂવેરૂવાં ઉભાં કરનારી વાત સાંભળશે, ત્યારે જરૂર તું પણ ચ્છાનો બહિષ્કાર કર્યા વિના નહિ રહે.

“ જે નરાધમો, રાક્ષસો આવી જાતનો જીલમ કરી શકે છે તેના ધંધાને કોઈ પણ જાતનું ઉત્તેજન આપવું એ બચકંઠ પાપ છે એ વાત ગિરીશ જાણુ તને ક્ષણમાત્રમાં સમજાવી દઈ શકે. પણ હ્યો—આ તારી રૂઢા આવી ! ”

અનુપે મારા તરફ સસ્મિત જોયું. પેલો બંગાળી જે પ્યાસું લાગ્યો હતો, તેમાં રૂઢા નહોતી. રૂઢાનાજ રંગની પણ રહેજ સૂક્ષ્મ નજરે જોનારને ખીજીજ વસ્તુ છે એમ જણાઈ આવે એવો કાંઈ પ્રવાહી પદાર્થ હતો.

“ આ કાંઈ રૂઢા નથી ! ” મેં રહેજ મનમાં ગૂંચવાતાં પૂછ્યું. “ કાંઈ ઓસડ ઓસડ તો નથીને ? ”

“ ના, ના ! તું પી તો જો ! કાંઈ એળિયો કરિયાતું નથી જે કડવું લાગે. ”

પ્યાસો મારી પાસે એક નાનકડી બાસ્ટી ખસેડી લાવી તે ઉપર મૂકી દઈ પેલો બંગાળી નોકર અન્દર જવા લાગ્યો; તેને અટકાવી અનુપે કહ્યું. “ ગિરીશ ! ઇન્દર બેઠો. આપકી જીરૂર હૈ. ”

તે નમ્રતાથી બારણા પાસે બેઠો.

મેં પેલો પ્રવાહી પદાર્થ પીધો. તે રૂઢા નહોતી એ તો મેં કહ્યુંજ છે. પણ નિશકં તે બહુજ સ્વાદિષ્ટ હતો તેમજ લહેજતદાર હતો. એનાથી મારી બધી સુસ્તી ઉડી ગઈ અને શરીર સતેજ બન્યું લાગ્યું.

મેં પૂછ્યું “ આ શું છે ? કાંઈ મજાની વસ્તુ દેખાય છે. ”

“ એનું નામ મેં અમૃતપાન આપ્યું છે. હું રૂઢા પીતો નથી પણ કોઈક કોઈક વાર આ ગિરીશ પાસે બનાવાવી એનો પ્યાસો

પીઉં છું. પાંચ સાત વનસ્પતિઓની બનાવેલી એ એક બહુ કાયદાકારક પણ રૂચિકર દવાજ છે, કયું એસા હિ હૈ ના ! ગિરીશ !” અનુપે પેલા ચાકરને ઉદ્દેશીને સવાલ કર્યો.

“ એસાહિ ! જનાય ! ચ્હા તો પીના નહિ ચાહિયે. વો કયા હૈ ? વો તો હમેરે જૈસે દુસરે મજૂરોંકા—હમારે દેશબંધુઓંકા લોહી હૈ ! અગર આપ ભારતવાસીઓંકા રૂધિર કા પાન કર સકતે હો તો જરૂર ચ્હા પીના ! લેકિન એસા તો કોઈ બી મનુષ્ય નહિ હો સકતા હૈ ! “ ગિરીશે લંબાણથી જવાબ આપ્યો, એના શબ્દો મને ઉદ્દેશીને હતા એમ મારી સમજમાં આવ્યા શિવાય ન રહ્યું.

મેં અનુપ તરફ ફરીને કહ્યું “પણ એમ પહેલેથી નન્નોજ વાસ્થો, તે કાંઈ ચાલે પહેલાં મારે ગળે તો વાત ઉતરવી જોઈએ નો ! મને બધો હેવાલ કહો, સમજૂતિ આપો તો હું પણ ચ્હા તબ્બું ! તો વળી નવો સરકારનો કર આવવાનો છે તેની પીડા-પંચાતજ આપણને ન રહે.”

“ એને માટે તો મેં ગિરીશને અહિં બોલાવ્યો. એને મોંઢે માત્ર તારે હેવાલ સાંભળવાનીજ ખોટી છે. હેવાલ પૂરો થતાં તું ચ્હા તજવાનું પણ ન લે તો માફ નામ અનુપ નહિ.

“ગરીબ બિચારો ગિરીશ ! પૈસાને લોભે આસામના યૂરોપિયન ચ્હા વાળાઓને માટે મજૂર ભેગા કરવા જતાં—શિકાર શોધવા જતાં પોતેજ પોતાની જાળમાં ફસાઈ ગયો ! ત્યાંની નરકયાતના પોતાના કર્મના ફળ રૂપે ચાલુ જીંદગીમાંજ ભોગવી ! નસીબદાર કે જીવતોજ છૂટયો !” એમ અનુપ બોલતો હતો, ત્યારે ખરેખર એનો સાદ બહુ લાગણીમય હતો.

“એરે ! જળ મુઝે સળ ખાતે યાદ આતી હૈ તળ ઐચા હોતા હૈ કે કુછ પૂછના નહિ!” ગિરિશ વચ્ચે બોલ્યો. તેનો સાદ ધૂળતો હતો.

“પણ મને તો એ હેવાલ કહેવોજ પડશે.” મેં તેને કહ્યું “અનુપરાયે મારી આગળ એ વિશે વાત કરીને મને એટલો બધો આતુર બનાવ્યો છે કે હવે હું એ વાત સાંભળીશ ત્યારેજ મારો જીવ દર પડશે.”

એટલામાં તો ઘડિયાળમાં સાડા દશનો ટકોરો થયો. રસોઇ-યાએ આવીને કહ્યું “શેરૂ ! રસોઇ તૈયાર છે.”

“ચાલ ચન્દન ! પહેલાં જમી લઇએ. જમી ખાધને નિરાંતે બેસીએ. એટલે ગિરીશ તને પોતાનો હેવાલ કહેવા માટે તૈયારી કરી મૂકશે. તારી નોંધપોથી તૈયાર રાખજે અને હેવાલ નોંધી લેજે. કોઈક દિવસ બહુ કામ લાગશે.” એમ કહેતાં કહેતાં અનુપે કપડાં કાઢ્યાં.

મેં પણ પેટપૂજાને માટે તૈયારી કરી. કપડાં કાઢી અનુપ સાથે હું ચે રસોડે ગયો. અમે બધા સાથે જમવા બેઠા.

જમતાં જમતાં ગિરીશ વિશે વાતો ચાલી. અનુપના ભાઈએ દરખાસ્ત મૂકી કે મારે ગિરીશનો હેવાલ સાંભળી લઈ તેને બરાબર વ્યવસ્થાસર લખીને ચોપડી રૂપે બહાર પાડવો.

સંઘળાને એ વિચાર ખૂબ પસંદ આવ્યો. મેં રહેજસાજ આનાકાની કર્યા બાદ કહ્યું “આપની બધાની ઈચ્છા હશે તો પછી કાંઈ મારો છૂટકો થવાનો છે?”

યદ ચૂક્યું ! આવતા પ્રકરણથી જે વાત શરૂ થાય છે-તે

ગિરીશચન્દ્રે મને કહેલો પોતીકો હેવાલ છે. ચ્હામજૂરની એ દયાજનક કહાણી અદ્ભુત છે-પણ નથી ! કારણ એજ હાલત હજુયે સેંકડો મજૂરો ભોગવી રહ્યા છે એજ દુઃખની ગટરમાં હજારો ગરીબડા, ફસાયેલા પ્રાણીઓ સડ્યા કરે છે. એ હેવાલ તદ્દન સાચો છે. તે વિશે જરા કોઈએ મનમાં અંદેશો રાખવાનો નથી.

અહિંથી ગિરીશચન્દ્રની આત્મકથા શરૂ થાય છે. ચ્હા-મજૂરની જીંદગી રૂપી નાટકનો પડદો ઉપડે છે. વાંચક ! તું એ નાટક ધ્યાનથી, લક્ષ્યથી નિરખીશ ?

હાય, આસામ!!!

અથવા

એક ચ્હા-મજુરનું કરણ જીવનનાટક.

અંક પહેલો.

નરકને રસ્તે

પડદો પહેલો

આઠ દહાડાની મુદત!

બંકુરા જીલ્લો બંગાળામાં આવેલો છે. આ બંકુરા જીલ્લામાં અંબિકાનગર નામનું એક ગામ છે.

આ ગામ બંકુરા જીલ્લામાં આવેલા ખાતડા નામના એક ટાપુને તાબે છે. અંબિકાનગર આ ખેટમાં એક આગળ પડતું ગામ છે. ત્યાં ટપાલ ઓફિસ, બજાર વિગેરે સર્વ છે.

ગામના ઘણાખરા લોકોનું ગુજરાન ખેતીપર ચાલે છે. બાકીના લોકો પરચુરણ અનેક પ્રકારના વેપાર મારફત પોતાનો નિભાવો કરે છે. ખેડુતોની સ્થિતિ કાંઈ સંતોષકારક નથી. તેઓ બિચારાને વારંવાર ધણું સ્નેહવું પડે છે. ઘણીવાર દુકાળો પણ પડે છે, અને વરસાદને અભાવે અનાજ પાકતું નથી. આથી એકન્દર લોકો ગરીબ દશામાં છે એમ કહેવું એ વાજબીજ ગણાય. જે લોકો વેપાર દ્વારા ગુજરાન ચલાવે છે તેમની સ્થિતિ સારી છે. અને તેઓ સુખે રોટલો ખાય છે, એટલુંજ નહિ પણ થોડી ઘણી

આપ્પાદી પણ ભોગવે છે, એ ખરૂં, છતાં સરવાળે જોતાં ગામની સ્થિતિ રાંક છે.

હું—ગિરીશચન્દ્ર દત્ત આ ગામનો મૂળ વતની છું. મારો જન્મ એજ ગામમાં થયો હતો. એ ઠેકાણેજ મારું સમગ્ર કુટુંબ વસેલું થયાં વસેલું હતું.

અમે જે ભાઈઓ હતા. મોટાનું નામ પ્રસન્નકુમાર. હું નાનો. અમને એક નાની બહેન પણ હતી. એ મારી બહેનનું નામ ગંગા હતું.

જ્યારે મારા બાપુજી મરણ પામ્યા ત્યારે હું આઠેક વરસની ઉમ્મરનો હાશ. ગંગા તો તે વખતે કેવળ ચાર વરસનીજ હતી ! પણ પ્રસન્નકુમારની ઉમ્મર અઢાર વરસની હતી. તે એક જગીરદારને ત્યાં દેખરેખ રાખવાના કે એવાજ કંઈ કામપર નોકર હતો.

મારા બાપુજી પણ એ જગીર પરજ કામ કરતા. એમણેજ પ્રસન્નબાપુને પોતાના મદદનીશ તરીકે રખાવી લીધો હતો. મારા બાપુજી મરણ પામતાં તે જે કામ કરતા તે ઉપરજ મારા મોટા ભાઈની નીમણુંક થઈ ગઈ. આથી અમારા ઘરમાં મારા પિતાના મરણને લીધે કાંઈ ઝાઝો સ્થિતિકેર થયો નહિ. કુટુંબમાં અમે જે ભાઈ, મારી ભાભી કમલાદેવી, મા મારી તથા ગંગા શિવાય બીજી કોઈ નહોતું.

મારી માતું મારા ઉપર બહુ વહાલ હતું. મારા બાપુજી મરણ પામતાં તો એ વહાલમાં અનેકગણો વધારો થયો. એ પ્રેમ જેવો હાલ ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે તે પ્રકારનો પ્રેમ હતો—અર્થાત ખરૂં કહીએ તો કેટલેક અંશે ખોટું વહાલ હતું.

માયાપો એમ મોને છે કે બાળકને સુખ થાય એમ કરીએ તેમાં આપણા તેમની પ્રત્યેના વહાલનું પ્રદર્શન થાય છે. ખરું જોતાં માયાપે બાળકના ક્ષણિક સુખને સાર નહિ, પરંતુ તેના કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. બચપણમાં તેને એમ લાગે કે માયાપ મારા તરફ કડવાશ બતાવે છે, પરંતુ વહાલ નથી રાખતાં; પણ મોટપણે તે માયાપને પોતાનું કલ્યાણ સાધવા સાર સંભારે ત્યારે તેજ ખરું વહાલ કહેવાય, તેજ ખરો પ્રેમ કહેવાય.

મારી માનું મારા પર વહાલ હતું, તે સામાન્ય પ્રકારનું દુન્યવી વહાલજ હતું, એમ કહેતાં મને સંકોચ નથી થતો, એનું કારણ એ છે કે દુનિયાનાં માયાપની હું આંખ ખોલવા ઈચ્છું છું. પ્રભુ બાળકને માયાપનાં ખોટાં વહાલમાંથી બચાવે !

અમારા ગામમાં એક નિશાળ હતી ત્યાં માત્ર બંગાળીનોજ અભ્યાસ થતો. ત્યાં મેં માફ બહુતર પ્રાપ્ત કર્યું. મહેતાજીનું નામ રામનિધિ બાપુ. એમના હાથ તળે શિક્ષણ લીધા બાદ આસપાસમાં કોઈ ઈંગ્રેજ નિશાળ ન હોવાને લીધે મારાં બહુતરની એટલેથીજ પૂર્ણાહુતિ થઈ ગઈ.

પ્રભુ જાણે, કે એ માફ નસીબ હતું, યા કમનસીબ, કે હું ઈંગ્રેજ ભણ્યોજ નહિ !

ઈંગ્રેજ ભણવાનું ન મળ્યું અને અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો તેનાં પરિણામ તો ખરાબજ આવ્યાં એમાં તલમત્ર પણ સંશય મને નથી. કામકાજ કંઈ મળે નહિ એટલે મારો વખત નકામો જવા માંડ્યો.

કહેવત છે કે “ નવરો ખેડો નખોદ વાળે ” એ કહેવતનો

મારા પર પૂરો અમંત્ર થયો. મને મારી પોતાનીજ ઉમ્મરનાં, પરંતુ વંદી ગયેલા, દુર્વ્યસની તરુણ છોકરાઓની સોજત થઈ. એ સોજતે મને બગાડ્યો.

એવા બગડેલા તરુણી સંગતિમાં રહીને અનેક જાતની ખોટી ટેવો મેં શરૂ કરી. ચલમ ફૂંકવાનો તો, મને હું નિશાળમાં હતો ત્યારનોજ મહાવરો હતો ! કારણ મહેતાજી સાહેબ ચલમ ભરી લાવવાનો હુકમ કરે, કે બીજા કોઈ ઉભા થાય તે પહેલાં હુંજ દોડી જતો. અને તરત ચલમ આણી આપતો. પણ મહેતાજીથી એ કાંઈ અગ્ગણ નહોતું કે એની આંખ આડે બારણા પાંછળ લપાઈ છૂપાઈને ચક્રમના બે દમ મારવા હું ચૂકતો નહિ !

પણ ગામડાનો મહેતાજી—

તે બિચારો આંખ આડે કાન કરી, જાણતો હોવા છતાં પણ મને કાંઈ કહેવાની હિમ્મત કરતો નહિ !

હવે તો મને ભાંગ, ગાંજો, અશીષુ દરેક જાતની નિસાદાર વસ્તુનો સ્વાદ મેળવવાની તક મળી !

ઉન્હાળામાં તો દિવસભર ભાંગના ઘેનમાંજ હું પડ્યો રહેતો. તાડીને પણ બાકી નહોતી રાખી ! અને દારૂ મળે ત્યારે તો હું જીવજીવે જતો હતો, માફ આમંદનો પાસજ ન રહેતો !

છેવટે અશીષુમી અપ્પી ને અપ્પી ગોળાઓ સુઢાં સફા કરી જવા જેટલું મારામાં જીરું આવ્યું !

અમે એવા એવા વ્યસનોના જીરે માફ ચારિત્ર્ય સર્વ પ્રકારે બગડે તેમાં કાંઈ નવાઈ હતી ?

અહો ! જ્યારે એ જમાનાનાં મારાં પાપકર્મો મને યાદ

આવે છે, ત્યારે મારાં રૂંદેરવાં ખડાં થઈ જાય છે. બહારથી સુખ રૂપ દેખાતાં ઝાંઝવાંના જળ જેવા ક્ષણિક આનંદો ભોગવવા માટે મેં શુ કરવું બાકી રાખ્યું હતું? પ્રભુ, એવી જાતની નરકવાસના-ઓમાંથી માનવપ્રાણીને બચાવો એટલી પ્રાર્થના અત્યારે હું સાચા હૃદયથી કરું છું !

એ વખતે કોડી કમાવાની તો મને જાણે જરૂર ન હોય ને, તેમ હું વર્તતો. કોઈ જાતની આવડત તો મળે નહિ ! પૈસા તો જોઈએજ ! અફીણ દારૂની લહેજત તે શિવાય કેવી રીતે ભોગવાય ?

શરૂઆતમાં તો મારા સોબતીઓ મારું નિશાનું ખર્ચ ચલાવતા. તેમાંના કેટલાક તદ્દન લફંગા હતા ! ધણું કરી ચોરીનેજ પૈસા લાવતા અને એ બધાંમાંથીજ મારો ખર્ચ પણ પોસાતો.

પણ, એ કાંઈ રોજ ચાલે ? હું થોડે વખતે પૈસા બાબત મોટી ફિકરમાં આવી પડ્યો !

અધૂરામાં પૂરું, બીજી બાબત મારા મોટા ભાઈને મારા ચેન-ચાળા વિષે સમાચાર પહોંચ્યા !

મારી માને મારી કુટેવો વિશેની વાત મારા વડિલ ભાઈ પાસેથી છુપાવી રાખતાં ખૂબ અડચણો નડી હતી. મારી માને મારા પર પ્રેમ હતો ! પણ હરહર ! એ ખોટો પ્રેમ હતો ! એ પ્રેમજ મારા ખાતનું કારણ થઈ પડ્યો ! તેણે જો મારી વર્તણૂક પર ઝીણવટથી દેખરેખ રાખી, ટાફટાણીને મને ઠેકાણે આણ્યો હોત,—ઉપદેશથી ધમકીથી કે મારીઝાડીને પણ સીધે રસ્તે દોર-વ્યો હોત, તો મારી આ દશા ન થાત ! એમાં તલમાત્ર પણ

શક નથી.

પણ ગરીબ બિચારી મારી મા! તે તો બિચારી મને લાડ લડાવવાની રસિયણ હતી. મને ટોકતી, પણ છતાં એવી રીતે નહિ, કે હું સુધરું. મનમાં એમ માની બેઠેલી કે હશે. નાદાન છે, બચ્યું છે. મોટપણે સહુ સુધરશે!

આમ માનીને તે મારાં કુટુંબો મારા મોટાભાઈથી છુપાવ્યા કરતી; પણ—

પાપ કાંઈ ઢાંક્યું રહે છે ?

અત્યાર સુધી મારા ભાઈને ઘણું ખરું બહારજ રહેવાનું થતું. કોઈ કોઈ વાર તે ઘેર આવતા. આથી તેને મારા ગેર-વર્તન વિષે ખચર જલદી પડે તેમ નહોતું, પણ—

એક દિવસ અચાનક મારા મોટાભાઈને મારાં કુટુંબો અને બદચાલ વિષે માહિતી મળી !

એ દિવસ હજુએ મને યાદ આવે છે !

મારા મોટાભાઈની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. તેનું આખું અંગ ધૂળતું હતું ! તેના અવાજ થડકતો હતો !

મારી મા તેને શાંત પાડવાના યત્ન કરી રહી હતી. તેના ગુસ્સાને ઠડો પાડવા તે કંઈક અંશે મારી વક્ષાત કરી રહી હતી, ને—

ને હું એક ખુણે દયામણે મોંઢે થરથર ધૂળતો ઉભો હતો !

“ તુ તો ગાંડી થઈ ગઈ છે ! ” મારા મોટાભાઈએ મારી બાને જોરથી કહ્યું, “ આટલો આ છોકરો વંદી ગયો, તેનું થે તને બાન ન રહ્યું ! આવડી ઉમ્મરે આટલાં પરાક્રમ ? અને

આવી સોળત !

“ અને એ નહિ પરવડે ! તું જાણે ને ગિરીશ જાણે ! હું એને આઠ દહાડાની મુદત આપું છું. એ આઠ દહાડા બાદ હું એને આ ઘરમાં રહેવા દેવાનો નથી ! ”

મારી બા વચ્ચે કાંધ બોલવા જતી હતી પણ તેને વચ્ચેથી જ અટકાવી દઈ મારા બાઇએ કહ્યું, “ હું તારું કાંધે સાંભળવાનો નથી ! એને જોઇએ ત્યાં જાય, અને જોઇએ તે કરે ? હું એનું ગુજરાન કરવાનો નથી.

“ સાંભળ્યું, ગિરીશ ? જા. તું જાણે ને તારે રસ્તો જાણે ! આઠ દહાડામાં તારે આ ઘર છોડી જવાનું છે. એ આઠ દહાડામાં તારે ફાવે ત્યાં નોકરીની ગોઠવણ કરી લે, અને નહિતો—

“ નહિતો, કુવામાં પડ ! ! ! ”

મારી છાતીમાં સોસરાં પેંસી જાય એવાં આ કારમાં કાતિલ વેણુ ઉચ્ચારી મારો બાઇ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં પગ અદાળતો બહાર જતો રહ્યો !

પડદો બીજો.

— જાળરચના —

“ ઓહોહો ! આવો, આવો ! કાંઈ ઘણું દિવસે પગલાં ! ”

“ અહિં કામ પડ્યું એટલે આવી લાગ્યો. ”

“ બેસો, બેસો, તથિયત તો મોજમાં ખરીતે ? ”

“ હો ! મોજમાં નહિ તો શું ? ખાસા વાધ જેવા તો ફરીએ છીએ, ” એમ કહી ઉમેશચન્દ્રે ખડખડ હસી દીધું !

અમ્મિકાનગર—મારે ગામથી બે કોશ દુર રસલપૂર નામનું એક ગામ આવેલું છે, ત્યાં ઉમેશચન્દ્ર પાલ રહેતો.

ઉમેશચન્દ્ર મારે બનેલી થાય. એના ઘરની સ્થિતિ બહુ ઉત્તમ હતી. તેનો મોટો ભાઈ શચીન્દ્રનાથ પુષ્કળ પૈસા કમાતો. તે પુરૂલિયામાં મજૂર ડિપો માટેનો પરવાનો લેનાર બાપુ વિનોદ વિહારી દત્તનો આડતિયો હતો.

અમારાં સગાં વહાલાંઓમાંના કોઈનેયે એના જોટલી ઓળખાણુ પિછાનો નહોતી. એની લાગવગ બધે હોય એમ ગણાતું. હોય, ભાઈ, આજકાલ પૈસાનો જ જમાનો છે ।

મનેયે એક વિચાર આવ્યો. હું એ શચીન્દ્રના ભાઈ મારા બનેલી ઉમેશચન્દ્રની મદદથી કાંઈ મારું કરું તો—?

મને અડવાડિયાની મુદત મળી ગયાને એ દિવસ થઈ ગયા હતા અને અચાનકજ—જાણે મારું ભાગ્યજ ધસડી લાવ્યું હોય તેમ ઉમેશચન્દ્રજ મારે ત્યાં આવી ચઢ્યો !

તે વખતે મારા મોટાભાઈ ઘેર નહોતા.

મેં તરત ઉમેશચન્દ્રના જમવા ખાવાની ઉતાવળે તૈયારી કરાવી. મારી માએ પણ જલ્દી રસોઈ કરી આપી.

અમે સાથે જમવા બેઠા. જમતાં જમતાં ઉમેશચન્દ્રે પોતેજ થઈને મને સલાહ કર્યો, “ કેમ, ગિરીશ બાપુ ! લાલ શું ચાલે છે ? ”

મેં, જાણે વાત ઉડાવતો હોઉં તેમ જવાબ દીધો, “ કરે શું ? ખાઈ, પીને લહેર ! ”

“ એમ તે કાંઈ ચાલે ? કાંઈ પણ ઉઘમ ધંધો કર્યા શિવાય કાંઈ ચાલે છે ? કાંઈ કરતા તો હશેજ ને ? ”

મેં પણ ગંભીર બની જઈ કહ્યું “ સાચું પૂછાવો, ઉમેશ બાપુ ! તો હું કાંઈ સારાં કામકાજની શોધમાંજ છું. જે તમારી ધ્યાનમાં તેવું કાંઈ હોય તો મને બતાવશો ? ”

“ હોય તો બહુયે પણ—” તે જાણે કાંઈ ઉંડા વિચારમાં ગરક થઈ જતો હોય એમ લાગ્યું.

“ કેમ અચકાયા ? બોલી નાંખોને ! હાલમાં મને પૈસાન ટકાની ખૂબ તાણ પડે છે. અરે, કાંઈક દુર દેશાવર કે પરદેશમાં નોકરી હોય તો ત્યાં સુધાં જવાને હું તૈયાર છું ! ” મેં ધધો મેળવવા સારુ મારી ઉત્સુકતા બતાવી.

“ ગાંડા છો ગાંડા ! ” હસતાં હસતાં તે બોલ્યો “ પરદેશ જવાની વળી શું જરૂર ? અહિંજ ખારસો ઘેરખેઠાં ધધો થાય તેવું બતાવું તો ?—” તેણે સવાલ કરી મને વધારે આતુર બનાવવા માટે તેર મણનો તો વચ્ચે લાવીને ગોડવ્યો.

“ એમ ધધો કરવો તે કાંઈ હવાઇ કિલ્લા બિલ્લા છે ? ” મેં વાંધો બતાવ્યો “ ધધો માટે મૂડી—ભડોળ જોઈએ. દુકાન જોઈએ. એક સાધાળુ કરિયાણાંની દુકાન માંડવી હોય તો પણ પાંચમે રૂ. ૩૦ તો ઓછામાં ઓછા જોઈએજ.”

“ તે બધી ફિક્કર મારે માથે ! ” ઉમેશચન્દ્ર મારું મન લોભાવતાં બોલ્યો, “ એક યુક્તિ બતાવું, તે વાપરો તો પૈસાજ પૈસા.”

મેં ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, “ એ યુક્તિ શી ? મને બતાવશો ? ”

“ અરે વાહ ! તમને નહિ બતાવું, તો પછી કેને બતાવું ? તમે મારી પત્નીના ભાઈ તે મારા પણ ભાઈજ કેની ? ” ઉમેશચન્દ્રે વહાલ બતાવ્યું પણ—

હાય ! હવે હું ગાણું છું કે એ બધી માયા હતી, એ બધી જાળ હતી !

ઉમેશચન્દ્રે આગળ ચલાવ્યું “ એ યુક્તિ કાંઈ કઠણ નથી.

બસ ! પાંચ મજૂર મેળવી આપીને તમારે તો રોકડ રૂ. ૩૦ પાંચસો ખર્ચખર્ચાટ રોકડા ગણી લેવાના ! બીજી પંચાતજ નહિ.

અને પછી એ પાંચસે રૂ. ના ભડોળની મદદ વડે એકાદો નવો ધંધો ઉભો કરવો તે તો અચ્ચાંખેલ જેવી રમતજ છે—ખાસ કરી તમારા જેવા હોંશિયાર યુવાનને માટે તો.—”

તે આગળ બોલવા જતો હતો. પણ મેં એકઃમ કહ્યું, “છટ્ટા! એ કામ કાંઈ આપણાથી બને તેવું નથી. હું એ બાબત યત્ન કરું તોપે મારું કોઈ સાંભળે એવી મને શ્રદ્ધા નથી તો પછી હા તો કોણજ કહે? મને તો એ વિશે કાંઈ આશા રહેતી નથી.”

“હોયો! તે એમ કાંઈ લાડવો ખાઈ જવાય? પાંચસો રૂપિયા કાંઈ મફતમાં—સહેલાઈથી મળી જાય? એ તો તેને માટે જુક્તિ કરવી પડે.....એ વાત કાંઈ બને?”

“એ તમે કહો, એ બધું ખરું? પણ એવી થાપથી ભોળવાઈ જાય એટલો મૂરખ આ ગામમાં કોઈ પણ હોય એમ મને તો, બા, નથી લાગતું.” મેં મને જે અરેખર લાગતું હતું, તે ઉમેશચંદ્રને કહી બતાવ્યું.

‘જુઓ,’ ઉમેશચંદ્રે સહેજ ઠંડા પડી જઈ ધીરે હલકે કહ્યું, “જુઓ! મરદ કોઈ હા ભણે એ જરા મુશ્કેલ છે! પણ બૈરાં માણસ તો તુરતાતુરત તૈયાર થઈ જાય. આ ગામમાં તમારી બોળખાણમાં એવી કોઈ દુઃખી સ્ત્રીઓ હશેજ, જે મજૂર તરીકે તરીકે આવવા ખુશીથી કબૂલ થાય!” (વાંચકને કહેવાની જરૂર છે, કે અમે ક્યારના જમી ઉડ્યા હતા, અને બહાર દિવાન ખાનામાં આવીને વાતો કરતા બેસા હતા. ત્યાંજ આ બધી હવે પછી આવતી વાતો થયેલી એમ વાંચનારે સમજવું.)

એકાએક આ સાંભળી મારા મગજમાંથી એક વિચાર પસાર

થઈ ગયો. જરા થંભી જઈ મેં સવાલ કર્યો “શું ?.....પાંચ સ્ત્રીઓ મેળવી આપું તોયે તમે પાંચસો રૂપિયા આપશો ખરા કે ?”

“અરે વાહ! એમાં પણ કાંઈ પૂછવાનું હોય કે ? મેં કોઈ દહાડો તમને કાંઈ જૂઠું કહી ફસાવ્યા છે ? પાંચ મજૂર એક બાળુ અને પાંચસો રૂપિયાની કોથળી બીજી બાળુ !”

કેવી ભયંકર જાળ ! હું, ભોળોભટક, દુનિયાથી અજાણ અને ખરાબ માર્ગે ચઢેલો છતાંયે કેટલીક રીતે બેવકૂફ,—હું એમાં ફસાયો !

અને એમાં નવાઈ પણ શી ? ઉમેશચન્દ્ર-મારો બનેલી-મારી સગી બહેનનો પતિ ! તે, મને એક દિતસ્વી તરીકે ધંધાનો માર્ગ બતાવે,—તેમાં કુચ્છાઈ હોય, તેમાં બેઠમાની હોય એમ મારા મનમાં સ્વાને પણ કેમ ઉદ્ભવે ?

અર્થાત્ તેના બોલવા પર તુરતાતુરત મારો વિશ્વાસ બેઠો. ઉમેશ-બાળુને પાંચ સ્ત્રી-મજૂરો મેળવી આપવાથી પાંચસો રૂપિયા તરત મળી જશે એમ મારી ખાત્રી થઈ. મારા આનંદનો-હરખનો પાર રહ્યો નહિ. પૈસાના લોભે ગાંડોતૂર બની જઈ હું બોલ્યો :

“તમે કહ્યો તો મજૂર તો ભેગા થશે ખરા, એમ મને હવે લાગે છે ! આ ગામમાંની ચાર પાંચ બાઈઓ માફ કરેલું માનશે એમ મારે ધારવું છે, પણ—”

તે ઉતાવળથી એકદમ વચ્ચે બોલ્યો “તેમાં વળી પણ શાનું ?”

“પણ એ કામ મારાથી-એકલાથી તો બને એમ દીસતું નથી. મારા દોસ્ત શારદાચરણને આપણી આ યોજનામાં લેવો જોઈએ. સર્વ સ્ત્રીઓ તેને તો જાણે પૂજે છે—તેના શબ્દો પર તેમનો પૂરો ભરોસો છે.....”

“ તો હું એક વાત કહું તે કરજો ” ઉમેશચન્દ્ર માણે બોલવું સાંભળી ખૂબ રાજ થતાં બોલ્યો. “ એક વાત કહું તે કરજો. તેને બધી ખરેખરી વાત જણાવી દેવાની જરૂર નથી. એ બાબતમાં તેના આગળ એક શબ્દ પણ ન બોલાય તો વધારે સારું, કારણ—”

આહિં તેણે પોતાનો સાર છેક ધીમે પાડી દઈ હલકે સૂરે કહ્યું, “ કારણ, આમ જૂઓની, આપણે તેને પણ મનૂર તરીકે આસામ મોકલી દઈશું.”

હું કાંઈ વાંધો ઉઠાવવા જતો હતો પણ તેણે બોલવું ચાલુ રાખ્યું, “ હું તમારા પાંચસો રૂપિયામાં કાંઈ વળી બીજો ભાગીદાર થાય એમ ધ્વંષિતો નથી. એટલા ખાતરજ, માણે તમને આમ કહેવું છે.”

પણ હું એકદમ આશ્ચર્યથી અને ગભરાઈને બોલી ઉઠ્યો, “ એટલે? પણ ત્યારે તેનેયે મનૂર તરીકે તમારે આસામ મોકલવો છે? એ તે વળી મનુરી કરવા રાજ થાય ? ”

“ અરે ! પણ તમે ગભરાઓ છો કેમ ? એનો ને મારો એકવાર મેળાપ તો થવા દો, પછી જૂઓને કામ કેટલું સીધું ને સરળ પાર ઉતરે છે તે ! તમે તમારે મુંગા—નિરાંતે બેસો. હું બધો મેળ બેસાડી દઈશ, નહિ તો, એ તો સમગ્રવો ભલા, કે અઢીસો રૂપિયામાં તે તમે શાની દુકાન કાઢવાના છો ? ધૂળની કે પથ્થરની ?

“ શા માટે તેને તમારા પાંચસો રૂપિયામાં ભાગ લેવા દેવો જોઈએ વારે? માત્ર એટલું કરવાનું, કે તમારે તેને “ હું જે આસામ તારી સાથે આવનાર છું ” એમ કહેવાનું, એટલે બેડા

પાર ! હુંકુને ટચ ! ”

એમ કહી ઉમેશચન્દ્રે મ્હોં મલકાવ્યું. અને “ કેમ ખરું કેની ? ” એવો મને સવાલ કર્યો.

હું એ બાપતમાંજ એ વખતે વિચાર કરી રહ્યો હતો, એટલે મેં તેને કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. મારા મિત્રને છેતરવો હોય, તેમાં મને કાંઈક લાગે, એને શું ? અર્થાત એ વિશે મારા મનમાં મોટું કલાહોળ થઈ રહ્યું હતું મારા હૃદયમાં પૈસા અને મિત્રપ્રેમ વચ્ચે જાણે એક જાતનું યુદ્ધજ ન થઈ રહ્યું હોય, તેવો ઘાટ થઈ રહ્યો હતો. પણ નસીબદેવીએ તો મારે માટે પહેલેથીજ બધાં પાટિયાં ગોઠવી રાખ્યાં હતાં ! વિધાતાએ મારા કપાળમાં એવકાશનાં પાપની અદૃશ્ય પણ કાળી લીટી ચિતરી રાખી હશે તેથી—

પડદો ત્રીજો.

નિશાનખાજ અને પંખી.

—તેથી અચાનક દાદર ઉપર ધગધગ અવાજ થયો અને મારો મિત્ર શારદાયરણ પોતેજ મારી સમક્ષ આવીને રજુ થયો.

મારા વિચારોમાં કુદરતી રીતેજ ભંગાણુ પડ્યું. સઘળા વિચારો તણ દઈ હું તરતની ધડીએ એને આવકાર આપવા મંડી ગયો “ઓહો! શારદા! તું ક્યાંથી?—” પછી ઉમેશખામુ તરફ ફરીને મેં કહ્યું, “આજ મારા મિત્ર ખામુ શારદાયરણ.” પાછો હું શારદા તરફ ફર્યો; “તું તો ઓળખે છેને? આ મારા અનેવી રસૂલપૂરવાળા ઉમેશચન્દ્ર પાત્રમહાશય.”

શારદાયરણની ઓળખાણુ મેં કરાવી તેજ પળે ઉમેશચન્દ્રે કંઈક આંખાના મચકારા કર્યા—નયનો નચાવ્યાં. પણ હું ભોળો માણસ, એ નાયમૂજરા સમજ્યો નહિ!

શારદાયરણ એટલામાં તો આવીને એક ખુરસી પર ગોઠવાયો. હું ને ઉમેશચન્દ્ર ગાદીતકિયે બેઠેલા હતા. શારદાયરણ બેઠો ન બેઠો એટલામાં તો ઉમેશચન્દ્રે મારા તરફ ફરી મોટેથી કહ્યું.

“ કેમ ? ત્યારે તમારું તો ચોક્કસ ઠયુ” કેની ? નહિ તો પછી મને પાછળથી ફસાવશે નહિ. હું તો સાફ સાફ વાત કરી નાંખનાર માણસ છું. કહેવું એક ને કરવું બીજું, એ ન્યાય આપણી પાસે નહિ મળે, બા ! જુઓ, સીધે સીધી વાત ! શરૂ-આતમાં કંઈ તમને પન્દર ચાટલાંથી, વધારે તો પગાર નહિ મળે. હા, એ ખરું, કે તમે કામકાજથી, હોંશિયારીથી સાહેબની કૃપા મેળવો એટલે તમારો પગાર વધે તેમાં કાંઈ શક નહિ .....”

વાડ્યે વાડ્યે ઉમેશચન્દ્ર મને મિત્રઘાત રૂપી પાપની ગટરમાં ધકેલતો જતો હતો ! શારદાયરણને ફસાવવાની જાળ મારે માટે એણેજ આમ ગોઠવી દીધી ! હું જાતે આસામમાં મને ખૂબ લાભો મળવાના હોવાથી ચ્હા-મજૂર તરીકે જાણે ન જતો હોઉં—

“ વળી તમારે કાંઈ માત્ર પન્દર રૂપિયાનીજ શરતે જવાનું છે, એવું કાંઈ નથી. ઘર, રહેવાના ઓરડા વિગેરે પુષ્કળ સોઢ સગવડ તમને આપવામાં આવશે. અરે જોજોની ! તમે મારો એટલો તો આભાર માનશો—”

ગરીબ બિચારો હું ! મારી શી એવી મનશક્તિ કે આ પાથરવામાં આવેલી જાળને મારો પૈસાનો લોભ જતો કરી તોડું, ફેંદું ! અનેક વ્યસનોથી, દરેક જાનના વિકારોથી, શરીર અને મન નાજનાં પડેલાં, મન પરનો કાચુ તદ્દન ઉડી ગયેલો ! મારી તે શી ગતિ, કે ઉમેશચન્દ્રના બોલવાનો ઇન્કાર કરી ખરી સ્થિતિ શારદા-

ચરણને ચરણે રળુ કરી પાંચસો રૂપિયા જતા કરું ?

હાય દૈવ !

હાય વ્યસનો !

હાય દુર્બળ મન !

હું તે વખતે કાંઈ ન બેઝાયો. મૈન જાળવી મિત્રહોલનું પાપ મેં બહોલું ! શિવ ! શિવ ! !...

... ...

... ... પણ ઉમેશચન્દ્રના બોલની જે અસર શારદાચરણ પર કુદરતી રીતે થાય, તે તો થઈ જ. ઉમેશચન્દ્ર જે છાપ તેના મન પર પાડવા માંગતો હતો તે પડી જ.

ઉમેશબાપુના શબ્દો સાંભળીને શારદાચરણે મન પૂછ્યું, “ કેમ રે ! ગિરીશ, ક્યાંક નોકરીનો તાલ જોઈયો છે કે શું ? ક્યાં વાર ? ”

હું કાંઈ પણ બોલું તે પહેલાં તો મારા બનેલીએ જ કહ્યું. “ પરદેશ ખેડ્યા શિવાય કાંઈ કોઈ દિવસ દોઢિયાંપાણી મળે છે વાર ? ”

શારદાચરણે પૂછ્યું, “ દૂર દેશાવર જવાનું છે ? ક્યાં વાર ! કેટલે દૂર ? ”

ઉમેશચન્દ્ર બાપુ બોલ્યા “ એ હા ! દૂર કેવું ને વાત કેવી ! આવી મહેતી કંપનીની આગગાડી થઈ એટલે પછી દૂર શું, ને નજીક શું ! આસામ કાંઈ દૂર છે ? આ આપણી પડોશમાં નોજ મુલક ! ”

“ અને ત્યાં કામ શું કરવાનું ? ”

ઉમેશચન્દ્ર હસતો હસતો ડોકું ડોલાવતો બોલ્યો, “કામ તો દાદા, હિમાલયનો ડુંગર હલાવના જેટલું કઠણ છે! આ, મજુરની હાજરી લેવાની, સહેજ દેખરેખ રાખવાની, ઠીક છે! લહેજત છે, યાર લહેજત! એવી ચાકરીમાં આટલો પગાર કોણ કાકો આપે? આ તો ગિરીશનુંજ અહોભાગ્ય બાકી—”

મારા સુંદર નસીમ માટે શારદાયરણને અદેખાઈ આવવા લાગી હોય એમ તેની મુખમુદ્રા પરથી ચોક્કસ દેખાવા માંડ્યું. તેના બોલવાના ધ્વનિ પરથી તો એ વાત તદ્દનજ ખુલ્લી દેખાઈ આથી તે બોલ્યો, “અરે વાહા ગિરીશ દાદા! તમારાં તો કાંઈ વગર ઘોળેજ ઉઘડી ગયાં ને હવે ક્યારે જવાના તે તો કાંઈ કહો! અલ્યા, તું નસીબદાર તો ખરો, હોં!”

એના જવાબમાં હું કાંઈજ બોલ્યો નહિ. પણ ઉમેશચન્દ્ર તરત બોલ્યો, “પણ ગિરીશબાપુ, મોકું કરવામાં મજા નથી. સાહેબને એવીજ ગતના એક બીજા માણસની પણ જરૂર છે. તે મળ્યો કે બંનેને સાથેજ ચાલ્યા જવાનું ઠીક પડશે.”

શારદા ખૂબ ઉત્સુકતાથી બોલ્યો, “હે? ખરેખર? બીજા માણસની જરૂર છે?” પછી તે કરગર્યો: “ત્યારે બાપુસાહેબ, મને નહિ લાઈ જાઓ? ગરીબ માણસ પર એટલી મહેરબાની નહિ કરો!”

ઉમેશબાપુએ તેની વાસના દબા કરવા સાડે ટાળાટાળ કરવા માંડી, “લઈ જઈએ તો ખરા, પણ—”

“પણ બાપુ નહિ તમારે તો એટલી મહેર રાખવીજ જોઈએ સાહેબ!” શારદાયરણે કહ્યું.

મનેયે લક્ષ્મીની લાલચ લાગી હતી! “સોનું” દેખી મુનિવર

ચળે ।” શારદાને ફસાવવાની જાળ તો પથરાઈ ચૂકી હતી. હવે તેમાંથી પાછા ફરવું એમ નહોતું. પાછા ફરવાની આછી ઈચ્છા પણ ધનવાસનાએ ભૂસી નાંખી હતી. મેં કહ્યું, “ના, ઉમેશબાપુ. ભાઈ, એ નહિ ચાલે ! શારદાને નહિ લઈ જાઓ, તો આપણે પણ નહિ આવીએ. તું તારે ગભરાતો નહિ, શારદા હું તને છોડીને નહિ જાઉં ! — ”

ઉમેશચંદ્ર બોલ્યો, “તમે પણ, ચાર, કેવા છો? ..... પણ એ મને પહેલાંથીજ ખબર હતું. તમારો એકમેક તરફનો પ્રેમ કાંઈ મારાથી અમળુ નહોતો. ઠીક છે વાડ! તમે બંને સાથે જશો એ પણ ઠીકજ થશે. તમારી બંનેની સુખસગવડ સચવાશે. પારકા નોકરોને લેવાથી મને શું હાંસલ? તમે મારા સગા ભાઈ જેવા, એટલે તમારું સુખ જોવું એ તો મારી સાદી ફરજજ ગણાય...”

એ પછી શારદાચરણને એક કોરણે લઈ જઈ મેં કહ્યું, “આપણી સાથે ચાર પાંચ સ્ત્રીઓને લઈ જવાની ખાસ જરૂર છે. નહિ તો આપણી સગવડો સચવાવી મુશ્કેલ છે. સુંદરી અને શાંતિ આપણી સાથે આવવાનું જરૂર કબૂલ કરશે. પણ બીજી ત્રણ જોઈએ. તે કોઈ ધ્યાનમાં આવે છે?”

શારદા સહેજ વિચાર કરતો કરતો બોલ્યો, “એમ તો કાંઈ ગંગા અને ગોપી પણ ના કહે તેવી નથી.....”

“ઓહો! ખસ, ત્યારે તો બીજું શું જોઈએ? આજેજ બધું નક્કી કરી નાંખીએ.”

“તે માટે તારે ફિકર રાખવી નહિ!” શારદાચરણે ફસાવ્યો. બોલ્યો, “એ કામ, જા મેં રાખ્યું! હું હમણાંજ બધો તાલ

ગોઠવી દઈશ.”

પછી અમે બંને ઉમેશચંદ્ર પાસે ગયા. મેં કહ્યું, “ઉમેશઆયુ, અમારો વિચાર એ ચાર બાઈઓને પણ સાથે લઈ જવાનો છે. તેમાં તમને કાંઈ હરકત છે ખરી?”

ડોળા નચાવતો ને હસ્તો હસ્તો ઉમેશચંદ્ર બોલ્યો “ચાર શું ચાળીશ લઈ જાઓને, તોયે કયો સાજો ના પાડવાનો છે? ઉલટું તમને તમારી સગવડ થશે, અને તે બાઈઓનો પણ સ્વાર્થ સંધાશે. તેમનેયે ત્યાં કામ મળશે. એ પાંચ વરસે દાગીનાથી લદાઈને ઘેર પાછી ફરશે..... હં, પણ તમારો વિચાર ચોક્કસને?.....તો પછી મોડું કરવાનું કામ નથી! અને તેટલી ત્વરાથી તૈયારી કરવા માંડો!”

શારદાએ કહ્યું, “અમારી તો તૈયારીજ છે. આ જરા વાટ ખર્ચી સાફ પૈસાની જોગવાઈ કરવાની છે, તે થઈ—”

ઉમેશચંદ્ર ખડખડ હસી પડ્યો, “અરે જાઓ મારા સાહેબ, તમે તો ભોળા ભટાકજ દેખાઓ છો ને? સાહેબની નોકરી કબૂલી એટલે પછી તમારે વાટખર્ચી શી ને પંચાત શી? એ તો બધું સાહેબજ આપેવળી! અરે! ખાવાપિવાનું ખર્ચ પણ તમારે નથી ભોગવવાનું. એ તો બાઈ, સાહેબની નોકરી છે! કાંઈ જે તે ના સમજશે?”

“પણ—” શારદાએ પૂછ્યું, “પણ અમારી સાથે બાઈઓ આવશે તેને માટે તો—”

“ના, ના, તમે કેમ ગભરાયા?” ઉમેશચંદ્રે પોતાને ધ્વનિ કાઢી રાખ્યો, “તે પણ સાહેબની નોકરી પરજ જાય છે ને? તેનો

ખરચ પણ સાહેબજ આપશે.”

“તેની નોકરી? તેને શું કામ કરવાનું?”

“સ્ત્રીઓ તે વળી શું તોપ ફાડવાની હતી? બપોરસપોર ચલાના થોડાં પાંદડાં તોડ્યાં, કે ખલાસ!”

શારદાયરણ ખૂબ ઉદ્ધાસમાં આવી ગયો. “ત્યારે હવે મેં ફું કરવામાં કાંઈજ અર્થ નથી! કાલેજ સવારે સંધ કાશીએ લઈ જઈએ! આપણે તો તૈયારજ છીએ!”

મેં શારદાને હલકે અવાજે કહ્યું “પણ શારદા, તું આ વાત કોઈને કહીશ નહિ. માને કાને વાત ગઈ તો તે મને હજાર રીતે કનડશે. તે મને અહિંથી પોતાની નજર આગળથી દૂર ખસેડવા રાજ નથીજ! અને ગામમાં હોકારો થઈ જાય તો પેલી બાઈઓને આવતાં હરકત થાય—”

અમારા બંનેવીરાજે એ વાતમાં મને ટેકો આપ્યો, “બરાબર છે! તમારી મા પણ શરૂઆતમાં તો ચિડવાયજ! પણ જ્યારે તમે કુદકે ને બૂસકે રૂપિયાના વરસાદ તેના પર વરસાવશે એટલે પછી જુઓ મઝા!.....”

* * * * *

હું અને શારદાયરણ તે પછી ગામમાં ગયા, ફર્યા અને સાંજ પહેલાં સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરીને ઘેર પાછા ફર્યા.

અહાહા! બસ મોજ છે!

શારદાયરણ, સુંદરી, શાંતિ, ગંગા અને ગોપી એ પાંચ, મારી જાળમાં ફસાયેલ પંખીઓ, શિકારી પારદીને સોંપતાંજ મને રૂપિયા પાંચસોનો દલ્લો મળી જશે! નહિ કરવાની મહેનત, નહિ કાંઈ

ઉપાધિ માત્ર એ પાંચને પુરૂલિયા આગળ આવેલા વિનોદવિહારી દત્તપ્રાપ્તના મનૂર-ડેપોમાં પહોંચ્યાડ્યા, એટલે માફ કામ થયું.

આમ હું મનમાંજ પરણતો તે મનમાંજ રાંડતો!

તેજ દિવસે રાત્રે ચેરીછૂપીથી અમે સંતાતા લપાતા બહાર પડ્યા. મારા હરખતો તો પારજ નહોતો. જન્મભરમાં પાંચ રૂપિયા ન કમાનાર માણસ એક તડાકે રૂ. પાંચસોનોજ હાથ મારે, પછી તેને પૃથ્વી પરજ સ્વર્ગનો અનુભવ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ છે! પૃથ્વી પરનાં મનુષ્યો તો લક્ષ્મી શિવાય શાના ભક્ત છે!

ઉમેશચન્દ્ર મારી સાથેજ ચાલતો હતો. તેના મુખ પર કાંઈ ઉધાડો આનંદ દેખાઈ નહોતો આવતો એ ખરું, પણ એ ગેલમાં હતો એ વાત ચોક્કસ. હું મારી અધીરાઈમાં વખત એ વખત ધીરે હલકે તેને મારા પાંચસો રૂપિયા માટે પૂછતો અને તે દરેક વેળા “અરે, પુરૂલિયા તો આવવા દો, ત્યાંજ તમારે રૂપિયા ગણી લેવાના છે,” એમ ધીમે સાદે મને શાંત પડતો અને હું મનમાં મનમાં હરખાતો અને ક્યારે પુરૂલિયા આવે એમ ધ્રિંછી ઝડપથી પગ ઉપાડતો.

હું એકલોજ આનંદમાં નહોતો. અમારી નાનકડી ટોળીમાંનાં સર્વ હરખધેલાં થયેલાં હતાં—હાથ, શાને સાફ, તે તેઓ નહોતા બાળતો!

સાહેબ પાસે ચાકરી મળશે એ વિચારે શારદાચરણ પણ કુલાતો. અમારી સાથે જે ત્રણ ચાર બાઈઓ હતી તે બધી “ટીક ટીક” ચાલચલગતની હશે એમ તો તમે કળીજ ગયા હશે. તેઓ ચારિત્ર્યશીલ નહોતી એટલુંજ નહિ પણ એક રીતે દુઃખી

પણ હતી. સર્વ જાતનાં દુઃખ સુખ જોધને અને આકૃત ઉપાધિ ભોગવીને કંટાળી ગયેલી હતી. અને ગામમાં જોટલું દુઃખભોગવીએ છીએ, તેટલું ગમે ત્યાં જઈએ તો પણ નહિ પડે એવી માન્યતાથી તેઓ પણ અનેક જાતનાં સુખસ્વપ્ન જોવા લાગી હતી. ગરીબ બિચારીઓ !

રસ્તામાં એક નાનકડું ગામ આવ્યું, ત્યાંજ સ્થવાર પડી ગઈ. એટલે અમે ઉમેશચન્દ્ર લઈ ગયો તે માણસને ત્યાં ઉતર્યા.

તે માણસ કોઈ જમાનાનો ખાધેલ ખુદ્દો હતો. તેને ત્યાંજ અમે દાતણપાણી કર્યાં, ન્હાયા અને ત્યાંજ ભોજન પણ કરી લીધું.

જમ્યા પરવાર્યા બાદ અમે સર્વેએ થોડો આરામ પણ લીધો.

ન્યારે ત્યાંથી નીકળી વિનોદવિહારી દત્તાના મંત્રુર ડેપો આગળ—પુરૂલિયા—અમે આવી પહોંચ્યા ત્યારે પાંચ વાગ્યાનો શુભાર થયો હતો. ત્યાં અમારી ખૂબ આકર્ષક સરભરા કરવામાં આવી.

નોકરચાકરો સઘળા અમારી સેવા ઉઠાવવા ખડે પગે હાજર થયા. પહેલાં તેમણે અમારે માટે પાણીઠાણીની સોઈ કરી. અમને પીવાને વ્હા તથા ખાવાનું તૈયાર થાય તે દરમિયાન નાસ્તો કરવા સાડ એવડો વિગેરે લાવી આપ્યું.

તે મંત્રુર-ડેપોમાં ખુબ મંત્રુર ભેગા થયેલા હતા. તે મંત્રુરોમાં વિશેષે કરીને સંતાલ, ગૌડ વિગેરે રાની જાતના લોકો હતા. અમારી બાજુના મંત્રુરોની સંખ્યા પણ કાંઈ કમ નહોતી, પણ અમને તે લોકો સાથે ભળવા દેવામાં આવ્યા નહિ. ઉમેશચન્દ્ર અમને તેમનાથી દૂર દૂરજ રાખતો.

અમને અમારી મનગમતી કેરી વસ્તુઓ તે રાતે છૂટથી

પૂરી પાડવામાં આવી. અમારે માટે ચ્હા, કૌશી-ખુંદ, ચરસ અરીણ, ભાંગ, ગાંજે, ટિંગેરે સઘળી મોજની વસ્તુઓ હાજર હતી. અમે પણ ક્યાં કાચા હતા, કે એવી મોલી આપતી તક જતી કરીએ ?

અમે જે માગતા, તે હાજર થતું.

રાતના પણ ખૂબ ગમ્મત આવી. ગાનતાનની ખૂબ ધામધૂમ થઇ. અમે પણ નિશો કરીને તર થઇ રહેલા હતા, એટલે અમારા આનંદમાં શી મણા રહે ? જાણે દુનિયા પરજ નંદનવન આવીને વસ્યું ! એ લહેરમાં ને લહેરમાં—

—મને પેલા રૂપિયાની ઉધરાણી કરવાનું સુદ્ધાં બાન ન રહ્યું !

... ..

રહવારે મેં મારા બેનેવીરાજને કહ્યું. “ હવે પેલા રૂપિયાની જોગવાઈ થાય તો ઠીક, એટલે હું ધરનો રસ્તો માપું ! ”

ઉમેશચન્દ્ર મ્હોં મલકાવીને બોલ્યો. “ અરે જવ, જવ, મારા સાહેબ, એટલી બધી ઉતાવળ કેમ કરો છો વાર ! ” એટલું બોલી તેણે અવાજ બદલી નાંખ્યો, “ કેમ, કાંઈ અહિં તમને અડચણ પડે છે ? હોય તો કહી દેજો. તમને કાંઈ તકલીફ તો નથી થતીને ? ” છેલ્લા શબ્દો તે એટલી બધી ડોળદાર ગંભીર-તાથી બોલ્યો કે ન પૂછો વાત !

મેં તરતજ કહ્યું, “ ના રે ના ! મને અડચણ બડચણ તો કાંઈજ નથી, પણ ઘેર બા ધમાધમ કરી મૂકે તો ? મને જલદી છોડો તો ઠીક, કે ઝટ ધરબેજો થાઉં ! ”

ઉમેશચન્દ્ર શાંતપણે બોલ્યો, “ અરે, પણ તમે વિચાર તો કરો. અહિં કાંઈ તમારે સારૂં રૂપિયાના ઢગ માંડી મૂક્યા છે ? તમનેજ મળશે, બીજા કોને મળવાના છે એ રૂપિયા ? આ તો અહિં હમણું સિલક છે નહિ, નહિ તો મને પણ તમને છુટા કરવાની ક્યાં ઉતાવળ નથી ? આટલે આવ્યા, તો હવે રાણીગંજ ક્યાં દૂર છે ? ત્યાં ચાલો એટલે ત્યાં તમારા હાથમાંજ ઢગલો આવીને પડશે. પછી તો સંતોષ થશોને ? ”

“ ત્યારે ચાલોને હમણાંજ ચાલો. રાણીગંજ જઈ આવીએ. હું કોઈને ઘેર કહ્યા પૂછ્યા શિવાય આવ્યો છું તેનીજ પંચાત છે. ઘેર તો બિચારી બાએ કેટલી રડારોળ કરી મૂકી હશે ! ”

હસીને ઉમેશચાંદુ બોલ્યા, “ અરે, એક વાર પાંચસો રૂપિયાનો ઢગ તેના મોં આગળ માંડશો, એટલે રડવું બડવું સઘળું ઉડી જશે કાંઈ છટું આકાશે ! ”

એ સાંભળી મને પણ હસવું આવ્યું. હરખઘેલા બની મેં કહ્યું, “ ત્યારે ચાલોને, રાણીગંજ જઈએને ? ”

“ જો, પાછા ઉતાવળા થયા ” એક વડિલ, નાના બાળકને ધમકાવતી વેળા જેવી હલકે બોલે તેવી હલકે તે બોલ્યો,— “ ન્હાઓ, ધૂઓ, ભોજનથી ભોજન કરો. બપોરે મારે પોતાને મળૂંરો લઈને જવાનુંજ છે તો ! મારી સાથે તમેયે આવજો. ”

તે દિવસે બપોરે ભોજન કર્યા બાદ પૂરૂલિયાથી ઉપડી અમે સર્વ રાણીગંજના મંજુર ડેપો આગળ આવ્યા.

ત્યાં અમને શચીન્દ્રનાથનો ભેટો થયો.

શચીન્દ્રનાથ, ઉમેશચન્દ્રનો મોટો ભાઈ થાય એમ આગળ કહી ગયાનું મને યાદ છે. તે આસામમાં મજુર મોકલનાર આવ-
તિયો હતો. તેણે તે બાપતનો પરવાનો (લાઇસન્સ) મેળવેલો
હતો. તેણે મારો ખૂબ આદરસત્કાર કર્યો.

ઉમેશચન્દ્ર શચીન્દ્રનાથને મારાથી કેટલેક દૂર લઈ ગયો. ત્યાં
બંને જણાએ ખૂબ ગોઠડી કરી. કોણ જાણે શીયે વાત કરતા
હશે ! પણ ધીમેશથી પડદો ઉપડ્યો.

શચીન્દ્રબાપુ મારી પાસે આવીને બોલ્યો, “ જોહો, ગિરી-
શબ્દાનુ ! તમારું નશીબ તો ખૂબ જોર કરતું દેખાય છે ને !
કાળીઘાટની કાળોમાનાં દર્શન પણ તમારા ભાગ્યમાં લખ્યાં જણાય
છે ? એટલે, જુઓની આ બાબુ ચોરીચખારીનો ત્રાસ બહુ ભારી
છે. તેથી રૂપિયા અહિં રાખવાનું પરવડતું નથી. આજેજ, ત્રણ
ચાર હજાર રૂપિયા હતા તે કલકત્તે મોકલી દીધા. મજુરોને લઈને
હું તો કલકત્તે જવાનોજ છું. તમેયે આલો.

“ કોઈ દહાડો જોયું છે ખરું ? અહાહા, કેવું મોટું શહેર !
પણ તમે ક્યાંથી જોયું હોય ! એ, તો નસીબદાર કે એક પાછ સુદ્ધાં
ન ખરચતાં કલકત્તા જેવું નગર જોવાનો યોગ તમને આવી
ગયો ! પારકે પૈસેજ આવી ફાંકડી મુસાફરી કરવાની મળશે ! ચાર,
નસોબ તે તો નસીબજ ! આજે મીર, કાલે ફકીર. ”

એ એવી અજબ થાપથી બોલ્યો, કે હું રૂપિયાની વાત
તો વિસર્યોજ અને કલકત્તા જોવાના ઉમંગમાં થેલો બન્ધો. અહા !
મારી બણા દિવસની હોંશ પૂરી પડશે ! મેં આતુરતાથી પૂછ્યું,
“ તમે ક્યાં જવાના ? ”

“ અરે આ ચાલ્યા, કલાક બે કલાકમાં. ”

એક બે કલાકમાંજ સર્વ તૈયારી થઈ ગઈ. બધા મજુરો કલકત્તા રવાના થવા સાડ તત્પર થયા. અહિં પણ પુષ્કળ મજુરો એકઠા થયેલા હતા.

સોથી પણ વારે મજુરો પોતપોતાનું બચકું માથે મેલી ચાલતા હતા. અમે છ જણા પણ તેમની સાથેજ હતાં. સઘળાની આગળ મારો બનેલી ઉમેશ પોતાના ડેપોમાંના એક સિપાઈ સાથે ચાલતો હતો. સર્વની પાછળ શચીન્દ્રબાપુ બે પટાવાળાને સાથે લઈ આવતા હતા.

સ્ટેશન પર આગગાડી આવવાને હજુ કંઈક વાર હતી. આથી સ્ટેશન પાસેની એક ધર્મશાળામાં અમે ગાડીની રાહ જોતા બેઠા. આટલા બધાંને બેસવા સ્ટેશનપર તો ક્યાંથીજ જગા મળે ?

ગાડીને વાર હતી. હું ખૂબ આનંદમાં હતો. ધર્મશાળા પાસે એક બાવાની ઝુંપડી હતી. ત્યાંથી ગાંઝ ચલમ ટુંકવાની મોજ મને પ્રાપ્ત થઈ. ગાંઝે ટુકતાં હું મારા મનમાં મનમાં કાંઈ કાંઈ સ્વપ્નાં નિરખી રહ્યા હતા.

બેએક કલાક રહીને ગાડીબાઈ આવી લાગ્યાં. ઉમેશ, શચીન્દ્ર અને પટાવાળાઓએ મળી ઝડપાઝડપથી અમને ગાડીમાં બેસાડ્યા—ગડખ્યા. એ ગાડી ફક્ત મજુરો માટેજ હતી. તેમાં બીજા કોઈજ બેસાડે નહોતા.

ગાડીમાં બેઠા બાદ મેં આમતેમ નજર કરી. તો મને ઉમેશ ક્યાંઈ દેખાયો નહિ. મેં શચીન્દ્રનાથને પૂછ્યું, “ ઉમેશબાપુ ક્યાં ગયા ? ”

શચીન્દ્રે કહ્યું, “ કેમ વારૂ? એ તો પૂરૂલિયા પાછો ગયો. ”

મેં ગભરાઈને પૂછ્યું, “ અને મને—મને મારા રૂપિયા કોણ આપશે? ”

“ હું ! કેમ, મારા પર વિશ્વાસ નથી બેસતો ? ” શચીન્દ્ર નાથ મારી આવરી-હાવરી મુદ્રા જોઈને હસીને બોલ્યો.

એ હસવું જાણે વિચિત્ર હતું !

મેં કાંઈ જવાબ દીધો નહિ, પણ મારા મનમાં ભારે ચટ-પટી થઈ રહી હતી. આ હાસ્યનો અર્થ શો ?

એ હાસ્ય સાદું તો નહોતું ! તેમાં અર્થના ભંડારો ભર્યા હતા !

પડદો પાંચમો.

ડોલતું ભવિષ્ય !

ઉમેશ, મારો સગ્ગો બનેવી !

શચીન્દ્ર, તેનો મોટો ભાઈ !

બન્ને આબરૂદાર ગણાતા સદ્ગૃહસ્થો !!!

—એમ હું વિચારી રહ્યો હતો.

મારા જીવનનાટ્યના ગયા પડદાના છેવટના ભાગમાં જે હાસ્ય વિશે મેં લખ્યું—કહ્યું હતું, એ હાસ્યે મારા મનમાં કાંઈકાંઈ ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો હતો ! એ હાસ્ય તો અતિ વિચિત્ર હતું ! રૂપિયા મળશે કે કેમ તે વિશે હૃદયને સશંક બનાવનારું એ હાસ્ય એક બાજુ, અને ઉમેશચન્દ્ર, તેનું સગપણ, તેની આબરૂ, ખીજી બાજુ ! અને શચીન્દ્ર ! ... ..

પણ મને ક્યાં દૂનિયાતું ભાન હતું ? આવા સારા માણસો

અને વળી સગા વહાલાંમાંનાંજ,—મારી સાથે ઠગાઇ કરે એ મને અશક્ય લાગ્યું. હા, વખતે પાંચસો રૂપિયાની લાલચ ખોટીજ બતાવી હોય, તેને બદલે સો બસોથી પતાવી દે ખરા ! એમ બનવું સંભવિત પણ તે તદ્દનજ હથેળીમાં ચાંદ બતાવે એવું ગારી મનો દેવતા કબૂલ કરવા તૈયારજ નજ થઇ !

મેં મન સાથે ગાંઠ તો વાળીજ, કે ૫-૫૦ રૂપિયા જે મળે તે લઈ સીધો ઘરનો રસ્તો માપી જવો, કદીયે વધારે લાલચમાં ન પડવું પણ—

અહિં એક પણ આવીને ઉભું રહ્યું !

—પણ આ દશામાં ગામના લોકો સમક્ષ કયું કાળું મોઢું લઇને રળ્યુ થવું ?

શારદાચરણ મારો ખાસ મિત્ર. તેનો બાપ પૂછે તો તેને શું જવાબ દેવો ?

સુન્દરી પર મારો ખૂબ પ્રેમ હતો ! તેનો બાઇ સવાલ કરે તો કેવી રીતે સમજૂતિ આપવી ?

હાય ! હાય ! કેવળ, કેવળ પાંચસોને ખાતર આ પાપ !

પૈસા તો ચુલામાં ગયા, પણ આ કલંક ! હાય, હાય ! એ —એ કાળી ટીલી કેમ બૂસાશે ?

આવા આવા વિચારો હું મન સાથે કરી રહ્યો હતો. એટલામાં એકાએક મારું માથું ગાડીની બારી સાથે અફળાયું !

ગાડી એક આચકા સમેત સ્ટેશન આવવાથી ઉભી રહી ગઈ હતી ! એક હમાલ “ હુગલી... .. હુગલી .....” એવા શબ્દો મોટે અવાજે પોકારતો હતો,

હુગલી કલક-તાની પાસેજ છે, એટલું તો રામનિધિ બાપુએ જૂગોળ શીખવતાં મારા મગજમાં ઠસાવ્યું હતું ખરું. આથી મને લાગ્યું કે હવે અહિં ઉતરવાનું થશે.

હું એવું વિચારતોજ હતો, ત્યાં તો શચીન્દ્રનાથ અને એ પૂરબિયાઓ—ખાસા લઠૂપઠૂ જીવાનિયાઓ હતા !—સર્વ મજુરોને ગાંડીમાંથી ઉતારવા લાગ્યા. અલગ-ત, મારે પણ ઉતરવુંજ પડ્યું.

પાસેજ ખીજ પાટા પર એક ગાંડી ઉભેલી હતી, કલક-તા જવા માટે ગાંડી બદલવી પડે છે, તે આજ હશે, એમ મને લાગ્યું. મારું હૃદય આનન્દથી ધક્કવા લાગ્યું. હવે થોડા વખતમાંજ કાળીઘાટની કાળીમાનાં મને દર્શન થશે. એ વિચારે હું હરખાવા લાગ્યો.

પેલી ખીજ ગાંડીમાં શચીન્દ્રે ઝપાઝપ બધા મજુરોને બેસાડવા માંડ્યા. થોડી વારમાં ઝટપટ એ કામ પતાવીને મને એકલાને ગાંડીના એક ખીજ ડાબામાં લઇ મેળો. ત્યાં શારદાચરણ, શાંતિ વિગેરેમાંથી કોઇ ન હોતું. આ પ્રમાણે અમને છુટાં પાડવામાં શચીન્દ્રનો શું હેતુ હશે વાર ?

અહિંથી ગાંડી ઉપડી તે પૂલ પર થઇ ગંગાનદીને સામે કાંઠે આવી. અહિં એક સ્ટેશન હતું, ત્યાં ગાંડી થોભી. પછી ત્યાંથી ઉપડીને તે સીધી ઉત્તર દિશા બણી જવા લાગી.

હવે તો મને કાંઈજ શક રહ્યો નહિ. હું કલક-તા નહિ પણ કોઇ ખીજેજ અગાણે ઠેકાણે જઈ—છું જઈ રહ્યો છું, એવું મને બાન થયું.

ડરથી-ખીકથી મારો જીવ ઉંચોનીચો થવા લાગ્યો. છાતી ધડકવા લાગી, અને બચકર ચિંતા રૂપી સાગરમાં ગોથાં ખાતો હું કેટલો સમય સુધી તો બેસીજ રહ્યો.

પણ ન રહેવાયાથી કેટલીક વારે ખીતાં ખીતાં ધીમે હલકે મેં પૂછ્યું “ વાર, શચીન્દ્ર બાપુ ! આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ? ”

જરા પણ આનાકાની કે આચકા વિના શચીન્દ્ર બોલ્યો “ કેમ બીજે ક્યાં જાય ? કલક-તેસ્તો વળી ! ”

મેં ગુસ્સે થઈ કહ્યું, “ જૂઠું, સાવ જૂઠું ! તમે મને ઠગી રહ્યા છો. આપણે કલક-તા તરફ નથી જતા એ હું બરાબર જાણી ગયો છું. ”

તદન નાગાધ-નકટાધથી શચીન્દ્રે જવાબ દીધો, “ જાણી ગયા છોને ? બસ, ત્યારે પછી પૂછવાની શી જરૂર ? ”

આ એની બેપરવાઈ જોઈ વધારે ચિદાઈ મેં કહ્યું, “ મને મારા રૂપિયા આપો ! ”

પેલી વિચિત્ર રીતે હસીને શચીન્દ્રે કહ્યું, “ રૂપિયા ? રૂપિયા તો પુરૂલિયે આપ્યા ! ”

મારા ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ ! આટલી બધી દગાબાજી ! “ આવી લુચ્ચાઈ ? મારી સાથે ? મને તો એક ફૂટી બદામ પથ્થુ કોઈએ દેખાડી નથી ! ”

શચીન્દ્ર તિરસ્કારથી હસીને બોલ્યો. “ તને નહિ મળ્યા હોય તેમાં મારે શું ? જેનો રૂપિયાપર હક હતો, તે તો ક્યારેય પોતાની હકની રકમ ઉપાડી ગયો ! ”

“ હક તો મારો હતો. કોણ લઈ ગયું ? ” મારા મનના

ખળખળાટનો પાર નહોતો.

“ બીજું કોણ લઈ જાય? અનેવી તારો! ”

“ તેને કેમ રૂપિયા મળ્યા? હક તો મારો હતો! ” મેં જરા જોરથી કહ્યું.

“ તારો વળી ક્યાંથી હક આવ્યો? તેનોજ તે રૂપિયા પર તો અધિકાર! ” અહિં શચીન્દ્રે એક ભયંકર તોપગોળો છોડ્યો, “તેણેજ તમને છપે જણાંને મજૂર કરીને આપ્યા છે. તો પછી રૂપિયા તેને નહિ તો કોને મળે? ”

આટલું બોલી તે હસ્યો.

મારી આંખોનાં પડળ ખુલી ગયાં! હાય! કેવો ભયાનક વિશ્વાસઘાત! શું હું સ્વપ્ન તો નહોતો જોતો?

મારી આંખો આગળ અંધકાર અંધકાર જણાવા લાગ્યો. મારું બાન ધીમે ધીમે સરકી જતું હોય એમ મને લાગ્યું.

“ હું જે આ બધાં સરખો એક મજૂરજ છું ત્યારે! ” અનાયાસે, કોણ જાણે કયા તંતુની આજ્ઞા વડે મારી જીભ એ શબ્દો બોલી પડી.

“ શે ત્યારે! મજૂર નહિ તો વળી તું શું કંઈ સાહેબ બાહેબ બુઝો છે! તે વિષે કાંઈ તને શક છે? તારો અનેવીજ તને મજૂર તરીકે મૂકી ગયો છેને વળી. ”

અંધકારની આંધીએ મને સંપૂર્ણ રીતે ઘેરી લીધો. પાંચસો રૂપિયા લઈ હું, રોજબેર ઘેર જવાનાં સ્વપ્નાં નિરખતો હતો..... ભાં.....આ તો મજૂર બની હું આસામ તરફ ધકેલાતો હતો! હાય, હાય, આ શું આશ્ચર્ય?

હાય, આ જગમાંથી મારો છુટકો કેમ કરી થશે ? મને કાંઈયે ઉપાય સૂઝ્યો નહિ.

ખૂબ વિચાર કરી મેં આખરે શચીન્દ્રને કહ્યું, “ ભાઈ સાહેબ, તમે મારા આટલા નજીકના આપ્ત, તેથી તો મેં તમારા પર ભરોંસો રાખી આ કામ કર્યું; અને તમેજ મારી સાથે આવો દગો રમો તે હીક શોભે કે ? ”

શચીન્દ્રે કહ્યું, “ હું દગો નથી રમ્યો. દગો તો તું રમ્યો છે ! ”

ક્રોધ, શોક, આશ્ચર્યની મિશ્ર લાગણીઓ સાથે મેં કહ્યું. “ તે કેવી રીતે વારુ ? ”

“ શારદાચરણ તારો ખાસ સ્નેહી ! તેને તેં ફસાવ્યો !

“ સુન્દરી પર તારો ખૂબ પ્રેમ ! તેની સાથે તું કપટ રમ્યો !

“ એ તારો દગો નહિ તો ખીન્તું શું ? ”

હું શું બોલું ? કયે મોઢે બોલું ! શચીન્દ્રનાથનું કહેવું સાચા સાચું હતું, હાય ! હાય ! મારા મિત્રદોહનું આ તદ્દન યોગ્ય ફળ નહોતું શું ?

તોયે થોડી વારે ધીરે સાદે મેં કહ્યું, “ પણ તે કામ પણ મેં તમારા બોલ પર ભરોંસો રાખીનેજ કર્યું હતું ને ? ”

શચીન્દ્ર મહાશય બોલ્યા, “ તું ઘેર બેઠો બેઠો બદ્દેલી કરે છે—અગડી ગયો છે. તારી એવી વર્તણૂંક મને હીક નથી લાગતી એથી તને સુધારવા સારૂ આસામ મોકલું છું. બોલ, હું તારો સગો, તારા લાભ વિચારું કે નહિ ? ”

“ પણ ત્યારે મને તમે પાંચસો રૂપિયાની લાભચ શા સાફ

ખતાલી ? ”

“ તેવું ન કર્યું હોત, તો તું આવતજ નહિ ! ”

હવે હું શું જવાબ આપું ? થોડી વાર સુધી મુંગોજ બેસી રહ્યો. મારી સ્થિતિ વિચારતાં મારી આંખોમાંથી આંસુ ઢળવા લાગ્યાં. રડતાં રડતાં, શચીન્દ્રનાથના ચરણોમાં મારું માથું મૂકી મેં કહ્યું, “ બાઈ ! માફ કરો. મેં જે કૃતધનતા કરી, તેનું ફળ મને ખરાબર મળી ચૂક્યું. મારે હવે રૂપિયા નથી જોઈતા, મને માત્ર છોડી દો. હું ઘેર જઈશ. ઘેર જઈ હું સારી રીતે વર્તીશ. બદ-ફેલી નહિ કરું. જોઈએ તો હ્યો સોગન્દ ખાઉં ! પણ બાઈ, બાઈ, ...મને આસામ માં મોકલશો ! ”

શચીન્દ્ર થોડી વાર સુધી કંઈજ બોલ્યો નહિ. પછી બોલ્યો, “ ઠીક છે, તને છોડી દઈશું. પણ આ પાંચેક મજુરની નોંધણી થયા બાદજ. ત્યાં સુધી તારે મારી સાથેજ રહેવું પડશે. ”

મેં ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું. “ નોંધણી ક્યારે થશે ? ક્યાં થશે ? ”

શચીન્દ્રે કહ્યું, “ કાલે ધુવડી પહોંચ્યા પછી નોંધણી અને કરારપત્ર બેય કામ થશે. ”

“ ત્યાંથી મારાથી પાછા કેમ કરી ફરારો ? ”

મારી આતુરતાને હદ નહોતી.

“ ત્યાં બધા મજુરોની નોંધણી અને કરારપત્ર થયાં કે હું પાછો ફરીશ. મારી સાથે તું આવી શકશે. ”

હૂબતો માણસ તરણાંને ઝાલે ! તે ન્યાયે મેં મારા મનમાં શચીન્દ્રના શબ્દો વડે ધીરજ-હિમ્મત લેવા માંડી, પણ તે વખતે

એક ધ્વનિ એવો પણ મનમાં ગણગણાટ કરી રહ્યો હતો, કે “એ શું ખરું હશે? જૂઠાંભોલો શચીન્દ્ર પોતાનું વચન પાળશે?”

પડદો છઠ્ઠો.

નરકના વેંતભરમાં.

રાત પડી. અંધારૂં થયું. એ ઘોર અંધારાને બેદીને અમારી ગાડી પોતાનો રસ્તો વટાવી રહી હતી.

મારે ને નિંદને આજે શાનું બને? આખી રાત્રિભર વિચારઅસ્ત, હું બેસી રહ્યો. અનુતાપના અગ્નિથી માંડે શરીર, માંડે મન બળી જઈ રહ્યાં હતાં!

સ્થવારે પદ્મા નદીને કાંઠે અમારી ગાડી આવી લાગી. જહાજમાં સુધ્ધાં મારો શારદા કે સુન્દરી કેઈ સાથે મેળાપ ન થયો. તેઓ બીજાં મળુરો સાથે જહાજના નીચેના મજલા પર બેઠાં હતાં.

પદ્મા નદીના આ પારને “દામુ કઢિયાર” ધાટ કહે છે, પેલા પારને “સારા” ધાટનું નામ અપાયું છે. “દામુ કઢિયાર ” થી અમે સારા આવ્યાં. પાર ઉતરતાં બે કલાક લાગ્યા હશે.

“ સારા ” ઘાટે પણ અમારે માટે આગગાડી તૈયાર હતીજ. તે ગાડીમાં અમને સર્વેને ઝપાઝપ બેસાડી દીધાં. ગાડી જોશબેર ચાલવા લાગી.

ભરખપોરે અમે ધૂવડી પહોંચ્યાં. સઘળાં ભૂખથી આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયાં હતાં. આથી ધૂવડીમાં જ્યારે જમવાનું મળ્યું, ત્યારે સર્વેએ ખૂબ હાથપતાવ્યો. સઘળાંએ પેટભરીને ખાધું પણ—

—પણ હાયાં મને ખાવું ન ભાવ્યું કેમ કરી ભાવે?

જમના બેઠો તો ખરો, પણ કાંઈ ખવાયું નહિં.

* + * + *

ત્રીજે પહોરે એક ગોરા સાહેબ ત્યાં પધાર્યા. આ સાહેબજ નોંધણીનું કામ કરશે, એની રૂબરૂમાંજ મળુરો કરારપત્ર પર સહી કરશે એમ મને જણાયું.

તે વેળા જ્યાં ત્યાં ખૂબ ધામધૂમ મચી રહી હતી. સર્વે મળુરોને હારખધ ઉભા રાખ્યા. શચીંદ્રનાથ આવીને મને પણ તે હારમાં ઉભા રહેવાનું કહેવા લાગ્યો પણ મેં કાંઈ તે ગણકાયું નહિ. આથી તે ખૂબ ગુસ્સે થયો; યદ્વાતદ્વા બકવા લાગ્યો; ગાળો દેવા લાગ્યો; ધમકી આપવા લાગ્યો; પણ મેં કાંઈ દાદ દીધી નહિ.

કારણ, મને પૂરેપૂરું માલમ હતું, કે એકવાર નામ નોંધણીપત્રકમાં દાખલ થયું, કે ખલાસ ! પછી છૂટકાની આશા રાખવી એ દરિયો પગે ચાલી ઓળંગી જવા બરાબર !

શચીંદ્ર મારા પર એકસરખો ગાળોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યો હતો, અને હું તે મુઝે મોઢે, નિરાંતે, ઠડે પેટે સાંભળી રહ્યો હતો; એક કાને સાંભળી બીજા કાને કાઢી નાંખતો.

સર્વ મળુરો એક હારમાં ઉભા રહ્યા, એટલે પેલા ગોરા બહેનની અને તેમની વચ્ચે હિન્દીમાં સવાલજવાબ થયા.

“ તમે ક્યાં જાઓ છો, તે તમને ખબર છેકે ? ”

“ જી હજૂર. ”

“ ક્યાં જાઓ છો ? ”

“ આસામના ચહાના ખેતરમાં. ”

“ શાને સાર ? ”

“ કામે—મળૂરી માટે. ”

“ શું કામે ? ”

“ માટી ખોદવાને. ”

“ બેરંજોને શું કામ કરવાનું ? ”

“ પાંદડાં તોડવાનું. ”

“ તમે તમારી રાજખુશીથી જાઓ છો ? ”

“ જી હજૂર. ”

“ પોતાનીજ ઇચ્છાથી ? ”

“ હા જનાબ. ”

“ કેમ વાર ? ”

“ દેશમાં દુકાળ છે, અનાજ નથી. મળૂરી મળતી નથી, એથી. ”

એકસો એકવીસ મળૂરો આ હારમાં ઉભા હતા. તેમાંથી સાહેબની નજીકમાં ઉભા રહેલા દશપન્દર જણાજ જવાબ તો આપતા હતા. બાકીના તો બિચારા સાહેબને જોઈનેજ ધૂનવા માંડ્યા હતા, તો પછી જવાબ આપેજ ક્યાંથી ?

મળૂરોના ઇન્તરફરે (કેન્દ્રાકટરે) નોંધણીને વખતે ખૂબ

સફાઈથી સાહેબની આંખમાં ધૂળ નાંખી પોતાનું કામ કાઢી લીધું, એ વાત મને સમજત્યા વિના રહી નહિ.

એ પછી કરારપત્ર પર મળુરોને સહી કરવી પડી. એ સહીઓ થતાં કેટલાંક વખત ગયો. એ બધું થતાંજ પોતાનાં હજીરિયાઓ સાથે સાહેબ તો વિદાય થયા.

થયું. નોંધણી થઈ, કરારપત્ર થયું! ખલાસ! સાથે મળુરોની આ જીંદગીના સુખ-સૂર્યનો પણ અસ્ત થઈ ગયો!

માત્ર હવે પટ્ટાવાળાઓએ અને મળુરોના આડતિયાઓ પોત પ્રકાશ્યું. દરેકના હાથમાં એક એક લાંબી નેતરની સોટી હતી, એ નેતરવડે ફટકાવતાં ફટકાવતાં તેમણે મળુરોને જનનવર પેટે જહાજ પર ચઢાવ્યા—તેમાં ગડખ્યા.

ખીજા મળુરો પેટે મારી કાંઈ નોંધણી થઈ નહોતી. તોયે હું પણ અલિપ્ત ન રહી શક્યો. મેં શચીન્દ્રનાથની ખૂબ ખોળ કરી, પણ તે તો ક્યાંય અદૃશ્યજ થઈ ગયો હતો!

મારી નોંધણી નહોતી થઈ. અને મેં કરારપત્ર પર સહી સુધ્ધાં નહોતી આપી, તોયે એ જીવાન પટ્ટાવાળાઓ મને પકડવા આવ્યા, કારણ મારા શિવાય મારા સોળતીઓ—શારદા, સુન્દરી વિગેરે કોઈ જહાજ પર ચઢવાને કબૂલ નહોતાં થતાં!

શારદા, ગોપી, ગંગા સર્વે મારી પાસે આવ્યાં અને મને વળગી પડ્યાં. કેમે કર્યાં તે મને છોડેજ નહિ!

હું મોટી પંચાતમાં પડ્યો. ઘેર જવું, કે સોળતીઓ સંજે આસામ જવું?

પાસે તો એક રાત્રી બદામ પણ નહોતી. રસ્તાની કાંઈ

માહિતી નહોતી. ગામથી કેટલે દૂર આવ્યા તેનુંયે જ્ઞાન નહોતું;
તો પછી થેર કયે રસ્તે જવું ?

વળી, મારા સોળતીઓના કણ્ણુ રડવાંથી-તેમના વિલાપથી
મારું હૈયું ખીગળી ગયું ! હાય, આ સર્વેનાં દુઃખનું કારણ હુંજ
છું ! એ બધાંને અહિં નરકયાતના ભોગવવા રાખી, હું પાછો
ફરું ?

ધિક્કાર હો એવા વિશ્વાસઘાતને ! નસીબમાં હોય તે થાઓ—
મેં મારા સોળતીઓને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ખલાસ ! મારા એ મિત્રો સાથે હું જહાજ પર ચઢ્યો. હોડી
“ હુસ હુસ ” કરતી ચાલવા લાગી.

મારું હૃદય ધડકી રહ્યું હતું. જેને ફ્રાંસીની શિક્ષા થઈ હોય
તેવા ગુન્હેગારને વધસ્તંભે લઈ જતા હોય તેવી મારી સ્થિતિ હતી !
તેટલાજ જોરથી મારું હૈયું ધબકતું હતું !

હાય, શું નસીબ ! ! !

હાથ, આસામ!!!

અથવા

એક ચ્હા-મનુરનું કરેણ જીવનનાટક.

અંક બીજો.

નરકમાં

પડદો પહેલો

આગમોટ ડિયુગઢ તરફ પ્રયાણ કરી રહી હતી.

આગમોટ પર નિયમ પ્રમાણે એક દાકતર હતા. આ દાકતર સાહેબ બહુ ભલા માણસ હતા. તેઓ જ્ઞાને બંગાળી કાયસ્થજ હતા. હોંશિયાર પણ હતા. પ્રભુકૃપાએ એમની સાથે મારી ઓળખાણ થઈ.

મેં એમને મારી સમગ્ર હકીકત કહી. મારા જીવનનાટ્યના ગયા પડદાઓમાં જે વસ્તુઓ વિષે મેં જણાવ્યું તે સર્વ વાતો મેં તેમને કાને નાંખી.

મારી સંવ્રણી કહાણી સાંભળી રહીને તેમણે કહ્યું. “ ગિરીશ-બાપુ, પ્રભુનો ઉપકાર માનો, કે તમે તો બહુ નસીબદાર છો. તમારી નોંધણી થઈ નથી. તમે કરારપત્ર પર સહી આપી નથી. તમે ભાગ્યશાળી છો.

“ નોંધણી કે કરારપત્ર એમાંની એકે ક્રિયાના પાત્ર તમે બન્યા

ન હોવાને લીધે, કોઈ તમને અટકાવી શકવાનું નથી, તમને કોઈ ન રાખી શકે.-”

“ પણ સાહેબ, આ કેદખાનામાંથી-”

“ તમે ગભરાઓ છો કેમ ? ડિજીટલ પહેાંચ્યા બાદ હું જાતેજ તમારો છૂટકારો કરવાનો યત્ન કરવા ઇચ્છા રાખું છું. ”

દાકતર સાહેબના આ વચનોથી જાણે મને ઠંડક વળી હોય, તેમ લાગ્યું પણ-

-પણ મારા સોજતીઓને વળગી રહેવાનો મેં ઠરાવ કરેલો હતો. તેનું શું ? તેઓ ન છૂટે, તો પછી હું કેવી રીતે મુક્તિલાભ ભોગવું ?

રડતાં રડતાં દાકતરસાહેબના ચરણોમાં માથું મૂકી મેં કહ્યું, “ સાહેબ, મને એકલાને માં છોડાવશો ! મહેરબાની કરી મારા પાંચે સોજતીઓને પણ એ લાભ આપશો, તો તમારો ઉપકાર જન્માંતરેય નહિ ભૂલું. સાહેબ-”

હું ખૂબ કકળતી આંતરડીથી બોલતો હતો એ જોઈ મારા તરફ વધારે લાગણી-સહાનુભૂતિ યતાવતાં દાકતરબાપુ બોલ્યા “ એ કેમ કરી બને ? તમારા સોજતીઓ તો નોંધાયા છે. તેમણે કરારપત્ર પર લેખી સહી સુદ્ધાં આપી છે હવે હું એમને કેવી રીતે છોડવું ? મારામાં એમનો છૂટકો કરવાનું સામર્થ્ય નથીજ.”

“ કંઈ નથી ? દાકતર સાહેબ, એમની મુક્તિ કરવા માટે કાંઈજ ઉપાય રહ્યા નથી ? ”

“ઉપાય એક જણજ કરી શકે છે અને તે યમરાજ ! સારે નસીબે તે જ કાંઈ કૃપા કરે

તોજ છુટકારો થાય ! મહિં તો સારી દુનિયાભરમાં
કોઈ શક્તિ નથી, જે એનો છુટકારો કરી શકે ! ”

દાકતર બાબુએ સીધી વાત કરી.

મારું હૈયું ફાટ ફાટ થવા લાગ્યું.

હાય ! હાય ! કયે કાળે ચોઘડિયે મેં ઉમેશચન્દ્ર પાસે નોકરી
માંગી—કામ માંગ્યું ! કયે કાળચોઘડિયે હું એની જાળમાં ફસાયો ! !

હુંજ સર્વના સત્યાનાશનું કારણ થયો હતો ! મારા શબ્દોમાં
ભરોસો મૂકવાથીજ આ સર્વ આ નરકમાં પડ્યાં હતાં !

દાકતર સાહેબ સાથે મારે જે વાતચિત થઈ હતી તે સારે
નસીબે કે માટે નસીબે શારદાચરણે ચોરીછૂપીથી સાંભળી. એણે એ
સુંદરી, ગંગા વિગેરે સર્વને કહી. તેઓ બિચારાં ભયથી વ્યાકુળ
બન્યાં ! ચિંતામાં ફસાયાં !

કેટલીક વારે તેઓ મારી પાસે આવ્યાં—આંખોમાં આંસુ,
ફિક્કો ચહેરો ને ઘૂંચતું શરીર !

તેમણે અનેક પ્રકારે મારા કાલાવાલા કરીને મને વિનંતિ કરી
કે અમને છોડી ન જશો ! અમને નરકયાતનામાં સખડવા માં દેશો. ”

મેં તેમનું બન્યું તેટલું સાંત્વન કર્યું. તેમને ખૂબ દિલાસો
આપ્યો. કહ્યું, “ મારા વડેજ તમે આ ભયંકર આક્રમણમાં આવી
પડ્યા છો. હું તમને છોડીને એકલો કદી પાછો ન જાઉં—ઇશ્વરના
સોગન્દ છે. ”

મારી આવી પ્રતિજ્ઞાથી તેઓનો જીવ હેઠો પડ્યો—૪૨ પૃષ્ઠો.
મફત બાપડાં !

ખીજી બાળુ વખતસર અમારી આગમોટ ડિયુગઠ આવીને ઉભી રહી. પોતાના વચનને ખાતર ભલા દાકતરસાહેબ મારી પાસે આવ્યા અને મારા દ્રષ્ટકારાનો સવાલ કાઢ્યો. પણ મેં તેમનો આગ્રહ કબૂલ કર્યો નહિ. તેમણે મને ખૂબ વિનંતિ કરી, કે આ આગ્રહ છોડી દો, નકામા દુઃખી થવાની જરૂર નથી. પરંતુ તેમ કરતાં મને મારો આત્મા ડાંખતો હતો. અત્યારેજ માફ હૃદય મને ડોરી ખાતું હતું. મારા સોજતીઓ સાથે સહયાતના ભોગવવે તે કાંઈક શાંત પડે. મેં દાકતર સાહેબનો ઉપકાર માન્યો, પણ તેમનું કહેવું કબૂલ કરવા સાફ ના પાડી.

પછી અમે સર્વ ફરી સર્વ રેલગાડીમાં બેઠાં, તે વખતે હિલ્કા સુધી પાટા નાંખાયા નહોતા. આથી અમારે ફરીથી આગગાડીમાંથી ઉતરી જહાજમાં બેસી ત્યાં જવું પડ્યું.

ત્યાંથી પછી અમે પગરસ્તે મુસાફરી કરી હિલ્કાથી હકાલગુડીના મ્હાના જગીયાઓ સુધી પેહળ ગયા વાટમાં કાંઈ જાણવા ભોગ બન્યું નહિ.

અમે મ્હાને જગીયે પહોંચ્યા ત્યારે શુમારે ત્રણેક વાગ્યા હતા. ત્યાં પહોંચતાંજ અગારી છખી પાડવામાં આવી. અમે કાંઈ પાંચપચીસ નહોતા. ભગભગ સવાસો હતા. આથી એકજ દિવસમાં છખી પાડવાનું કામ પૂરું ન થઈ શક્યું. ખીજે દિવસે એ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ થઈ.

x

x

+

બાગના વચલા ભાગમાં મળૂરોને રહેવા સાડે ધર બાંધેલાં હતાં, દરેક ધર સાડીબાવીસ ફુટ લાંબુ અને બાર ફુટ પહોળું હતું; અને દરેકના ચાર ચાર ખંડ કરી ઓરડીઓ બનાવી હતી.

દરેક ઝોરડીમાં જે જાણુને રહેવાની સોઇ હતી. એક સ્ત્રી ને એક પુરૂષ રહી શકે એવીજ ગોઠવણ હતી, એમ કહેા તો ચાલે. ઝોરડીમાં વાંસના ખાટ હતા. તે પર સૂવાનું, કારણ શરદી બહુ, અંધારૂ પણ પુષ્કળ હવા ભેજવાળી અને નુકસાનકારક.

આ પ્રકારની રહેવાની સગવડ હતી.

અને એ પ્રકારની સદ્ગુણો સગવડ ભોગવતા બારસો મંત્રુરેા આ બગીચામાં કામ કરી રહ્યા હતા, એમ મેં સાંભળ્યું.

x

x

x

પહેલા અઠવાડિયામાં અમારી પાસેથી કશુંજ કામ લેવામાં ન આવ્યું, ફક્ત સૂરજ આથમે એટલે ઇસ્પતાલમાં જઈને એકવાર “ હાજર જી હાજર સાહેબ ” કરી આવવાનું.

આ સાત દિવસોમાં તો બગીચામાંના નોકરચાકરો પણ અમારા તરફ ખૂબ પ્રેમ બતાવતા ! અમારી તરફ રૂડી વર્તણૂંક ચલાવતા. પણ ખોરાક એટલો બધો ખરાબ કે, ન પૂછે વાત ! ભોજન વ્યવસ્થા એટલી તો વાંધાભરેલી હતી કે, એવી જાતના આહાર નો મને અભ્યાસ ન હોવાથી મને બહુ આપદા પડવા લાગી.

અમને સર્વને રસોઇ માટે એક વાસણ આપ્યું હતું. બળતણ માટે લાકડાં પાસેના જંગલમાં ભેગાં કરી આણવાં પડતાં. આસપાસ સઘળે ગાદું જંગલ હતું, એટલે ઇંધણની તો ખોટ નહતી.

દરેક મંત્રુરને દર અઠવાડિયે સીધુંસામગ્રી આપતાં. દરેકને સાત દહાડા ચલાવવા સાડા ત્રણ શેર ચોખા, પોણો શેર દાળ, પાંચેર મીઠું, નવટાંક તેલ, નવટાંક મશાલો વિગેરે જાણુસો આપવામાં આવતી.

આ બધી વસ્તુઓના ભાવ બાધેલા મુકરર હતા. કરારખત માંજ આ ભાવનો ઉલ્લેખ કરેલો હતો. ચોખા ત્રણ રૂપિયે મળ્યું. બીજી વસ્તુઓના પણ દરારેલાજ દર. મને યાદ નથી, નહિ તો તે ભાવ હું તમને જરૂર જણાવત.

પણ આ ત્રણ રૂપિયે મળ્યાના ચોખા નમતેદાર હતા. જાડા-પચેજ નહિ. કોઈનું પેટ તે ખાધે ન દુઃખ્યું હોય એવું બન્યું નથી. દર મહિને માત્ર ચોખાનોજ દરેક મજુરને ચઢી રૂપિયા ખર્ચ આવતો. બીજા પરચૂરણ ખર્ચ જૂદો. અને પગાર ?

—પગાર પાંચ રૂપિયાનો ! પુરૂષને.

—પગાર ચાર રૂપિયાનો ! સ્ત્રીને.

x

+

+

એ પ્રકારે પાંચ દિવસ સુખેદુઃખે કાટ્યા. છઠ્ઠે દહાડે એક ચિલ-ક્ષણ બનાવ બન્યો.

ચ્છાના બગીચામાં કાંઈ તેની નવાઈ નહતી. નવાઈ મને હતી, નવાઈ શારદાને હતી !

સાંજને વખતે એક અમલદાર અમારા સંઘમાંથી સુન્દરી અને ગોપી એ બે જણીને મોટા સાહેબને બંગલે તેડી જવા આવ્યો. તેઓ અમને છોડીને જવા બિલકુલ રાજી નહોતી. આથી તે અમલદાર અને બીજા કેટલાક અનુભવી, જમાનાના બાધેલ મજૂરો તેને ડર બતાવવા લાગ્યા—દમદમી દેવા લાગ્યા.

પણ એ બિચારી સ્ત્રીઓનું શું ગળું ? કાંઈ ચારિત્ર્યશીલ નહોતીજ. અને આવી ધમકીઓ ? ગદ્યઓજ, બાપડી.

શોષ કરતાં મને સમજાયું કે તેઓ બડાસાહેબની નજરે પડી

હતી. અમારી સાથે આવેલ ચાર સ્ત્રીઓમાં ગોપી અને સુન્દરી, બેજ સૌથી વધારે દેખાવડી અને તરુણ હતી. સાહેબની નજર તેમના પર ચોંટી. બસ, થઈ ચૂક્યું !

આગળ મને સમજાયું. ચ્હાનો બગીચો-એટલે બસ એવુંજ ! કોઈ પણ સ્ત્રીનું ચારિત્ર્ય ત્યાં જળવાયું શક્ય નહિ ! સાહેબની જેના પર નજર પડે, ચોંટે, તેને તેડાવતા. કારકુન મુકાદમ-અમલદાર પણ તેવાજ ! બાપડી મજૂર સ્ત્રીઓ શું કરે ?

અમે બહુ બળ્યા, ચિદાયા, ગુંગળાયા ! પણ કરીએ શું ?

ગંગા અને શાંતિ મોટી ઉમ્મરનાં હતાં, તેઓના તરફ સાહેબની નજર જાય તેમ ન હતું. તે બિચારીઓ તો એકંદરે પ્રભુનો પાડ માનવા લાગી.

x

x

x

તે દિવસ પછી છંદગીબરમાં કદાચે સુન્દરી કે ગોપી બેમાંથી કોઈનાં અમને દર્શન ન થયાં !

પડદો બીજો

આ પ્રમાણે અમારું અડવાડિયું પસાર થયું.

આઠમે દિવસે અમારી કામકાજ પર નીમાણુંક કરવામાં આવી. એ દિવસે બગીચામાંના બીજા મજૂરો પેટે અમે પણ પાંચ વાગ્યે ઉઠ્યા. પાંચથી સાત સુધીનો વખત મજૂરોની હાજરી વગેરેમાં ગયો. બરાબર સાત વાગતે કામ શરૂ થયું.

અમને દરેકને એકેક કોદાળી અને એક એક કાતર આપવામાં આવી હતી. કોદાળીથી માટી ખોદવાની અને કાતર વડે ચ્હાના પાંદડાં તોડવાનાં. દરેક પુરૂષ મજૂરે ૨૪૦ હાથ લાંબો અને સોળ હાથ પહોળો જમીનનો ટુકડો ફરજિયાત રીતે ખોદવો જોઈએ-તોજ તેણે જોઈતું, પૂરતું કામ આપ્યું ગણાય. બિચારા મજૂર ! ગમે તેટલી તનતોડ મહેનત કરે પણ ક્યાંથી આટલું બધું કામ કરવા શક્તિવાન બને ? ભાગ્યે કોઈક નસીબદાર જીવજ એટલું તો ખોદી શકતો. અને ન ખોદતાં, તેનો કામ પ્રમાણે પગાર ઓછોવરો કાપવામાં આવતો.

સ્ત્રીઓના કામનું પ્રમાણુ ઓછું હતું. તેમને ૧૬૦x૧૬ ફુટ જમીન ખોદવી જોઈએ-નહિ તો તેમનો પણ પ્રમાણુ અનુસાર પગાર કપાતો.

ખોદવાના કામ શિવાય બીજું પણ કામ હતું, અને તે પાંદડાં તોડવાનું. પુરૂષે બાર શેર અને સ્ત્રીએ આઠ શેર તોડવાના- દિવસભરમાં થાય એવું એ કામ નહોતું, તોપણ માટી ખોદવાના કામ કરતાં એમાં મહેનત બહુજ ઓછી એ ખરું. પણ એ કામ કાંઈ હમ્મેશ મળતું નહિ. અમુક મોસમોજ એ કામ કરવાનું પ્રાપ્ત થતું.

આ શિવાય બીજાં પણ કેટલાક પ્રકારનાં સહેલાં કામો હતાં, પણ તે કામ કરવાનું બહુ નસીબદારોનેજ ભાગે આવતું. એવાં કામ છેક ઓછાં હતાં.

હવે એ કામ કેમ કરવું તે કહું.

સવારે સાતથી બપોરે બાર સુધી જેમ તેમ મરતાં મરતા મહેનત કર્યા બાદ (સર્વને બપોરે એ કલાક દટ્ટી મટે) ઘંટ વાગતો. ઘંટ વાગે ત્યાં સુધી કેમ્પનાથી હાથમાંની કોદાળી નીચે મૂકાય નહિં-સખન મનઘ હતી. બારથી બેના વખતમાં બધાંયે પોતાનું ન્હાવાનું, જમવાનું વિગેરે કામ કરી લેવું જોઈએ. અને એ વાગાનો ઘંટ કાને પડે તે પહેલાં કામપર બસ થઈ જવું જોઈએ. સાંજે પાંચ વાગે બધાંને રજા મળતી.

સુખી, મોજ શોખમાં ઉછરનારો હું ! કાયસ્સ કુટુંબનો ન-બીરો ! કદીયે હાથમાં કોદાળી ઝાલેલી નહિં. આ કામથી હું ગમ શયો. પેહેલે દિવસે ખૂબ ઓછુંજ કામ થયું, સ્વાભાવિકજ છે.

એ દિવસની મારી લાગરી પા દિવસની પણ ગણાઇ હશે કે કેમ, રામ જાણે !

મારાં સોજતીઓની પણ એજ દશા હતી. આથી અમારો મુકાદમ ગુસ્સે ભરાઇને અમને દરેક પ્રકારની ગાળો દેવા લાગ્યો. એવી ગાળો મેં કદી સાંભળી નહોતી ! તે સાંભળી મને કંઈ કંઈ થયું, પણ શું કરું ? બીજાંઓને નેતરના ફટકા પડતા જોયા; અમે તદ્દન ચૂપ રહી ગયા ! મુંઝે મોઢે ઘૂંટડો ગળી ગયા.

હાથ ! હાથ ! બાપડા મજૂરો ! તેમને શરીરે નેતરના સોળે સોળ પડતા હતા ! કોઈ માણસ હોય-પથર ન હોય તો તેનું હૃદય ખીગળ્યા વગર ન રહે ! અરે રાક્ષસ પણ દ્રવી ગય ! કેટલાકને તો લોહી નીકળતું ! તોયે, દયા વિનાના પથરા જેવા મુકાદમો ચામુકો ચલાવ્યા જતા હતા.

દહાડો આચમતાં અમારામાંના જેમણે પૂરતું કામ આપ્યું નહોતું તેમને મુકાદમસાહેબ, બડાસાહેબની હજૂરમાં લઈ ગયા.

મુકાદમનો હેવાલ પૂરો સાંભળ્યો ન સાંભળ્યો કરી, સાહેબે પોતાની સામે ઉભેલા પાંચ છ જણને ફટકા મારવા હુકમ આપ્યો.

એ ફટકા જેવા તેવા નહોતા. સડાસડ, જોરથી નેતરના ચાખખાના ફટકા ! દણીની પીંડેથી લોહીની તસરો ડુટવા લાગી -રક્તના ડુવારા ઊડવા લાગ્યા !!! તેઓ બિચારા ગરીબડાં ઢોર પેઠે આક્રંદ કરે, રડે, કકગે, પણ શું ચાલે ?

તેમની આ દશા જોઈ, આ નરપિશાચો જનવરો પર પણ ન થઈ શકે એવા જુલમ જીવતા જંગનાં માનવી પર કરતા તે નિહાળી, અમારો જીવ ખોળીયામાંથી ઊડી ગયો ! કસાઇને હાથે

દોરાતી ગાય,—દેવીની યજુવેદિ તરફ ખેંચાતા બકરા પેડે અમે થરથર કંપવા લાગ્યા!

એક બાળુ ફટકા મરાતા હતા, બીજી બાળુ દરેકના હેવાલની સુનાવણી ચાલી રહી હતી. એવામાં, મારો વારો આવ્યો.

સાહેબે ડોળા ફાડી મારી તરફ જોતાં પૂછ્યું, “તેં કાંઈજ કામ કર્યું નથી. કેમ વાડ?”

સાહેબની એ ગર્જના સાંભળી મારા તો મોતીયાજ મરી ગયા; તોયે અટકતો અચકતો હાથ જોડી હું બોલ્યો, “હજૂર! આ કામ જનમભરમાં હું પહેલીજ વાર કરું છું. હાથમાં કોઈ દહાડો કોદાળી ઝાલી સરખી નથી. ચારે દિવસે ટેવાઈ જતાં જરાયર કામ આપીશ, આટલી વખત જવા દો જનાય!”

“ તારી જાત કયી ? ”

“સેવક જાને કાયસ્થ છે, હજૂર.”

“અહો! અહિં બંહુપે કાયસ્થો કામ કરે છે! તું બડો બદમાશ દેખાય છે! ”

હું છેક લળી લળીને નમ્યો. ધૂજતો ધૂજતો બોલ્યો, “જનાય! એક અઠવાડિયા પૂરતી છૂટ આપો હજૂર! આઠ દિવસ પછી હું પૂરતું કામ કરી શકીશ. એટલી મહેરબાની કરો, ખુદાવિંદા!”

કોણ જાણે કેમ, પણ મારી આ વિનંતિ સાહેબના મનમાં ફરી હોય એમ લાગ્યું. તેણે કાંઈ ગુસ્સો બતાવ્યો નહિ. મેં સહેજ કાલાવાલા કરવાનું પણ જરૂરી રાખ્યું. એ ચાર મિનિટે સાહેબ બોલ્યા, “જનઓ, મુકાદમ, આ માણસને અઠવાડિયા સુધી તમારે કાંઈ ફપકો આપવો નહિ. પણ પછી જો પૂરતું કામ ન આપે

તો—” એમ કહી સાહેબે ચાળખા તરફ આંગળી કરી.

શારદાનામાં ગિચારામાં એટલી હિમ્મત મળે નહિ ! તેને તો સાહેબના સવાલોનો જવાબ આપતાંયે ન આવડ્યું—તેનાથી માર ન ચૂકાવાયો યમદૂતોના સકળનમાંથી—ચુંગાલમાંથી ન જત્યાયું ! તેની ચીસો સાંભળી માફ હૈયું જળવા લાગ્યું—કકળવા લાગ્યું !

x x x x x

પહેલો દિવસ આમ પાર પડ્યો. રાત પડી. રાતેયે ઉઘ કેમ કરી આવે ? એક તો વારાના માંચડા પર ઉઘવાનું, અને બીજું બચકર છવલેણ ચિંતા !

આપણાથી તો આટલી બધી જમીન કોઈ કાળે ખોદાય, એમ લાગ્યું નહિ ! કરવું કેમ ? ખોદીએ નહિ, તો ચાળખાજ ખાવાના તો ! આ ફિકરમાં ને ફિકરમાં રાતના સ્વપ્નાં પણ એનાંજ આવ્યાં !

પાંચનો ઘંટ વાગતાંજ ગભરાતાં ગભરાતાં ઉડ્યો. મ્હેં માથું ધોધ, દાતણ કરી હાજરી આપવા ગયો. અને સાત વાગ્યા, કે હાથમાં લીધી કોદાળી !

એ પ્રમાણે બીજો દિવસ ગયો, ત્રીજો ગયો, ચોથો પણ ગયો. મારી ફિકર દિવસે દિવસે વધવા લાગી. આથી કામ પણ બરાબર થતું નહિ ! ફટકાનો માર ચુકવવા શું કરવું, તે હું વિચારવા લાગ્યો. પણ કાંઈ ઉપાય જડ્યો નહિ !

પ્રભુને ભરોસેસ્તો ! ! !

પડદો ત્રીજો

મોટા સાહેબનું નામ ગુડમેન હતું. એ જતેજ બગીચા માંના મુખ્ય અધિકારી સાહેબ હતા. બાકીના સર્વ એના હાથ તળેના ચાકરો-ચુલામો. પ્રાંતના સઘળાજ નાના મોટા અમલદારો ગુડમેન સાહેબની મુઠ્ઠી હેઠળ દબાવેલા. પોલિસખાતાનું પણ તેમજ. આથી ગુડમેન સાહેબ ચાહે તે કામ કરી શકતા-છાજે તેવી રીતે બગીચામાં વર્તી શકતા.

નવાબી અમલની, અચપણમાં તો વાતોજ સાંભળી હતી-અહિં તે પ્રત્યક્ષ જોયો. અરે! નવાબી અમલ તો એના આગળ પાણીજ ભરે! નવાબની સત્તા કરતાં તો અમારા ગુડમેન સાહેબની જોડુકમી ચારગણી ચઢે. પ્રત્યક્ષ અનુભવથીજ કહું છું.

ખરું જોતાં તો ગુડમેન સાહેબ કાંઈ બગીચાનો માલિક નહોતો. તે તો માત્ર એક વડો નોકર હતો. તેની આટલી બધી સત્તા, તો પછી માલિકના સામર્થ્યનું તો પૂછવુંજ શું?

ગુડમેન સાહેબના શબ્દક્રોશમાં દયા, પ્રેમ, માયા જેવા શબ્દો જરૂર નહિ હોય! જેણે એ શબ્દો વિષે કાંઈ સાંભળ્યુંયે

હોય તે કદિ આવી કરતા, મળુરો તરફ ન બતાવી શકે?

એની ઉમ્મર ત્રીસેક વરસની હશે. રૂપે એ ખૂબસૂરત હતો એ વાતની ના નહિ કહેવાય. અંગ્રેજો ગોરી ગામડીવાળા તો બધા, પણ તેમાં ખૂબસૂરત તો કોઈકજ હોય છે. ધોળો રંગજ કાંઈ ખૂબસૂરતીનું લક્ષણ નથી. પણ આ માણસ દેખાવમાં તો ખરેખર સ્વરૂપસુંદર હતો.

પણ હાય! કોણ જાણે, કે એ મીઠા, મોહક રૂપ પાછળ આટલી નિર્દયતા, આટલું ઝેર, આટલું બયંકર તત્વ રહેલું હશે? લખ્યું છે ને, કે મધુ તિષ્ઠતિ જિન્હાએ હૃદયે તુ હલાહલમ્!

એ શયતાન હતો, ને ખૂબસૂરત શયતાન હતો!!!

x x x x x

તેનાથી નીચેના સાહેબનું નામ વિલ્સન સાહેબ. કહેવાય “છોટા સાહેબ,” પણ હતા ધોળી દાઢીવાળા બુદ્ધાણ. ચુડમેન મહાશયના દાદાજી થવા જેટલી ઉમ્મર હશે. પણ મ્હોં પર મૂછો નહોતી. મુખમુદ્રા ખૂબ બયંકર, છેક પિશાચ જેવીજ.

એ સાહેબ “અસલી” નહોતા. યૂરેઝિયન હતા. હારતો, વર્ણસંકર શિવાય આવો જુલમ કોણ કરી શકે, થતો જોઈ શકે, સાંપી શકે?

હજુ સુધી અવિવાહિત હતા. પરણવાની જરૂર પણ શું? ચ્હાના બગીચામાંના કોઈ ગોરા અમલદારોને પરણવાની જરૂર નથી પડતી. તેઓ પરણતાયે નથી. બધું ગાડું નબ્યું જાય છે! શિવ શિવ! એનું નામ કળિયુગ.

x x x x x

હવે રહ્યા એ દાકતરસાહેબો.

મોટા દાકતરનું નામ નટવરઆયુ. દાકા જીલ્લાના વતની હતા. નાતે કાયસ્થ.

એની ઉમ્મર મોટી હતી. વજન બહુ પડતું. પણ એ ઘોળામાં ધૂળ પડો! એનું એક એક પરાક્રમ સાંભળીએ, તો રૂંવાડાં ખડા થાય! ત્રીસ વરસની નોકરી કરેલી, ને રીઢો બનેલો. “છોટા સાહેબ”ને જીવનની બાબતમાં ટપી જતો.

એના જેવો અત્યાચારી, દેશદોહી કુલાંગાર મેં કદીયે જોયો નહતો. એવા હોય, પછી દેશનો ઉદય કેમ કરી થાય?

એ અત્યાચારો વડેજ એણે બંને સાહેબોની કૃપા સંપાદન કરી હતી.

x   x   x   x   x

દૈત્યકુળમાં પ્રહ્લાદ, રાવણ કુળમાં વિભિષણ, અસુરોમાં બળિ-રાજ. એવો હતો અતુલચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય-નાના દાકતરસાહેબ.

એટલો બધો દયાળુ, ધર્મિષ્ઠ, સ્વચ્ચરિત્ર માણસ મેં રહ્યાના બગીચામાં તો શું, બીજા ક્યાંય પણ જોયો નથી! પવિત્રતાની પ્રતિમા, દયાનો દરિયાવ, કશ્ણાનો નિધિજ.

એણે મારા પર કરેલા ઉપકાર હું કદી નહિ ભૂલું. માટી ખોદવાનું કામ અઠવાડિયા બાદ પૂરા પ્રમાણમાં કરવાનું મેં સાહેબને વચન આપ્યું હતું ખરું, પણ આઠ દહાડા તો જોતજોતામાં પસાર થઈ ગયા. મારાથી કાંઈ પૂરું કામ થતું નહિ. ફટકાની શિક્ષા ચૂકવવા શું કરવું?

મેં માંદા પડવાનો ઢોંગ માંડ્યો. મને સડસડાટ તાવ ભરાયેલો છે એમ હું બહાર બતાવવા લાગ્યો. અને કામ કરતાં

કરતાં ધમ્મ દધને ત્યાંજ પડી ગયો, અને પડીજ રહ્યો. મારી માંદગીભરેલી સ્થિતિ જોઈ તે દિવસે કામ અધૂરું થવા છતાં મને કોઈ સાહેબ પાસે લઈ ગયું નહિ.

મને ઇસ્પતાલમાં રવાને કરવામાં આવ્યો.

સારે નર્સીએ દવાખાને છોટા દાકતરખાપુ હતા. દાકતર ખાપુએ મારી નાડ જોઈ. મારું શરીર તપાસવા માંડ્યું. હું ડરવા લાગ્યો. દાકતર મારો ઢોંગ કળી જવાના, એમ મને લાગ્યું. ન કરે નારાયણ, ને એવું થાય, કામ ચૂકવવા સાડ મેં ઢોંગ કરેલો એવી નોંધ સાહેબ પાસે જાય, એટલે પૂરા ભોગ! એકને બદલે દસ ફટકા ખાવાનીજ વારી આવે.

આવી બહીષ્કર્ષી હું બહુ ગભરાયો. ભયવિફ્ર્ણ ચિત્તે હું અતુલખાપુ તરફ નિરખી રહ્યો હતો. પરીક્ષા કર્યા બાદ દાકતરે મારી સામું જોઈને કહ્યું, “તને તો કશુંયે થયેલું નથી!”

ભોગ લાગ્યા. હું ગભરાયો! હવે તો મોતનાજ સોદા!

મુક્તિનો કોઈ પણ માર્ગ ન દીડો, એટલે હું રડી પડ્યો. મેં દાકતર ખાપુને ચરણે ગાયું મૂક્યું. અને “મને તારો, મને મારશો માં” એવા ખૂબ કાલાવાકા મેં કર્યા.

દાકતરને મારામાં રસ લેતો જોઈ, મેં તેને મારી સમગ્ર હકીકત કહી. મોકળે મને બધી વિગત તેની પાસે રજુ કરી.

અતુલખાપુને દયા આવી. તેણે મને દિલાસો આપતાં કહ્યું, “હું તને નુકસાન નહિ કરું—તું ગભરાઈશ માં. પણ આવી રીતે તું મારી પાસે બોલીશ નહિ. ન કરે નારાયણ, ને કોઈ જોઈ ગયું—સાંભળી ગયું તો તારા બાર વાગશે. માટે સાવધ રહે.”

દાકતરના આવા દિલાસાથી મારા જીવમાં જીવ આવ્યો. મનમાં ને મનમાં તેને અનેક જાતના આશીર્વાદ દઈ હું નમ્રતાથી બોલ્યો, “દાકતર સાહેબ! ગમેતેમ કરીને પણ મને ઇસ્પિતાલમાં રાખી દ્યો. તે શિવાય કાંઈ ઉપાય સૂઝતો નથી.”

દાકતર સ્હેજ વિચાર કરી બોલ્યા, “ધારો કે ચાર દિવસ તને ઇસ્પિતાલમાં રાખ્યો, પણ તોયે શું? તારા નખમાં રોગ નથી. વધારે વખત તને રાખ્યો પણ કેમ કરીને? અને વ્યાગળ ઉપર તું શું કરશે?”

હું શું જરાગ આપું? મુંગો ઉભો રહ્યો!

“વારૂ, ઇસ્પિતાલમાં તને ફાવવાનું પણ નથી. ત્યાં પણ તને બહુ ત્રાસ નડશે. અહિં કઠીનાઈન શિવાય બીજી દવા નથી. અને સામુએબા શિવાય કાંઈ બીજો ખોરાક આપવામાં નહિ આવે. તારા જેવા નિરોગી અને કદાચર માણસને એટલા ખોરાક પર ટકવાનું મુશ્કેલ પડશે.”

“તમેજ મારા માથાપ છો. ગમેતેમ કરીને પણ બચાવો.”

“પણ મારે—”

“નહિ તો જેર પામદો, કે એક વારનો આ યમયાતનામાંથી છૂટું. હવે તો નથી સહન થતું!” હું બેચાકળો બન્યો.

“તું તો ગાંડો થયો છે. એવા ખોટા વિચારો છોડી દે.”

“દાકતર સાહેબ! આ દુઃખનો તમને ખ્યાલ નથી! અરે! એનાથી તો મોત સાઈ!”

“સાંભળ, એક ઉપાય છે. થોડાઘણા પૈસા ખરચે, તો વળી કાંઈ વળે. મુકાદમને પાનસોપારી આપશે તો અડધું કામ

કરવા છતાં પૂરું નોંધાશે. વળી જો પૈસા વેરે, તો બીજા પણ કોઈક મજૂર પોતાનું કામ પતાવી તને મદદ કરશે, એટલે ટુંદ ચાલશે.”

“પણ પૈસા? આ દેકાણે મારે પૈસા ક્યાંથી લાવવા? લખી વાંચી શકું, પણ —”

“ભણેલો છે?” દાકતરે પૂછ્યું.

“હાજી. જાતે કાયસ્થ છું, હિસાબકિતાબ પણ રાખી શકું છું. કાંઈક કારકૂનગિરી અપાવો તો મોટી મહેરબાની થાય.”

અતુલ્યામુએ કહ્યું, “એ કામ મારાથી જનં તેવું નથી. મજૂરોની બીડી ખોટ છે. તો પણ મુકાદમને બલામણુ કરીશ, તો તે તને જોઈ મહેનતનું કામ સોંપશે. તારી પાસે પાંદડાં ચુંટાવશે.”

હે પ્રભુ! એ ઉપકાર હું કેમ ભૂલું? એ બલા દાકતરે તેમ કરીને આખરે મારી ફિકર મટાડી. જે ત્રણ દિવસ હું દવાખાને રહ્યો. અહા! કેટલી બલાઈ! ગિચારો અતુલ્યામુ પોતાના ખોરાક માંથી થોડોએક મને મોકલતો. એ ઉપકાર કેમ ભૂલાય?

ઘરિપતાલમાંથી મારી રવાનગી કરતી વેળા તેણે મુકાદમને ખોલાવ્યો. તેને, મને જોઈ મહેનતનું કામ સોંપવા સાડ બલામણુ કરી. તે પછી પણ મારી પાસે આવીને મને કહ્યું, “મુકાદમ આપે, તે કામ પણ તારાથી પૂરું નહિ થાય. લે આ બે રૂપિયા, પાન સોપારી માટે એનો ઉપયોગ કરજે—તને કહ્યા પ્રમાણે.”

હું સ્તબ્ધ બની ગયો! એ શું કોઈ મર્ત્ય લોકનું માનવી જોણતું હતું? કે સ્વર્ગથી ફિરિસ્તો ઉતરી આવ્યો હતો? ખરેખર કોઈ શાપબ્રષ્ટ દેવજ, મને લાગ્યું. કોઈ પૂર્વનો સંસ્કારી જીવ!

એવાંના પુણ્યેજ દુનિયા નિભે છે, નહિ તો ક્યારનીયે ડૂબી

ગઢ હોત-પ્રલયસાગરમાં ગોથાં ખાતી હોત.

x x x x x

પણ મેં નાગેશ્વર યાત્રુનો હેવાત્ર હજુ કહ્યો નહિ.

નાગેશ્વરયાત્રુ જાતના હજનમ હતા. જગીયાની ઓફિસ-કચેરીના તે મુખ્ય કારભારી હતા.

નાગેશ્વરયાત્રુ રંગરાગ પારખી પોતાના કપરીઓની મરજી અનુસાર વર્તી તેમની કૃપા સંપાદન કરવાની કળામાં એકા હતા.

તેનામાં એજ એક હુન્નર હતો, એમ નહોતું. ગમે તે રસ્તે પૈસા કેમ મેળવવા તે આવડત પણ તેનામાં હતી. તે વખતે પાપ, પુણ્ય, દયા, ક્રૂરતા, માણસાઇ, સખતાઇ કશા તરફ તેમને જોવાની જરૂર પડતી નહિ.

મને કાઠએ એમ પણ કહ્યું હતું, કે નાગેશ્વરયાત્રુએ મેળવેલો પૈસો ભોગવવાને કાઠ નહોતું. તેમને પેટે ફરજ નહોતું, અને છતાંયે, વૃદ્ધ વયે પૈસાનો લોભ જે પ્રમાણમાં વધ્યો હતો, તેજ પ્રમાણમાં માણસાઇનો લોપ થયો હતો.

મુકાદમને નામે ઓળખાતા, મજુરોને દુઃખ દેનારા ખરેખરા યમહૂતો આ નાગેશ્વરયાત્રુનાજ હાથ હેઠળ હતા.

પડદો ચોથો.

લક્ષ્મી ! ક્રિયુગ ! મોહ !

પૈસો એ અજ્ઞ શક્તિ છે.

દાકતરખાતુએ આપેલ જે રૂપિયાનીજ વાત કરીએ તો એટલી નાની રકમ પણ એક માણસના સ્વભાવમાં કેટલો ફેરફાર કરી શકે છે ?

એ જે રૂપિયામાંથી થોડો થોડો પ્રસાદ મુકાદમ સાહેબના હાથમાં જઈ પડવા લાગ્યો, એટલે માફક કામ, થાય ગમે તેટલું, તોયે પૂરુંજ નોંધાવા લાગ્યું. રાતે આશાપેશ મળતો, અને તે આ લક્ષ્મીજીનેજ પ્રતાપે !

પણ એ જે રૂપિયા કાંઈ જન્મારો ટકવાના હતા ? એક અઠવાડિયામાં તે મારા ગજવામાંથી મુસાફરી કરી મુકાદમ સાહેબના ગજવા તરફ પધારી ગયા. બીજી બાજુ મારી પાસે પૈસા છે, એવું જોઈને તે કઢાવવા માટે મુકાદમ સાહેબે એકસરખો પ્રયત્ન

ચાલુ કર્યો. કોઈ દિવસ લાંચ ન આપીએ, એટલે તે ફરી કામનો બોલો, અસલ્ય બાર માથે નાંખતો !

આથી એક દિવસ મેં તેની સાથે એકાંત મેળવી તેને મારી ખરી હકીકત નમ્રપણે, ખૂબ આગળજી સાથે કહી. મેં જણાવ્યું, “ મુકાદમ સાહેબ ! મારી પાસે હતું, તે સર્વ મેં તમારેજ સ્વાધીન કર્યું છે, જનાય ! હવે ઝેર ખાવાનેયે ફુટી બદામ નથી રહી. પાસે પૈસા ન હોવાથી તે મેળવવા તો અહિં આવવું પડ્યું છે ! કાંઈ ઘેરથી દલ્લા લઈને અહિં તેનો ઉપભોગ કરવા હું આવ્યો છું ? માટે, હજૂર, દયા કરવી જોઈએ.”

ગુસ્સે થઈને મુકાદમે ફર્યું, “ હીક છે ત્યારે કામ કર, અને પૈસા મેળવ. બધા મજૂર જેવો તુંયે મજૂર છે. બધા જેટલું કામ કર. મારી કે કોઈની ખુશામત શા સાફ જોઈએ ? ”

“ પણ જનાય ! મારા કુટુંબમાંથી કોઈએ આવું વૈતરું કર્યું નથી ! હું કાંઈ દાથે કરીને કામ ટાળું છું ? ના, ના, સાહેબ ! મારાથી તો કામ થતુંજ નથી. કાંઈ હિસાબકિતાય અથવા લખવાનું કામ હોત, તો હું ચોવીસે કલાક કરવાને તૈયાર થાઉં.”

બીજા મજૂરો કરતાં તો એકંદરે તો મારૂં નસીબ અધિયાતું ખરું. મારી ઈચ્છા ઘણુંખરું બર આવતી. અહિં પણ દૈવયોગે તેવુંજ બની આવ્યું, મેં કરેલી આગળજી વડે હોય, કે પછી મારા પૈસા ખાધેલા તેની શરમ વડે હોય, પણ મુકાદમ સાહેબે મારા તરફ લાગણી દર્શાવી. તેમણે એક ઉપાય પણ સૂચવ્યો.

“ તું તો બહેલો દેખાય છે ? તો એમ કર. એક રાત્રિશાળા છાત્ર. અહિંના ધણા મજૂરોને લખતાં વાંચતાં શીખવાની ઈચ્છા

-હોંશ છે. તેઓ તારે ત્યાં ભણવા આવશે. તને ચાર પૈસા પણ મળશે, ને એ કામ થઈ. કેમ એ બાજતમાં ખટપટ કરું ? ”

તદન મરણુતોલ થઈ ગયેલા રોગીના મુખમાં અમૃતના એ ટીપાં પડતાં જે સ્થિતિ થાય તેવીજ જાણે મારી થઈ! મારો આનંદ ગગનમાં માથો નહિ !

અધીરા સ્વરે મેં કહ્યું, “ મુકાદમ સાહેબ ! હું તમારો કેટલો ઉપકાર માનું ? ખરેખર, બાપુજી ! તમે મારા જીવનદાતાજ છો ! બાપુ સાહેબ, મારું એટલું કામ કરશે તો હું સદાનો તમારો ઋણી બનીશ. નિશાળના મળતરમાં રૂપિયે દશ આના તમારો અને ફક્ત છજ આના હું લગ્નશ. અહાહા ! મુકાદમ સાહેબ ! તમારો પાડ કેમ પાછો વળાશે ? ”

મેં તે રાતથી નિશાળ શરૂ કરી. મુકાદમ બાપુની ખટપટ વડે દશ બાર મજૂરો મારા નિશાળીયા બન્યા. મહિનામાં તો એ આંકડો ચાળીસ સુધી ગયો, દરેકની શી બે આના રાખેલી હતી.

શી વસુલ કરવા વિગેરેની ખટપટ મારે નહોતી કરવી પડતી. પગારને દીવસે મુકાદમ સાહેબ જાતેજ મજૂરોના પગારમાંથી બજાબે આના કાપી લેતા અને એકઠી થતી રકમમાંથી ધણીખરી પોતાને માટે રાખી મને જરાતરા આપતા. હા, એટલું થયું, કે મારે હવે ચાપુકના સપાટાની-નેતરના ફટકાની જહીક જતી રહી. ગમે તેટલું કામ થાય, તેનો સવાલ નહોતો. કામ પૂરુંજ નોંધાતું. વળી મારા કેટલાક ગુરૂભક્ત નિશાળીઆઓ પણ માટી ખોદવાના કામમાં મને મદદ દેતા.

એક વાત કહેવી ભૂલી ગયો તે અહિંજ જણાવી દઉં.

નિશાળ કાઢતાં પહેલાં ઘેરથી, મોટા ભાઈના કાલાવાલા કરી તેમની પાસેથી પૈસા મંગાવવાનો મેં વિચાર કર્યો હતો, અને તે માટે કાગળ લખવાનો ઇરાદો હતો. પણ સ્થાના બગીચામાંથી બહારગામ કાગળપત્ર મોકલવા એ કાંઈ નેવીતેરી વાત નહોતી.

એ કાગળો લખ્યા પણ તે આપણા બૂઠા હજમભાઈ-નાગેશ્વરભાઈએ જોઈ વાંચીને ચીરી નાખ્યા. એક પત્ર પણ રવાના થયો નહિ.

આખરે મેં એક બીજો ઉપાય શોધી કાઢ્યો. અમારા બગીચા આગળ એક જૂના ધરડા મજૂરે દારનું પીડું કાઢેલું હતું. તેની દુકાને મારી આવગળ થતી. આ મજૂરને સાધવાનું મેં ધાર્યું.

તેને ચાર આના આપવાનું ઇરાબું અને બાહુજ છૂપી રીતે તેની મારફતે મારા મોટાભાઈપર મેં એક કાગળ લખ્યો.

કાગળ લખ્યાને મહિનોએક વીત્યો હશે, એટલે મારે નામે અદાર રૂપીયાની ટપાલી હુંડી (મનીઓર્ડર) આવી છે, એમ મેં સાંભળ્યું. પણ એ હુંડીના પૈસા કાંઈ મને મળ્યા નહિ !

ખચર કાઢતાં માલમ પડ્યું, કે એ પૈસા તો બડાસાહેબની પાસે જમા થયા છે. આ જોઈ મને બહુ નવાઈ લાગી.

તુરંગમાંના કેદીઓ કરતાંએ અમારી સ્થિતિ ખૂરી ખરી ! કોઈને કાગળ ન લખાય, ટપાલી હુંડી આવે તો તેના પૈસા પણ ન મળે, અને કેદીઓ કરતાંએ ખાવાનું તો વધારે કંગાળ ! કેદીઓ માંદા પડે તો તેમને તો દવાદાર પણ મળે છે. અહિં તો દવાખાનાને નામે ફારસ હતો ! તુરંગ બાંધતાં પહેલાં દવાદાર, ઉબસવાળી જગા પસંદ થાય છે ! પણ આસામના આ સ્થાના બગીચાઓનાં હવાપાણી એવાં ભયંકર છે, કે રામ જાણે એવી

ખીજી જગા દુનિયાના પટપર હશે કે કેમ તે તો ! ખરેજ, ચ્હા-
ના બગીચામાં કામ કરવા કરતાં તો ખૂન કે ચોરી કરી કેદમાં
જવું સારું !

અહિં કાંઈ પણ અપરાધ વિનાના ગિયારા નિર્દોષ મજૂરોને
વગર વાંકે કેદીઓ કરતાં ખૂરી, અરે પ્રત્યક્ષ નરકની યાતનાજ
ભોગવવી પડે છે ! અને વાંક તેમની ગરીબાઈનોજને ?

મારી ટપાલી હુંડીના પૈસા મને ન મળતાં સાહેબને ત્યાં જમે
થયા એ સાંભળી મને બહુ દિઠ્ઠ પડી. હવે એ પૈસા મેળવવા
શી યુક્તિ કરવી તે વિશે ખૂબ વિચાર કર્યા, પણ કાંઈ સઝયું
નહિ ! મેં ઘણાની સલાહ લીધી, પણ કોઈએ સાહેબ પાસે જ-
વાની સમ્મતિ ન આપી. દરેકે કહ્યું, કે “ પૈસા તો કેકાણે રહ્યા,
ઉત્તરું ખાસડાં ખાવાં પડશે.”

પણ મારાથી એ કોભ છોડાયો નહિ. અત્યાર સુધી નસીબ
મદદ કરતું, આ બાબતમાંયે તેમ નહિ થાય ? એકવાર સાહેબને
પૂછી તો જોવુંજ, એવું મેં કરાવ્યું.

એક દિવસ સાહસ કરી સાહેબ પાસે ગયો. હાથ જોડીને
કહ્યું, “ હજૂર ! ઘેરથી મારે નામે ટપાલી હુંડી આવી છે. તે પૈસા
મને અપાવવાનો હુકમ જનાએ કરવો જોઈએ.”

સાહેબ પોતાની સિંહ જેવી આંખો વડે ઘૂરક્રિયાં કરતાં બોલ્યા,
“ તુમ બડે બડમાશ હો ! તુમેરેકું ઈધર પૈસેકી કયા ઝર ? ”

હું ઘૂંઘૂતો ઘૂંઘૂતો બોલ્યો “ ખુદાવિંદ ! પૈસાની જરૂર તો બધાંને
પડે. મને પૈસાની જરૂર નહોત તો હું ખાવિંદના બગીચામાં મજૂરી
કરવા કેવી રીતે આવું ? ”

મારા આ જવાબથી તો ખાવિંદે હાથમાં નેતરની સોટી લઈને

મારા પર હલ્લો કર્યો. જીવ બચાવવાનો બીજો કોઈ રસ્તો ન સૂઝવાથી હું તો ઉભી પૂંછડીએ નાહો. જેમતેમ કરી મારમાંથી બચ્યો.

એ વાતને પખવાડિયું વીતી ગયું. દરેકની પાસે મારાં રોદણાં રડતો. પણ કોઈ મને મારા છૂટકારાનો માર્ગ બતાવી શકતું નહિ.

મારો બધો ભરોસો પેલા ફિરિસ્તા પર હતો-નાના દાકતર-બાપુ અતુલચન્દ્ર પર. તેમની પાસે હું મારાં દુઃખ ગાતો, પણ તે બિચારો લાગણી બતાવતો-બીજું શું કરે? તેનેયે કાંઈ ઉપાય જડતો નહિ.

આખરે એક દિવસ મને ખાસ તેડવા મોકલ્યું. મને, બોલાવીને કહ્યું, “બડા સાહેબ ટિફિન-નારતો કરીને બ્યારે કચેરીમાં આવે છે ત્યારે ખુશમિનનમાં હોય છે. એ વેળા તું એને મળ. ફરી આજીજી કર અને રાંધવા સાડ વાસણકુસણ નથી તેથી પૈસા મંગાવ્યા હતા, એમ જણાવ. વાસણ વગર બહુ આપદા પડે છે અને બિલકુલ ફાવતું નથી એવી ચરજ કર. જો લાગ્યું તો તીર, નહિ તો તુકડો !”

એ તક સાધી ખૂબ કાલાવાલા કરી મેં કહ્યું “જનાબ ! મારી પાસે વાસણકુસણ નથી. માટલામાં રાંધવું પડે છે, તેથી વાસણ સાડ ઘેરથી પૈસા મંગાવેલા. તેથી માઆપ ! દયા કરીને પૈસા અપાવો. એટલી કૃપા કરો! તમેજ મારો ને તમેજ તારો જનાબ ! મને એટલા મારા ટપાલી હુંડીના પૈસા અપાવો હજૂર ! હું પરમેશ્વર પાસે તમારૂં લાંબું આયુષ્ય ઇચ્છીશ.”

હજૂર રહેજ હસીને બોલ્યા, “ખરૂં બોલે છે કે, લૂચ્યા !”

ખૂબ લળી લળીને નમન નમતાં મેં કહ્યું, “હજૂર પાસે કોઈની જૂઠું બોલવાની હિમ્મત છે ખરી ?”

પ્રભુનું કરવું, તે મારું કહેવું એને ગળે ઉતર્યું.

નાગેશ્વરઆમુને બોલાવી પૂછ્યું. “આ મળુરને નામે કાંઈ
“પૈસા જમા છે કે ?”

“જી હજૂર !” જવાબ મળ્યો.

“તો તે એને આપી દે.”

પછી મારા તરફ વળી સાહેબે પૂછ્યું, “ગદ્દા ! તને સહી
કરતાં આવડેછે ?”

એટલામાં નાગેશ્વરઆમુએ માથું માથું અને બધો ઘાટ બ-
ગાડી નાંખ્યો. “હજૂર ! આ મળુરને તો સારું લખતાં વાંચતાં
આવડે છે. કુચ્ચાએ એક રાત્રિશાળા કાઢી છે અને બધા મળુરોને
વાંચતાં લખતાં બાણાવે છે !”

થયું. બોગ લાગ્યા. નાગેશ્વરને મોંઢે આ વાત સાંભળી સા-
હેબનો ચહેરો ફેરવાઈ ગયો. તેનો લાલચોળ ચહેરો જોઈ મારાં
હાજી ગગડી ગયાં !

સાહેબ ખૂટ દોકતા બોલ્યા, “શુંઉંઉં ! તું, હરામખોર, મળુ-
રોને લખતાં વાંચતાં શીખવે છે ? મારા બધા મળુરોને બગાડે
છે ! હાય ! હાય ! આ તો બડો દગો થયો !”

અગ્નિવરસતી આંખોએ નાગેશ્વર તરફ જોઈ સાહેબ બરા-
ડ્યા, “યૂ સૂવર ગદ્દા ! આટલા દિવસ કેમ એ વાત છુપાવી રાખી ?”

નાગેશ્વરઆમુ થરથર કાંપવા લાગ્યા. હવે શું થશે, તે કાંઈ મને
સમજાયું નહિ ! હું જમીન પર કાંખો થઈને સાહેબના ચરણોમાં
આજોડી પડ્યો. કહ્યું “ખુદાવિન્દ ! મારાથી અગ્નિચુનાં ગુન્હો થઈ
ગયો ! આજથી કાન આમળુંધું ! એવું પાપ હવે નહિ કરું. મળુ-
રોને શીખવેલું છે તે તેઓ જલદી ભૂલી જાય એવી તજવીજ

કરીશ. જનાય! આટલી વેળા માફ કરો. ”

સાહેબ જરા શાંત પડ્યા, “ યૂલુચ્યા !—”

“જનાય! આટલી વારજવાદો. બધું શીખેલું પાછું ઓઢાવીશ—”

સહેજ હસીને સાહેબ બોલ્યા “ અચ્છા! જાવ ઐસા કરો. ”

એક ઘાત ગઈ. એક જીવલેણ સંકટ તરી પાર ઉતરવા હું
પરમેશ્વરનો ખૂબ આભાર માનવા લાગ્યો.

મનમાં હરખાતા હું અને નાગેશ્વરનામુ સાહેબની કચેરીમાંથી
રસ્તો માપી ગયા !

પરદો પાંચમે!

ચ્હાનો બગીચો—એટલે નરક, જીવતું જાગતું, નરક !
ત્યાં વ્યભિચારનું જોર, જીલમનું જોર, અને દારૂનુંયે તેટલુંજ
પ્રાપ્ત્ય !

પછી ગુન્હા કેમ ન થાય ?

જ્યારે ગુન્હા અથવા ટ'ટોફિસાદ થતા, ત્યારે અલગત ઇન્સાફ
આપવની જરૂર પડતી આવા ઇન્સાફી ફેંસલાના કામોમાં કોઈક
વાર બડાસાહેબ, તો કોઈક વાર છોટાસાહેબ કાજ થઈને બેસતા.
વિચારને અતે જે અપરાધી હરતું તેને યથાયોગ્ય ગજન કરવામાં
આવતી. પણ આ “ યથાયોગ્ય ” નો અર્થ જૂદો સમજવો—યથા-
યોગ્ય એટલે સાહેબની મરજીમાં આવે તે.

સજા કયી જાતની કરવી તે તો જાણે યુક્તિહીન ભૂમિતિના
સિદ્ધાંત પ્રમાણે પહેલેથીજ નક્કી કરી મૂકેલું હતું. ફટકાના માર
શિવાય “ આ કાળા પાણી બગ્ગર નેટિવ લોકો ” કદી સીધા દોર થાયજ

નહિ, એવી આ બંને સાહેબોની મહાન શોધના પાયા પરજ બધી સમજાઓ રચાતી.

સમગ્ર ગુન્દાના પ્રમાણમાં વત્તીઓથી થતી. ક્યાં તો પીક પર, કે પછી નિતાંબ પર ફટકા મારવામાં આવતા-જેવી સમગ્ર તેવા તેટલા ફટકા.

સર્વ અનર્થનું કારણ ઘણુંબધું સ્ત્રીઓ હોય છે એ આખી દુનિયાએ સ્વીકારેલો નિયમ છે. જર, જોડે અને જમીન એવી દુનિયાની કહેવત પણ છે. આ નિયમ કાંઈ અહિં લાગુ ન પડે એવું કાંઈ નહતું. સ્થાનો બગીચો એ નિયમના અપવાદ રૂપે નહોતો.

મજૂરોમાં જે ટંટાબેડા ફેડતા, તેનું કારણ ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓજ માલમ પડતી.

શારદાચરણામૃત અહિં આવ્યા બાદ તરતજ પોતાની અતિ પ્રિય ગોપીબાધને ગુમાવી બેઠા. આથી તેઓ સાહેબ કોઈ બીજી સુન્દરીની શોધ માટે અહિં તહિં કોઈકાની પેડે બટકવા લાગ્યા. આનું પરિણામ શું થયું તે સાંભળો.

સ્ત્રીઓને, પોતાની મીઠી મોહક વાણી વડે બૂલથાપ દર્મ, ભૂર-કવાની કળા તેને સારી પેડે આવડતી તે ખુબસૂરત પણ હતો. બચ-પણથીજ એના ચાળા એવા હતા. કોઈ તરણીને સાધવી એ તેને મન રમત જેવું હતું.

બગીચામાંના એક મુકાદમે રેવતી નામની એક સ્ત્રી રાખેલી હતી. શારદાચરણની નજર તેના પર ચોંટી. યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાની ઇચ્છા તેણે પાર પાડી.

પણ એ વાત ક્યાં સુધી ચુપ્ત રહે?

મુકાદમ સાહેબ લાલચોળ થઇ ગયા. કેવો ભયંકર ગુન્હો ! મુકાદમે સાહેબ પાસે ફરિયાદ કરી.

ખૂદ બડાસાહેબ ખટલાની તપાસ માટે બેઠા. ઘણાક સાક્ષીઓની જુગ્યાની લીધી. હું અને શારદાચરણ એકજ ધરમાં રહેતા, તેથી મારે પણ સાક્ષી આપવી પડી.

શારદાચરણની વિરૂદ્ધ સાચી સાક્ષી આપવા જોટલું નીતિબળ મારામાં ક્યાંથી હોય ? મેં તેની તરફેણમાં જૂઠી સાક્ષી આપી; પણ એ પોગળ પકડાયા વિના ન રહ્યું.

ખૂદ રેવતીએ પોતાની જુગ્યાનીમાં સઘળી સાચેસાચી ખીના કળલ કરી દીધી. બડાસાહેબના ચુરસાનો પાર રહ્યો નહિ.

તત્કાળ હુકમ થયો—“ એ જુગ્યાને થાંભલા સાથે બાંધી ફટકા લગાવો. ”

એ ભયંકર દેખાવ કેમ કરી વર્ણવું ? શારદાને એક થંભ સાથે કચ્કચાવીને બાંધ્યો ! તેને આમતેમ સહેજ હાલવાનેયે અવકાશ નહિ ! ફરિયાદ કરનાર મુકાદમે ફટકા મારવા માંડ્યા. સાહેબે જોરથી ફટકારવા ન કહ્યું હોય તોયે શું ? અદેખાઈની આગથી ઝાળઝાળ થનારો મુકાદમ સહેલથી શારદાને છોડે તેમ હતું ?

વાંદરાના હાથમાં મશાલ. સડાસડ, સડાસડ, અંગ તરફ ન જોતાં—શરીરના કયા ભાગ પર ચાપખો પડે છે તે બાજુ લક્ષ ન આપતાં—મુકાદમ ફટકાવ્યો ગયો.

ચાપખો કાંઈ જેવો તેવો નહતો. શારદાને શરીરથી લોહીની છોળ ઉડવા લાગી. વેદના સહન ન થવાથી શારદાચરણ મોટેથી ખૂમખરાડા પાડવા લાગ્યો !

અને જોનારા બધા હસતા હતા । જોનારાઓમાં હું પણ હતોજ. મારાથી એ કેમ જોવાય ? મારું હૃદય ફાટી જવા લાગ્યું. જાણે આંખે તમ્બર આવ્યા હોય તેમ અધકાર દેખાવા લાગ્યો. માથું ભમવા લાગ્યું. હું ઉભો હતો, તે ધમ્મ દમ્મને ઘેરી પડ્યો.

સગ્ન પૂરી થતાં શારદાને છોડ્યો, પણ તેનામાં જોર ક્યાં હતું ? જેમ તેમ તે અડધો પડ્યો ઉભો થયો, પાછો પટકાયો. એક એ સદય હૃદય મજૂરો, તેનો હાથ પકડી તેને ચલાવતા ચલાવતા ઘેર લઇ ગયા.

શારદાની સગ્ન પૂરી થતાંજ સાહેબની નજર મારી તરફ વળી. તેના ડોળાં લાલચોળ હતા. હું પ્હીકથી થરથર ઝૂંજવા લાગ્યો.

મને દશ ફટકાનીજ સગ્ન થઈ; કારણ જૂઠ્ઠી જુગ્યાની આપવાનોજ મારો તો ગુનહો હતો. સારે નસીબે ફટકા મારવાનું કામ પણ મારા ઉપકારના બાર તળે દબાયેલા પેલા મુકાદમસાહેબને સોંપાયું. આથી મને ઝાઝું ખમતું ન પડ્યું. ખરું કહું છું, ચ્હાના બગીચામાં હું સૌથી વધારેજ નસીબદાર મજૂર હમ્મશ ।

મને ફટકા તો હંડકથી મારવામાં આવ્યા, પણ મેં પૂરો ઢોંગ ભજવવામાં કાંઇ બાકી ન રાખ્યું. અસહ્ય દુઃખ થયું હોય એમ ચીસ પાડી હું પણ જમીન પર ઝીંકાયો ! અવાજથી, બરાડાથી મારે દિશા મેં ડોલાવી !

બપોરે અમને શિક્ષા થયેલી, તે દિવસે તો નહિજ, અને બીજે દિવસે પણ અમે કામે નહિ ગયા. શારદાની તો બિચારાની રિથતિજ નહોતી કે કામે જાય. હું પણ ઢોંગ કરીને પડી રહ્યો. ઓરડીમાં અમારા બે શિવાય કોઇ નહોતું.

આસપાસમાં કોઈ સાંભળે તેવું નથી, એવું જોઈ શારદાચરણ ધીમે સ્વરે કહેવા લાગ્યો. “ભાઈ ગિરીશ ! આ બચંકર દુઃખ તો આપણાથી સહન નથી થતું ! આ જીલમ કેમ સાંખ્યો જાય ? ગમે તેમ કરીને પણ અહિંથી છટકવાનો ઉપાય કરવોજ જોઈએ. થવાનું હોય તે થાય, વિધાતાએ કપાળે લખ્યું હશે તે તો બનવાનુંજ છે. તો પછી શા માટે પ્રયત્ન કરી ન જોવો?”

“પ્રયત્નથી શું વળવાનું છે?” હું નિરાશાથી ભરત્યક સ્વરે બોલ્યો, “આ ત્રણે જાણુ દૂર દૂર સુધી જમણું ગાદું જંગલ છે. એથી જાણુ અભેદ પર્વતમાળા છે. એકજ રસ્તો છે,—ડિજુગઢ જવાનો. પણ તે રસ્તે જવું એ મોતનોજ સોદો!”

શારદા વચ્ચમાંજ બોલ્યો, “કારણ?”

“કારણ ? પકડાવાનો ડર. પકડાઈ જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ એ રસ્તે જવામાં છે. જંગલને રસ્તે પણ વચ્ચમાં ડિહીંગ નદી આડી આવે છે. આ ડિજુગઢને રસ્તે નાશી જવાના યત્નો થયેલા. પણ ગરીબ ગિયારા ! સધળા પકડાયેલા અને તેમને બચંકર સજ્જ થઈ. કેટલાક તો જાપડા વગર મોતના એ માર વડેજ હસ્તિતાલમાં સળડી સળડીને મરી ગયા—”

“ત્યારે જંગલવાટે જઈએ,” શારદા બોલ્યો.

“વનવગડાનો રસ્તો. પહાડ આવે. ખીણ આવે. બચંકર નેજો આવે ! વચ્ચે વાઘવડ જેવા રાની, ફાડી ખાનારાં પ્રાણીના પંજામાં સપડાયા કે થઈ ચૂક્યું ! પછી ઘેર જવાની અને જીવવાની આશા પર પાણી મૂકવાનું.”

“પણ તે કાંઈ આનાથી કહણ નથી. ખરે, ગિરીશ, ભાઈ

આવા જીવન વેઠવા કરતાં તો વાઘના પંજમાં પડી એક વારતું મોત સ્વીકારી લેવું એજ વધારે સુખદાયક છે. આપણા નસીબમાં વાઘવરના ભોગ થવાનું લખ્યું હશે, તેને આપણે શું કરીશું? આયુષ્યની દોરી તૂટી હશે તો અહિંયે સાપ ડસી જશે. નહિ તો વાઘની ચુકામાં હમણું તો ત્યાંયે તે બિલાડી પડે શાંત બેસી રહેશે.”

“માની લખ્યો કે જંગલ તરી પાર ઉતર્યા. તોયે શું? નદી પાર કેમ ઉતરવું? પાસે બતાવ્યા વિના કાંઈ કોઈ આપણને પેલે તીરે પહોંચાડવાનું છે?”

“ગિરીશ, તારૂં બોલવું સાંભળી મને બહુજ નવાઈ લાગી છે. ક્યાં તો તું ગાંડો થયો છે—અથવા તો પછી બાયક્ષોજ બની ગયેલો દીસે છે. તારી પાસે પૈસા ક્યાં નથી? અને પૈસાને જોરે આ દુનિયામાં શું નથી કરી શકાતું? પાનસોપારી વડે ઘાટપરના માણસને સાંધવાજ પડે. બે વાત કાંઈ બને?”

“અને રસ્તે ખાધા વગર ચાલશે કે? પૈસા લાંચ આપવા સંધરીશું, તો વાટમાં ભૂખે મરવાનો વારો આવશે!” મેં સાચી ખીંક બતાવી.

“જન, જન, ગાંડા! તારી પાસે કેટલા રૂપિયા છે તે તો કહે!”

“નિશાળના આઠ, અને ટપાલી હુંડી રૂપે આવેલા અઢાર, સાહેબે ગુસ્સે થઈને પણ આપેલા તે! એમ કરી છવ્વીસ છે. ભલા ભગવાને કાંઈ એવીજ મતિ સુઝાડી કે શું, તે નિશાળ કાઢવાનો ભયંકર ગુન્હો કરેલો, છતાં રાંધવાના વાસણુ સાડે ગુડ-મેન સાહેબે રૂપિયા મોકલાવ્યા ખરા!”

“છવ્વીસ રૂપિયા પૂરતા છે. નદીપાર ઉતર્યા કે પછી થયું.

પછી તો ભીખ માંગીને પણ ગુજરાન કરવું અશક્ય નથી.”

અમે આ પ્રમાણે વાતચિત ચલાવી. આખરે, બધી ગતના સંકટો વિશે પૂર્ણ વિચારો કર્યા પછી પણ અમે નારી જવાનું નક્કી કર્યું. આ જીવતા દોજખમાંથી તો નાસવું જોઈએ, એમ અમે વિચાર્યું.

પછી કંઈક વિચાર કરી હું બોલ્યો, “શારદા, ઉતાવળા સો બહાવરા. આપણે ઘોંટાળો કરી વાળવાની જરૂર નથી. પહેલાં તો આપણે જંગલની, તેમાંના રસ્તાની, નેળોની, ખીણોની, એ બધી માહિતી મેળવવી જોઈએ. ત્યાર બાદજ આપણે નાસવાની પેરવા કરી શકીએ.”

“પણ એ બધી ખર્ચ અંતર કોણ આપે?”

“તેજ પંચાત છે.”

“તું ચતુર છે. તું બોળી કાઢ.”

મેં વિચાર કર્યો. આખરે કહ્યું: “હાકુરને અજમાવી જોઈએ, તેને જંગલ વિષે પૂરી માહિતી છે. તેની પાસેથી કળે કળે બધી વાત કઢાવી લેવી જોઈએ.”

હાકુર સંતાલ જાતિનો એક બહુ જૂનો મજૂર હતો. મેં રાત્રિશાળા ઉઘાડેલી તેમાં એ ભણવા આવતો. હજી પણ તે ચોરી છૂપીથી મારી પાસે ભણવા આવતો, તેનો મારા પર ઘણો પ્રેમ દેખાતો હતો.

મેં બધી વાત નિહરતાથી હાકુરને જણાવી, પણ તેણે દગલબાજી કરી. ખૂદ બડાસાહેબ પાસે જઈને તે બધી વાત કહી આવ્યો! મારા આ ગુન્હા માટે પણ સાહેબે ઈન્સાફ કરવાને એક દિવસ ઠરાવ્યો.

બાપરે! હું ગમરાયો. મારા બોળીયામાંથી જીવન ઉડી ગયો.
હવે શું થશે ને શું નહિ?

આ નવી બલામાંથી કેમ છૂટવું? એમાંથી કેમ બચવું?
ખૂબ વિચાર કર્યો; આખરે હડહડતું જૂઠું બોલ્યો.

સાહેબે પૂછ્યું, “કેમ રે બદમાશ! આ ઠાકુર કહે છે તે
વાત ખરી છે કે?”

“જી હજૂર! ઠાકુર તદ્દન જૂઠું બોલે છે. આપ નામવરની
તહેનાતમાંથી દૂર થવાનો અમે કદિ વિચાર સરખો કર્યો નથી, તો
પછી જંગલ વિષે બપ્પર અંતર પૂછવાનું તો બાબુએજ રહ્યું.
આ તો કાંઈ સ્વપ્ન છે કે બનાવટી વાત છે.” મેં લુચ્ચાઈ બાપરી.

સાહેબે કહ્યું, “તારી સાથે એને કાંઈ વેર છે? એવું
હડહડતું જૂઠું બોલી તને ફસાવવામાં એનો શું હેતુ? અને
શું લાભ?”

તદ્દન શાંત વદને હું બોલ્યો, “હજૂર! આ ઠાકુરદાદા મારી
રાત્રિશાળામાં ભણવા આવતા. આપ ગરીબપરવરની આજ્ઞાથી
મેં નિશાળ બંધ કરી છતાં તે મને કહેવા લાગ્યો, કે ચોરી છપીથી
મને ભણાવ. આપ ખુદાવિન્દની મનાઈ, એટલે મારાથી કેમ હા
કહેવાય? મેં કબૂલ ન કર્યું”, ત્યારનો એ મારા પર રીસે બરાયલો છે.”

ઠાકુરની પાસે કોઈ સાક્ષી નહોતો. મારાં જૂઠાણાંનો જય થયો.
સાહેબની ગાળોનું પાત્ર બનેલો ઠાકુર કડવું મ્હોં કરી ચાલતો થયો.

આ મામલામાં મને સજા થઈ હોત, તો માફ શું થાત, તે
તો કહેવાનું નથી, પણ સજા ન થવાથી મને લાગ્યું કે માફ નસીબ
જોરાવર છે. મારો સિતારો ખુલ્લું છે. આથી તો મારો નાસી જ-
વાનો નિશ્ચય વધારે મજબૂત અને દૃઢ બન્યો.

મને સગત ન થઇ એ ખરું, પણ તે વખતથી મારી દશા નજરકેદી જેવી થઇ પડી. કોઇને કોઈ આખા દિવસમાં મારી હિલ-ચાલ પર દૃષ્ટિ રાખે છે એમ મને સમજાયું. રાત્રે હું એ બલામાંથી છૂટતો, એ ખરું; કારણ ત્રણ બાજુ દુર્ઘટ જંગલ અને ચોથી બાજુ અભેદ્ય પર્વતમાળાને ભેદીને કોણ નાસી જઈ શકવાનું છે? આવો વિચાર તેમને-સત્તાધારીઓને થતો. રાત્રે તો એ પરિસ્થિતિમાંથી નાસી છૂટવું તદ્દન અશક્યજ હતું.

આથી મારે નાસી જવા માટે જે જે બેત રચવાના હતા, તે બધા હું રાત્રેજ રચતો-બધા તાકડા અધિકારમાંજ ગોઠવતો.

x

x

x

મેં પેલા દારૂવાળા વિષે તો તમને વાત કરીજ છે. એનું નામ માખણલાલ. તેની સાથે મારે ખૂબ સારો પરિચય થયેલો હતો.

માખણલાલ સાત આઠ વરસ પહેલાં આજ બગીચામાં મજૂર હતો. પણ તેના કરારપત્રમાંની મુદત કમી હતી; આથી તે વહેલો છુટ્યો હતો. પણ મજૂરગિરીમાંથી છૂટવા છતાં તે ચાલ્યો ન ગયો.

એક સ્ત્રી-મજૂરના પ્રેમપાશમાં તે સપડાયેલો હોવાથી-એ મોહ તેનાથી ન તળવાથી તેણે પાસેજ રહેવાની યુક્તિ ખોળી કાઢી, અને દેશી દારૂનું પીહું કાઢ્યું.

મારા બાઇને રૂપિયા મોકલવા સારૂ મેં કાગળ મોકલેલો તે આ માખણલાલ મારફતેજ, એ તમે જાણો છો. એણે મારું એ કામ સંપૂર્ણ વિશ્વાસુ રીતે કર્યું હતું. આથી મને લાગ્યું, કે એની પાસે હૈયું ખોલી વાત કરવામાં હરકત જેવું નથી. આથી એક રાત્રે તેની પાસે જઈ તેની પાસેથી બધી માહિતી મેળવવાનો મેં વિચાર કર્યો.

આવો મનસૂબો કરી એક દિવસ રાતે હું માખણલાલને મારે

ઘેર તેડી લાવ્યો.

થોડી ઘણી આમ તેમની આડીઅવળી ચર્ચા ચલાવ્યા પાદ મેં મારો ધરિદો તેને જણાવ્યો. મારાં દુઃખોની વિગત વર્ણવીને સહાનુભૂતિ મેળવી અને તેની સલાહ માંગી.

માખણલાલે કહ્યું, “ ગિરીશભાઈ, હું તો તને તારે જોઈતી માહિતી આપીશ; પણ ભાઈ, અહિંથી નાસી જવામાં તને ફત્તેહ નહિ મળે. હજુ સુધી કોઈને એ પાત્રમાં જશ મળ્યો નથી. તારા પહેલાં ચારેકે એમ નાસી જવા માટે ઝહેમત ઉઠાવેલી પણ તે ફેાકટ ! ખિચારા બહુ હેરાન થયા. ”

મેં કહ્યું. “ જે થવાનું હોય તે થાય, હું તો હવે છવ પર આવેલો છું. ભરવાના હોઈએ તો ધૂળ નાંખી, એક વાર મરી છૂટીએ. તમે મને જંગલની વાટ બતાવો. નસીબમાં હશે તે થશે. ”

મારો અતિશય આગ્રહ જોઈ માખણલાલે મારી વિનંતિ માન્ય કરી. રાતના ત્રણ ચાર કલાક સુધી અમે વાતો ચલાવી. માખણલાલે મને જંગલ વિષે ખૂબ માહિતી આપી. મને લાગ્યું કે આ બધી વાત યાદ નહિ રહે. આથી મેં તે એક કાગળના ટુકડા પર ટપકાવી લીધી.

વાતો પૂરી થયા પાદ માખણલાલે મને કેટલીક સલાહો અને સૂચનાઓ આપી. ખૂબ વિચારપૂર્વક પગલાં ભરવાનું કહી એ પોતાને ઘેર ગયો.

માખણલાલ ગયો, એટલે હું પણ ગિજાને પડ્યા.

મને તે રાતે એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું.

પડદો છઠ્ઠો

એ સ્વપ્ન કેવું હતું ?

હું રહાના બગીચામાંથી, કોણ જાણે કયે માર્ગે, પણ ઘેર, મારે વતન અંબિકાનગર જઈ પહોંચ્યો છું. ઘેર પહોંચી લાગલોજ હું રસોડામાં પ્રવેશું છું. મારી મા, રોટલી વણતી-અચાનક મારા તરફ તેની નજર પડે છે. ઉડીને તે મને વળગી પડે છે, તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડે છે, મારાં નેત્રો પણ ભિંજાય છે.

દાદર પર અવાજ સંભળાય છે, અને મારો ભાઈ ચઢી આવે છે. મને દૂરથી જોઈ તે થંભી જાય છે. પણ ખાત્રી થતાં “ મારો ભાઈ, મારો ભાઈ ! ” કહી દોડી આવી તે ભેટી પડે છે.

અમે ત્રણે આનંદના આંસુ સારીએ છીએ. એક બીજા સાથે સુખદુઃખની ગોઠડી કરીએ છીએ. હું તેમને મારાં વિતકો વર્ણવી બતાવું છું. એવામાં અચાનક કાંઈ અવાજ સંભળાય છે.—

—અને મારી આંખો ઉઘડી જાય છે, તો સાંનો સાંજ ! એજ

ચ્હાના જગીયામાંની ગંધાતી ઓરડી, એજ વાંસનો માંચડો, એજ હમ્મેશનું વાતાવરણ !

પણ એ સ્વપ્નાએ મારાં માનસમાં જાડું ફેર પાડી દીધો મારી અત્રદ્ધા બધી ઉડી ગઈ. જરૂર ચ્હાના જગીયા રૂપી નરકમાંથી નાસી જવામાં મને જશ મળશે એમ મને ભરોંસો બેઠો.

મને ગગનમાંથી ન માય એટલો દુરખ થયો.

* * * * *

બીજો દિવસે રવિવાર હતો.

રવિવાર એ આ જાળુ જગર-હાટનો દિવસ. જગર “ હિલ્કા ” આગળ ભરાતો.

“ હિલ્કા ” જાગથી લગભગ કોશેક છેટે હશે. દરેક મજૂરને હિલ્કા જમ એક અઠવાડિયા પૂરતી સામગ્રી દર રવિવારે વેચાતી લાવી મૂકવી પડતી. આ દિવસેજ મળસ્કે સ્વપ્ન આવેલું ગણી શકાય. એથી એ સ્વપ્નને શુકનરૂપ સમજી મેં એજ દિવસે પલાયન કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

સહવારે ઉઠીને તરત શારદાને પાસે બોલાવી તેના કાનમાં હું ગણુગણ્યો, “ શારદા, આજે હાટનો દિવસ છે. આજે ખરેખરી સોનેરી તક છે. તું તારી તૈયારી રાખજે. ”

રાત્રે મેં અને માખણલાલે જે વાતો કરી હતી તે વિશે શારદાને માહિતી નહોતી. કારણ હવે અમને એકજ ઓરડીમાં સૂવાની મનાઇ હતી.

આથી એકદમ અજાણી પામી અણુભરોંસાથી ભરેલા અવાજે તે બોલ્યો, “ ભાઈ ગિરીશજીયુ, તારા બોલવા પર કાંઈ આપણે ભરોંસો બેસતો નથી. તારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો, તેથી તો આ

જીવતા દોનખની યાતનાઓ ભોગવું છું. તારી મીડીમીડી જખાનથી તું મને થાપ દે છે, એવું મને લાગે છે; નહિ તો આ આસામના જગીચામાં મારે તે કોદાળી લઈ ખોદવું પડે? તારી મોહજનમાં સપડાવાથી તો મારી આ અવસ્થા થઈ.”

મને એવું થયું કે જો ધરતી મા માર્ગ આપે તો તરત તેમાંજ સમાઈ જાઉં. પણ ધીરજ રાખીને થોડીવાર મુંગા રહી મેં કહ્યું, “શારદા! હવે ગદ્યગુજરીને શું કરવા સંભારે છે? થયું તે થયું! શરમાવ માં! મારા કામો પૂરતું પ્રાયશ્ચિત મને શું નથી મળ્યું? મને મારાં પાપની સજા કાંઈ જેવી તેવી થઈ છે?”

શારદાચરણ તરત ખોલ્યો, “તેમાં મને શું? તું તો તેં કર્યું તેવું પામ્યો છે - તારાં પાપના ફળ ભોગવે છે. પણ મને? મને તો તારે લીધેજ, વિના પાપે સોસવું પડે છે! તારાં દુષ્કર્મોને માટે મારે કડવાં ફળ ચાખવાં પડે છે!”

હું કાકલૂદીથી ખોલ્યો, “શારદા! ભાઈ, હવે મને શા માટે તરફડાવે છે! મારા ઘા પર શા માટે લૂણ સિંચે છે? મરતાંને મારવામાં અર્થ શું? તને મારી જરાયે દયા નથી આવતી?”

એમ કહી મેં તેની તરફ દયામણું વદને જોયું. પછી તેને મારી તરફ ખેંચી કાનમાં મેં તેને માખણુલાલ સાથે થયેલી બધી વાતો કહી. મારો નિશ્ચય જણાવ્યો. પેલો કાગળ જેના પર જંગલ વિષે મેં ટિપ્પણો કરી લીધાં હતાં તે જ્યારે એને દેખાડ્યો ત્યારે એને વિશ્વાસ ખેડો. મેં પછી માફ સ્વપ્ન વર્ણવ્યું. આખરે કહ્યું, “શારદા, હવે આપણો સિંતારો ખુલ્લું છે એમ જરૂર ધ્યાનમાં રાખ. મેં આજે આ નરકમાંથી છૂટવાનો ઠરાવ તદ્દન પાકે પાપે કર્યો છે.”

હવે તે રાજી રાજી થયેલો દેખાયો. તેની મુખમુદ્રા પર પ્ર-
મત્તતાની છાયા સ્પષ્ટ રીતે ફરી વળી. આ જોઈ મેં આગળ ચલાવ્યું.

“ જો આજે રવિવાર છે, બગ્ગરનો દિવસ છે, બીજા મ-
નૂરો સાથે આપણે પણ બગ્ગર જઈએ. કોઈને શક આવવાનો
નથી. રસ્તે જતાં જતાં જંગલ પાસે આવીએ ત્યારે તારે કહેવું
કે ચાલો, કામમાં કામ; લાકડાં પણ બળતણ માટે લેતા જઈએ.
એમ કરી જંગલમાં ઘૂસીશું. પછી ઈશ્વરને કરવું હશે, તે કરશે.
ચાલ ત્યારે, તું તૈયાર રહેજે.”

“ તૈયારી ? તૈયારી શું કરવાની બનેલી છે ? ”

“ અરે વાહ ? જો પહેલાં તો લાકડાં કાપવા સારૂ જે ઓ-
ગર લેવાના. તે આપણને આગળ ઉપર પણ કામના થઈ પડશે.
થોડા ચોખ્ખા પણ બાંધી લેજે. હું ખૂબ ચણા વટાણા લઈલઈશ.
ખાવાની વસ્તુઓ પાસે હોય, તો પંચાત પડે નહિ.

“ વળી હું પેલા છવ્વીસ રૂપિયા પણ લેવાનોજ છું. બીજી
કોઈ કીણી વસ્તુ આપણને ઉપયોગી થઈ પડે એવી હોય, ને ન-
જરમાં બેસે તેયે લઈ લઈશ. પણ યાદ રાખજે ભાઈ, કોઈને કાને
વાત જાય નહિ; નહિ તો આપણે ચોખ્ખા અને ચવેણું લઈ બ-
ગ્ગર જઈએ છીએ એમ કોઈએ જાણ્યું, તો ભોગ લાગ્યા સમજવા ! ”

શારદાએ હા કહી, મારો ઉપકાર પણ ખૂબ માન્યો; મારી
ચતુરાઈની તે પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.

સાત વાગતાં બધા મનૂરો બગ્ગર જવા તૈયાર થયા. મનૂરોનાં
ટોળેટોળાં બગ્ગર જવા બહાર પડ્યાં, તેમાં અમે જે ભળી ગયા.

રસ્તો વટાવતાં વટાવતાં જ્યારે જંગલ પાસે અમે આવી
પહોંચ્યા, ત્યારે બધા સાંભળે તેમ શારદાચરણ મને ઉદ્દેશીને બોલ્યો,

“ ચાલે, ગિરીશ ! કાંઈ બળતણ વગર ચાલવાનું છે ? થોડાં લાકડાં લઈ આવીએ. આવેહેને ? ”

“ હા, અલ્યા ! ફિક થયું કે તને યાદ આવ્યું ! ”

મગ્નૂરોનું ટોળું છોડી અમે જંગલમાં ઘૂસ્યા. જંગલમાં દાખલ થતાંજ શારદા બોલ્યો, “ હવે નાસ બાપ. ચાલ, એક વારના ઉભી પૂંછડીએ ભાગીએ. ”

હું ખૂબ હળવે અવાજે બોલ્યો. “ ના, ના, એવું ગાંડપણ આચરીશ માં. કોઈ સશંક બની આપણી પાછળ આવતું હશે ને, તો તારા ને મારા બન્નેના બાર વાગી જશે. પાછા પકડાઈશું તો આ ભવે નહિ છૂટીએ. ”

“ ત્યારે તો ચાલો ધીમેથી. ”

“ નહિ. તે પણ ફિક નથી. ”

“ ત્યારે શું અહિં છૂપાઈ બેસવું છે ? એમ ક્યું તો કાંઈ પકડાયા વિના રહીએ ? આપણી પેઠે બીજાં કોઈ કેમ લાકડાં કાપવા ન આવ્યું હોય ? ”

“ છટ્ટ છટ્ટ, છૂપાઈ બેસવું એ પણ બરાબર નથી. આપણે જે કામે અહિં આવ્યા, તે પહેલું કરવું જોઈએ. ”

“ આપણે તો વટાણા વાવી જવા આવ્યા છીએ. ” શારદા સસ્મિત બોલ્યો.

“ તે વાત મારા ધ્યાન બહાર નથી. પણ આપણે બધાંની આગળ તો લાકડાં કાપવાની વાત કરીને આવ્યા, એટલે આપણે થોડી વાર સુધી લાકડાં કાપવાં જોઈએ. વખતે કોઈ જસુસગિરી કરતું હોય એ પણ બનવા જોગ છે. ”

“ આથી, આપણે લાકડાં કાપવાં. વળી કાપતાં કાપતાં અન્દરને

અન્દરે ઘૂસતાં જવું. પછી જ્યારે લાગે, કે હવે આપણે બધાંની નજર બહાર આવ્યા, એટલે ચૂલામાં જય લાકડાં. પછી પૂર ગળરડી અને માર ઘોડો. ”

શારદાને મારી યુક્તિ માફક આવી. અમે લાકડાં કાપવા લાગ્યા. એ બારા બાંધ્યા, બહીતાં બહીતાં આમતેમ જોયું, કોઈ દેખાયું નહિ. આથી લાકડાં ફેંકી દીધાં ને પૂર જોશથી ગળરડી મૂકી. શારદા-ચરણ પશ્ચિમ બાજુએ નાસવા જતો હતો તેને અટકાવી મેં કહ્યું, “ના, ના ત્યાં નહિ ! એ તો ડિબ્બુગદનો રસ્તો. ફરી પકડાઈ જવાય. પૂર્વ બાજુ-હુગમણી દિશામાં. ”

અમે હુગમણી દિશામાં ચાલવા લાગ્યા, -દોડવા લાગ્યા એમજ કહોને. જે પ્રમાણે પારધી પાછળ પડે, અને હરણુ નાસી છૂટે, તેજ પ્રમાણે અમારી સ્થિતિ હતી.

દોડતાં દોડતાં હું આકાશ તરફ જોયા કરતો. તે જોઈ શારદા બોલ્યો, “ ગિરીશ, તું ગાંડો તો નથી થયો ? એમ શું ઘેલાં કાઢે છે ? ઠોકર વાગી, ને પડશે તો ? ”

હું સાસ મૂકતો-હાંકતો બોલ્યો, “ આકાશમાંજ આપણો એક ભોમિયો બેઠો છે, એ ભોમિયા તરફ હું નજર નાખું છું. તે મદદ કરે તોજ રસ્તો જડશે, નહિ તો આ જંગલમાં—”

મારો અભિનય એવો હતો, કે તે આકાશમાંના ભોમિયા શિવાય જંગલમાં મરીજ જવાનો ઘાટ આવે એમ ચોકખું સમગ્નઈ જાય.

ખૂબ દૂર આવ્યા હોવાથી અને થાક લાગ્યો હોવાથી આરામ ખાતર અમે જરા બેઠા. બેસતાં શારદાએ કહ્યું, “ એ આકાશમાંનો તારો ભોમિયો કોણુ બલ્યા ? ખૂદ પરમેશ્વરે તને રસ્તો બતાવવાનું કામ સ્વીકાર્યું છે કે શું ? ”

“ આ મગ્ગ મસ્કરીનો વખત નથી. ” હું ગંભીર થઈ જતાં બોલ્યો, “ આજના-આવા સંકટમાંથી એક યદુનંદન શિવાય કોણુ આપણને ઉગારવાનું હતું ? અલાર સુધી તો તેની આસાને ઉઠાવી, હવે તો તેના પર વિશ્વાસ રાખવોજ જોઈએ. તોજ તે સર્વ દુઃખ-હારી તારણહાર આપણું રક્ષણ કરશે. ”

મારૂં આ કહેવું સાંભળી શારદા પણ ગંભીર બની ગયો. તેના ચહેરા પર ગંભીરતા છવાઈ ગઈ અને શાંત ચિત્તે તે નીચું જોવા લાગ્યો. તે પ્રાર્થના કરતો હોવો જોઈએ, એમ મને લાગ્યું.

થોડીવારે તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. જોત-જોતાંમાં ટૂંકાં-પણ પછી તે ઝારઝાર રડવા લાગ્યો, મેં તેનું ખૂબ સાંત્વન કરવાનો યત્ન કર્યો. તે બોલ્યો, “ ગિરીશ, હું મહા પાપીઓ, અધમાધમ ! પ્રભુ મારા પર દયા કરશે કે ? ”

હું ગળગળે સાદે બોલ્યો, “ શારદા શાંત થા; ભાઈ, ફિક્કર શું કરવા કરે છે ? એ સર્વનાં અંતરજામી જો દયાળુ ન હોત, તો આપણા જોવા પાપીઓને ખાવાને અન્ન પણ મળત કે ? ”

“ સાંભળ. આઠાશ તરફ વારંવાર જોવાનું કારણ તને જણાવું. માખણલાલે મને કહ્યું છે, કે આ જંગલમાંથી ટેલિગ્રાફના તાર પસાર થાય છે. તે કોઈ પણ સ્થળે આપણા માથા પર ઉંચેજ હોવા જોઈએ. ”

“ એ તાર દેખાયા, કે આપણો છુટકારો થયો સમજ. એ તારની શોધમાંજ હું ઉંચે જોતો, અને પ્રભુ પાસે યાચતો. તેની દયા હશે તો તાર આપણને જણાશે. એ તાર આપણા ભોગિયાનું કામ કરશે. ચાલ આપણે બંને તેને શોધીએ. ”

અમે બંને ટેલિગ્રાફના એ તારની શોધમાં પડ્યા. એ ક્ષણ

આમ તેમ ફરવામાં ગયા, પણ કાંઈજ પતો ન લાગ્યો.

આખરે મારી નજરે એક ઉંચું શાસનવૃક્ષ પડ્યું. તે જોઈ અકસ્માત મને એક વિચાર આવ્યો, અને પળવાર પણ ન થોભતાં હું ઝાડ પર ચઢી ગયો.

ખૂબ મહેનતે હું એક ડાળી પર ગયો. ત્યાં સુરક્ષિત રીતે ઉભા રહીને મેં આસપાસ આરિકાષથી નજર ફેરવી.

પરમેશ્વરે અમારા પર દયા કરી હતી! પ્રભુને મનમાં અનેક નમસ્કાર કરતો હું ઝાડ નીચે ઉતર્યો અને શારદાને પ્રેમથી ભેટી પડી બોલ્યો, “ શારદા, ભાઈ, પ્રભુએ આપણી અરજ સાંભળી છે, તેણે મને તાર બતાવ્યા છે ! ”

“ એ એની મોટી કૃપા, નહિ વાર ? ”

અમે કૃતજ્ઞતાના ઉભરાથી રડવા જોવા થઈ ગયા !

હાય, આસામ!!!

અથવા

એક સ્હા-મનુરનું કર્ણ જીવનનાટક.

અંક ત્રીજો.

નરક બહાર

પડદો પહેલો.

હા ! અમે હાલ તો નરકમાંથી છૂટ્યા હતા !
તાર જોધને છૂટકારાનો એક દમ અમે મૂક્યો.
હવે અમે ગાઢા વનમાં પ્રવેશ્યા.
એવું જંગલ મેં પહેલાં કદી ભાગ્યેજ જોયું હશે.

મોટા, ઘણાજ ઉંચા, આકાશ સાથે વાતો કરનારાં રાક્ષસી
ઝાડોથી તે ગીચ હતું. એ ઝાડો સેંકડો વરસની ઉમ્મરનાં હશે.
જમરૂખી, આંબા, તાડ, સાગ, સિસમ, સઘળા પ્રકારનાં વૃક્ષો
ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતાં.

તદ્દન લીલાંછમ જેવાં એ ઝાડોનાં જાણે કાંઈએ ઉપયોગ
ન હોય એમ ભાસતું હતું. આવા વનમાં આ સુંદર ફળોનો કોણ
ઉપભોગ કરે તેમ હતું ? એ ઝાડોને કોઈએ ઉછેર્યાં ન હતાં—
કોઈએ પાણી પાતું ન હતું. એમ ને એમ ઉગેલાં એ વૃક્ષો પૂર્ણ
વિકાસમાં મહાલી રહ્યાં હતાં !

જંગલ તદ્દન લીનું છમ હતું ! કોઈ સ્થળે સૂકાઈ ગયેલાં પાંદડાં પાંતરાં નહતાં—ખરે નિસર્ગદેવીની લીલા આ જંગલમાં પૂર્ણ ચૈવન-માં—પૂર્ણ બહારમાં ખિલી નીકળેલી હતી.

જે સ્થળે આ દેખાવ બહુજ આકર્ષક અને ચિત્તમોહક લાગ્યો, તે સ્થળે અમે આવ્યા ત્યારે દશેક વાઝાનો શુમાર થયો હતો.

તારેતારે જતાં જયપૂર પહોંચી જવાય એમ માખણલાલે મને કહ્યું હતું. પણ આ ઠેકાણેથી જયપૂર કેટલું દૂર હશે એ કોણ જાણે!

જયપૂરથી પછી શિવસાગર જવાનું હતું; તે શહેરથી અંધિકા નગર જવાનું કામ સહેલું હતું.

અમે તાર તરફ નજર રાખીને ચાલ્યા. આખો દિવસ એક-સરખું ચાલ્યા કર્યું. ગરમી ઠંડીની અમને દરકાર ન હતી. ભૂખ-તરસ માટે પરવા નહોતી. માત્ર ચાલવું—આગળ જવું એજ એક લક્ષ્યબિન્દુ.

રસ્તે જતાં એક નાનકડો વહેણો આવ્યો. એ ડિહીંગ નદીની શાખા હશે એમ મેં તર્ક કર્યો. આ સ્થળે અમે સાથે આણેલા શેકેલા ચણાવટાણા ખાધા, અને પાણી પીધું. આથી અમારા શરીરમાં પાછું જોમ આવ્યું. સાંજે પાંચ વાગ્યા હશે, એટલામાં પાછું ચાલવું શરૂ કર્યું. સૂર્ય આથમ્યો, રાતનું અંધારું જામવા લાગ્યું. અમે આગળ જવાનું ચાલુ રાખ્યું.

અમે બન્ને એકલાજ આ ભયંકર વગડામાં થઈને જતા હતા. હવે પકડાવાની ભીતિ નહોતી, છતાં અમારાં પોતાનાં પગલાંનો અવાજજ ધણીવાર અમને ડરાવતો. વળી આસપાસ આવા અંધારામાં કોઈ રાત્રી ફાડીખાઉં પ્રાણી અમારા પર હુમલો કરે એની પણ અમને ખ્ફીક હતી.

પણ આગળ આત્મા શિવાય કંઈ ધૂટકો નહોતો. હજી કોઈ સાફ સુરક્ષિત ઠેકાણું આવ્યું નહોતું, કે અમે રાતવાસો કરીએ. અમે થાકી તો બહુયે ગયા હતા, પણ ઉપાયજ નહોતો.

મારા કરતાં શારદાચરણને બહુ વધારે ડર લાગતો હતો. અને તે શિવાય તેનામાં ચાલવાની શક્તિ પણ ઝોછી હતી. તેના પગ ઘેરિયા રમતા હતા. કાંટા વાગતા, ઠોકર વાગતી, તેનો શુભારજ નહોતો.

આખરે શારદાએ કહ્યું, “ ભાઈ ગિરીશ, હવે તો આપણાથી એક ડગલું બરાય તેમ નથી. મને તો બ્હીક પણ ખૂબ લાગે છે. આ અંધારકોટ કેમ ભેદાશે? ચાલ, હવે તો આટલામાંજ કોઈક ઠેકાણે રાત ગાળીએ. ”

મેં કહ્યું, “ શારદા, જે હિમ્મત હાર્યો તો આ વખત પૂરીજ કમખખતી છે. જરા ધીરજ રાખ. અહિં કંઈ રાતવાસો રહેવા જોગી જગા પણ દેખાતી નથી. ”

“ એકાદ ઝાડ નીચે થોડી વેળ આડા પડીને આરામ લઈએ તો—”

“ વ્યાઘ્રદેવતાના પેટમાં હમ્મેશનો આરામ મળશે. ”

“ તો ચાલ ઝાડની ટોચે ચઢીએ, ત્યાંજ જરા આરામ લઈએ. ”

આમ બોલતાંબોલતાંમાં તો અમે એક ખુલ્લા યોગાન આગળ આવી પહોંચ્યા. અહિં ઝાઝા ઝાડઝુંડ નહતાં, વાદળાં નહતાં. ભૂરા આકાશમાંથી અર્ધચન્દ્ર પોતાનો ઝાંખો પ્રકાશ રેડી રહ્યો હતો. એ તેજ વડે આસપાસનો પ્રદેશ કંઈક અમારી નજરે પડ્યો—દેખાયો. પાસેજ ડિહીંગ નદીનું પાત્ર વિસ્તરેલું હતું. તેમાં ચન્દ્રનો ઉજ્જસ ચકચકી રહ્યો હતો.

આ જોઈ હું શારદાને કહેવા લાગ્યો, “ શારદા, જે આપણે

એક જંગલ તો વટાવી ચૂક્યા. હવે અહિં રાત રહેવામાં કાયદો નથી-હડાપણુ નથી. અત્યારેજ નદીપાર જવું જોઈએ. રાતના જેવો નદીપાર ઉતરવા સારૂ ખીજો વખત નથી. દિવસે યત્ન કરતાં પકડાયા તો, ફરી પાછું નરક ભોગવ્યેજ દુષ્ટકો! અને હવે તો ખરું રૌરવ નરકજ ! ”

મારું બોલવું પૂરું થયું ન થયું ત્યાં તો છેક નજીકમાંજ વાઘની ગર્જના સાંભળાઈ! તે સામે પારથી આવે છે એમ અમને લાગ્યું.

તે વખતે રાત બહુ વીતી નહતી. દશેક વાગ્યા હશે. પરંતુ આટલા વખતમાં અમે હજુ એક પણ એવો ભંયકર અવાજ સાંભળ્યો નહોતો. આથી અમે થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા.

મારી બધી ધીરજ ઠેકાણે પડી ગઈ. શારદાચરણ તો જાણે પોતાનું સઘળું ભાનજ ગુમાવી બેઠો. તેને મૂર્ચ્છા આવી, ને હમણાંજ તે પડી જશે કે શું એમ મને લાગ્યું.

પત્થરમાંથી ઘડી કાઢેલાં પૂતળાં પેરે તે તદ્દન અટલ અને દૃઢ-સર્જીત થઈ ગયો. ચન્દ્રના ઉગ્મસમાં મેં જોયું-તેનો ચેહેરો કેવળ ક્ષિપ્તો પડી ગયો હતો.

મેં તેનો હાથ પકડી તેને એકદમ બેસાડી દીધો. તેની પીઠે હાથ ફેરવ્યો. તેને ચાખડ્યો. ઇશિનીજ કૃપા કે એ તરત શુદ્ધિમાં આવી ગયો.

મેં તેની સમજૂતિ કરી, એટલે તે સાવધ થયો. અમે બન્ને નદી તરફ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યા. અંધારું ન હોવાથી અમને જલદીથી પગ ઉપાડવામાં કાંઈ ત્રાસ થયો નહિ.

ચાર ડગલાં ચાલ્યા ન ચાલ્યા, ત્યાં તો ફૂતરાંનું રડવું અમારા સાંભળવામાં આવ્યું. એ સાંભળી અમારો જીવ હેઠો બેઠો. ગામ

દૂંકડું હોતું જોઈએ એવી મને ખાત્રી થઈ.

જે બાળુથી એ અવાજ આવતો હતો તે તરફ અમે વળ્યા. થોડું ચાલતાંજ અમને દીવાનાં ફિરણો નજરે પડ્યાં. હવે અમારા હરખનો પાર રહ્યો નહિ. એક પછી એક, એમ ચાર પાંચ દીવા દેખાવા લાગ્યા. હવે તો ગામ પાસેજ છે એમાં કાંઈ શક રહ્યો નહિ.

પણ એક બીજો શક ઉભો થયો, ત્યાં કેવા માણસો રહેતા હશે ? ફૂર, લુમ્બ્યા, દુબ્, કે ગરીબ, દયાળુ, ભલા ? એ બાબતનો અમારો શક કોઈ છોડવે એવું નહોતું. આથી મારી પાસેના બધાજ રૂપિયા સાથે લઈ જવા એ ઠીક નહિ થાય એમ મને લાગ્યું. મેં કમ્મરેથી કોથળી છોડી.

કોથળી અને ચોખ્ખાની પોટલી-એ બે વસ્તુ પાસેનાજ એક ઝાડ પર તેની ગીચ ડાખળીઓની અન્દર છૂપાવી. એ ઝાડ શાનું હતું, તે રાતના મને કાંઈ સમજાયું નહિ. પણ નીચે એક નિશાની કરી મૂકી.

થોડા ઘણા પૈસા પાસે રાખ્યા. વળી ચ્હાના બગીચામાં કંઈક કામકાજ સારૂ આપવામાં આવેલી બે પાળીઓ પણ પાસે રાખી. અને પછી જ્યાં દીવા દેખાતા હતા ત્યાં ગયા.

એક ઝુંપડી દેખાઈ. પાસે જઈ જોયું તો એક માણસ અંદર બેઠેલો હતો.

અમે તેની પાસે થોડોક તંબાકુ માગ્યો. તેણે માથું ઉંચું કરી તીક્ષ્ણ નજરે અમારા સામું જોયું.

હું મનમાં જરા ગભરાયો-એની આંખોમાં વિચિત્ર પ્રકારનો વિકાર દેખાઈ આવતો હતો. પણ એટલામાં તો તેના મનમાં શુંયે આવ્યું, તે તેણે મોં મલકાવ્યું અને પછી અમારી વિનંતિ માન્ય

કરી, અમારા હાથમાં ચલમ આપીને તે ઝુપડી બહાર ગયો.

અમે ચલમના દમ મોજથી મારવા માંડ્યા. એટલામાં તો કાંઈ “હો હો” નો અવાજ સંભળાયો—અમને પચીસ ત્રીસ માણસે ઘેરી લીધા !

તેમના વેશ જોઈ તેઓ “ટીકલા” જાતિના લોક છે એમ મને લાગ્યું. મારા તો હાંજળ ગગડી ગયા.

“ટીકલા” લોકો મુસલમાન ધર્મ પાળે છે. તેઓ અતિશય ક્રૂર, નિર્દય અને દુષ્ટ જાતિ છે.

તેમનામાંનો એક મને અગ્રેસર જેવો માલમ પડ્યો. તે ઉંચો, જાડો જુવાન હતો. એજ તેમનો સેનાપતિ હશે. વળી સવાલો પણ મને તેણેજ પૂછવા માંડ્યા. આથી મારું અનુમાન મજબૂત બન્યું.

“તમે ક્યાંથી આવો છો ?”

“ડિબ્રુગઢથી” મેં જવાબ દીધો.

“સીધો રસ્તો છોડી આ જંગલ વાટે કેમ આવ્યા ?”

“રસ્તો ભૂલી ગયા તેથી.”

“ક્યાં જવાના છો ?”

“જયપૂર.”

“ત્યાં શું કામ છે ? કોને ત્યાં જાઓ છો ?”

“કામ શું હોય ? ત્યાં અમારું ઘર છે !”

“જૂઠું, જૂઠું ? તમે કોણ છો તે કહું ?—”

તે જરા થંબ્યો. પછી બોલ્યો—

“તમે ચ્હા-મજૂર છો. નાસી આવ્યા છો. તમને અહિંજ પકડીને પૂરી રાખવામાં આવશે. કાલે પાછા તમારા બગીચા

તરફ મોકલવામાં આવશે.”

મેં ગળગળા બનતા જતા સાદને સ્વાભાવિક રાખવાનો યત્ન કરતાં હાથ જોડી કહ્યું, “ ના ના ભાઈ! અમે કાંઈ નાસી આવેલા મજૂરો નથી. અમારે તો જયપૂર જવું છે. શા માટે અમને સતાવો છો? અમે તમને પગે લાગીએ. તમે દયા કરી અમને છોડી દો. ”

એ પછી જે માણસ એ બધાને તેડી લાવ્યો હતો તેણે નાયકના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. નાયકે પણ તેને કાંઈક કહ્યું, બન્નેએ ખૂબ હળવે સાદે ઘણી વાતો કરી. એમાંથી “ નદીપાર ” એ શબ્દ શિવાય બીજા કાંઈ મને સંભળાયું નહિ. મેં એવો તર્ક બાંધ્યો કે “ એને છોડી દેશું, તોયે ક્યાં એમનાથી નદીપાર ઉતરાવાનું છે ! ” એમ તે બોલ્યો હશે.

વાતચીત પૂરી થતાં નાયકે આવીને પૂછ્યું, “ તારી પાસે કાંઈ પૈસાટકા છે કે ? ”

તરતજ મારી પાસે જે દશ બાર આનાના પૈસા હતા તે મેં તેની પાસે ધરી દીધા. પણ એમ કાંઈ એટલા દ્રવ્યથી તેનો શુભ સંતોષાય ? તેમણે અમારી જખરદસ્ત જડતી લીધી. દરેકે દરેક વસ્ત્રો બરાબર ઉથલાવી પલટાવી જોયાં. કાનમાં જોયું, ગળવામાં જોયું, પણ હોય તોને ?

ખૂબ ખીજાઈને ગાળો દેતાં તેમણે અમને છોડી દીધા. અમે શુભ લઈને નાહા, અને દોડતા પેલા ઝાડ આગળ આવી પહોંચ્યા.

સાંથી ચોખ્ખાનું બચકું અને રૂપિયાની થેલી લઈને અમે ફર્ય કરી. અમને એક પગથી જણાઈ તે વાટે અમે અડધો કોશ ગયા,

એટલે નદીનો ધાટ આવ્યો.

પેલે તીર જવા સાડે આજ ધાટ હતો એમ દેખાયું. પણ
કોઈ ખલાસી નહોતો. કોઈ હોડી નહોતી. નદીપાર કેમ ઉતરવું ?
અમારી નજર આગળ અંધાડે અંધાડે દેખાવા લાગ્યું !

પડદો બીજો.

અમે ધાટપર આવ્યા, ત્યારે ત્રણેક વાગ્યા હશે. એટલી મ-
ધરાતે કોઈ હોડીવાળો હોય પણ ક્યાંથી ?

આથી અમારે સહવાર સુધી બેસી રહેવું પડ્યું. ધાટપર એક
ઝુંપડી-છાપરી-હતી. ત્યાં બાકીની રાત ગાળી કાઢવાનો-જરા
આરામ લેવાનો વિચાર કર્યો. આખા દહાડામાં થોડા ચણાવટાણા
શિવાય કાંઈએ ખાધેલું નહોતું. પળવાર આંખો પણ મિંચી નહોતી.
આથી અમે કેટલા થાકી ગયેલા હતા તેનો વિચાર તમને આવી
શકશે.

શારદા તો જમીન પર પડતાંજ મોટેથી ધોરવા લાગ્યો.
પણ મને કાંઈ ઉંઘ આવી નહિ. વચમાં વચમાં ઝોકાં આવતાં;
પણ રહેજ આંખ મળી ન મળી, એટલામાં તો પાછે જગી ઉઠતો
આવી સ્થિતિમાં ધણો વખત વીતી ગયો.

પ્રહો ફાટવાને શુભારે મારા કાનમાં ધૂમ-ધૂમ એવો અવાજ
સંભળાયો અને હું જાગ્યો. ઝુંપડી બહાર આવીને જોઉં તો ચો-

મેર અજવાળું છવાતું હતું. આકાશ જુદા જુદા રંગોથી અતિ શોભાયમાન લાગતું હતું. દેખાવ બહુ રમણીય અને ચિત્તને પ્રકુલ બનાવે તેવો હતો.

પંખીડાંનો મધુર કલરવ કાનને આનંદ આપતો. નદીનો ખળખળ અવાજ એ કલરવ સાથે સંમિશ્રિત બનીને તેને વધારે મધુરતા અર્પતો. મંદમંદ પવનની લહરીઓ વાઈ રહી હતી અને ચિત્તને શીતલ બનાવતી. ઉપાનો ગુલાબી શો પ્રકાશ જંગલને રંગી રહ્યો હોય એમ દીસતું. આખું જંગલ જાણે નિસર્ગદેવતાની રતુતિ ગાઈ રહ્યું હોય એમજ લાસતું !

સામેથી એક માણસ “ ધૂમ ધૂમ ” અવાજ કરતો દોડતો આવતો દેખાયો. પાસે આવતાંજ તેને ખેપીયા તરીકે મેં ઓળખ્યો. ખેપીયાઓ જે જે ગામ વચ્ચે આગગાડી કે ટાંગાનું સાધન નથી હોતું તેની ટપાલ લાવ લઇજી કરે છે.

ખેપીયો નદી પાર ઉતરશે એમ મને લાગ્યું. તેની સાથેજ આપણે પણ ઉતરવાની ગોઠવણ કરી લેવી એ મને જરૂરનું દીસ્યું. એ તક ગઈ તો પછી કમખખતીજ હતી.

આવા વિચારો હું કરતો હતો, ત્યાં તો ખેપીયો પાસે આવી લાગ્યો. તેણે પાસે આવતાંજ થંભી જઈને મને પગથી તે માથા સુધી નિહાળીને નિરખ્યો. મને ખુબ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

તેના બોલવા પરથી જણાયું કે તે મારા દેશનોજ હતો. કામદેવપૂરનો રહેવાસી. કામદેવપૂર અમારા ગામથી ત્રણેક કોશ છેટે છે. આટલો પાસેનો માણસ આમ અચાનક મળી ગયો, એથી મને ઘણો આનંદ થયો.

એ ખેપીયાનું નામ હરિસિંહ હતું. તેના મોં પરથીજ તે

ભલો જણાઇ આવતો હતો. ઇશ્વર પર ભરોસો રાખી તેને મેં બધી સાચેસાચી વાત કહી-મારો સમગ્ર હેવાલ સંભળાવ્યો. મારા હૈયાનો ખુણેખુણો પડદેપડદો ખતાવી દીધો.

“ તમારું નામ-? ” તેણે પૂછ્યું.

“ મારું નામ ? મારું નામ ગિરીશચન્દ્ર દત્ત. ”

“ ઓહોહોહો ! તમે પેલા પ્રસન્નકુમારના ભાઇ તો નહિ ? ”

“ હા, હરિયાપ્તુ, હું તેજ અભાગિયો ! ”

“ હાય ! તમે આટલા દુઃખમાં ? ”

“ અરે હરિયાપ્તુ ! કહો કે ઇશ્વરની કૃપાએ આટલેથી બચ્યા ! ત્યાં હજી સેંકડો સખડે છે. ચમદૂતોના હાથ હેઠળ નરકનો સ્વાદ ચાખે છે. ”

મારી કમનસીબીની વાત સાંભળી તેને બહુ લાગણી થઇ તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં ભરાઇ આવ્યાં એમ મને દેખાયું.

હાર-એ તેતું ટૂંકું નામ-ખેલ્યો, “ ગિરીશપ્તુ ! તમને જોતાં જ તમે ભાગી આવેલા ચ્હામજૂર છો એમ મને સમજાઇ ગયું હતું. પણ તમે તો મારા દેશજન છો, ગિરીશ પ્તુ ! તમને મળવાથી મને બહુ આનંદ થયો છે.

“ તમારા મોટાભાઇને એકવાર ઝોળખ્યા પછી કાણ ભૂલી શકે ? અહાહા તેના મારા પર કેટલા બધા ઉપકાર છે ? હું તેનો જન્મેજન્મજ દેણદાર રહેવાનો !

“ તમને-તેના નાનાભાઇને બચાવવાને હું શું નહિ કરું ? ગિરીશપ્તુ, તમે નિશ્ચિંત રહો-એફિકર બનો, હું તમને મારાથી બનતી બધીજ મદદ આપીશ. ”

એટલામાં એને કાંઇ યાદ આવ્યું, તેથી એ પૂછવા લાગ્યો,

“ વાર, તમે રહાના બગીચામાંથી કાંઈ વસ્તુ સાથે લાવ્યા છો કે ? ”

“ વસ્તુ ? વસ્તુ તો કાંઈ નથી પણુ—”

“ પણુ શું ? શરમાશે નહિ. મને એકસ ખખર આપો તેમાંજ તમારું કશુંયું છે. ”

“ એક બે છુરી છે. ”

“ છુરી ! ઝટપટ નદીમાં ફેંકી દો, નહિ તો દુનિયામાં કોઈ પણુ તમને ભાગી આવેલા રહ્યા-મનૂર તરીકે ઓળખી કાઢશે. એ ઓળખ તમારું રક્ષણ કરવાને બદલે તમારો ઘાત કરશે. વાર, બીજું કાંઈ—? ”

“ કંઈયે નથી. બસ એટલુંજ. ”

આમ કહી મેં છુરીઓ નદીમાં ફેંકી દીધી. એટલામાં તો શારદા પણુ બગી ઉઠ્યો. નદીપાર ઉતરવા સાડ મેં શું ગોઠવણુ કરી તે તે બણુતો નહતો.

એટલામાં એક માછી-હોડીવાળો ત્યાં આવ્યો. આથી હાર સાથે મારે વધારે વાતચીત થઈ ન શકી.

હોડીવાળાને આજે જરા મોડું થયું હતું. આથી હારએ તેને ધણું ઠપકો આપ્યો. સરકારી ખેપીયાને-ટપાલને મોડું થયું તેથી હોડીવાળો પણુ ગુપચૂપ બધું સાંભળી રહ્યો. અમે હાર સાથે હોડીમાં બેઠા.

હોડીવાળો હારને પૂછવા લાગ્યો. “ આ કોણુ—? ”

“ મારા ગામના રહેવાસી છે. ”

“ ક્યાં જવાના છે ? ”

“ હુંજ એમને તારાપૂર લઈ જવાનો છું. ત્યાં ધાસલેટ કંપનીમાં નોકરી અપાવવાની છે. ”

આ ઉપરથી હોડીવાળાએ અમને પાંચસાત સવાલો પૂછ્યા.

અમે પણ હાઈ પેટેજ જવાબ આપ્યો, પણ અમારી બોલવાની ઢબ ઉચ્ચારપદ્ધતિ વિગેરે બરાબર હાઈ જેવાજ હોવાથી તેને કાંઈ શક આવ્યો નહિ.

પન્દરેક મિનિટમાં અમે બીજો પાર ઉતર્યા. શારદાએ અને મેં હાઈનો પાડ માનવામાં કાંઈ બાકી ન રાખ્યું.

x

x

x

તારાપૂર નદીને એ પારથી દોટક કોશ દૂર હશે. તે ટેકાણેજ હાઈને ટપાલ લઈ જવાની હતી. આજે જરા મોડું થયું હતું. હાઈ સીધો ટપાલ ઓફિસમાં ગયો, ત્યાં તેણે ટપાલની થેલી પહોંચાડી.

પછી તે અમને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. તારાપૂરમાં તેણે એ ઝોરડીઓ રાખેલી હતી. થોડું સીધું હતું. બીજું તે લઈ આવ્યો.

મેં રાંધ્યું. જમવા બેઠા. જમતાં જમતાં આ જીવનનાટ્યના જે પડદા તમારી સમક્ષ ઉઘાડું છું તે બધા પૂરેપૂરી બારીક ઝીણી બાખતો—જેમાંની ઘણીક તો આજે ભૂલી જવાથી મારાથી તમારે ચરણે મૂકાતી નથી, તે સર્વ સાથે મેં હાઈ આગળ ઉઘાડ્યા. હાઈ થોડાથી વાકેફ હતોજ. આખું દાસ્તાન સાંભળી તેને બહુ લાગણી થઈ.

પેટપૂર જમીને અમે આરામ લેવા આડા થયા અને ખૂબ ઉઘ્યા. એટલું બધું ઉઘ્યા, કે ઉડતાંજ, સહવાર પડી ગયેલી જોઈ મેં શારદાચરણને કહ્યું, “શારદા, અહ્યા સહવાર થઈ ગઈ. આપણે કૂચ કરવી જોઈએ.”

પાસે ઉભેલો શારદા અન્યબીથી બોલ્યો, “શું ઉં ઉં ? સહવાર પડી ?”

તે ખડખડ હસી પડ્યો.

હું ગુચવણમાં પડ્યો. વિચારવા લાગ્યો, એટલે યાદ આવ્યું

કે સ્થવારે સૂતા હતા એટલે બહુ તો સાંજ પડી હોય.

હવે હું શારદાનું હાસ્ય સમજ્યો. સાંજ પડી હતી તેનેજ હું જમને લીધે સ્થવાર પડી એમ કહેતો હતો !

“ કંઈ નહિ ” હાડ બોલ્યો, “ ખૂબ ઉંઘવાથી એવોજ બા-
સ થાય છે. સાંજ છતાં સ્થવારનોજ દેખાવ લાગે છે !.....
પણ વાડ, તમે એટલા જલદી જવાની કેમ વાત કરો છો ? ”

મેં કહ્યું, “ બાપ હજી અમારી સ્થિતિ કેવી છે તે તમને
માલુમ નથી. જેટલા દૂર ગયા તેટલા વધારે સુરક્ષિત. જેમ દૂર જઈશું
તેમ અમારો ડર કમતી થતો જશે. ”

“ અહિં પકડાવાની ખ્હીક રાખવા કારણ નથી. વાડ.....પણ
અહિંથી તમારે ક્યાં જવું છે ? ”

“ શિવસાગર જવાનો વિચાર છે. ”

“ ત્યાં પહોંચ્યા કે હાથમાં હાથકડીજ જોઈ લેજો. ”

“ તો પછી વતન જવા બીજો કાંઈ રસ્તો છે કે ? ” ચિંતા-
મસ્ત થઈ જતાં મેં પૂછ્યું.

“ ના. દેશ જવાનો રસ્તો શિવસાગર મારફતેજ છે. બીજો
નથી. પણ શિવસાગર જતી સડકે જવાનો વિચાર મૂકી દેજો, નહિ
તો પાંછું નરક ! ”

“ ત્યારે બીજો ઉપાય કહો. ”

“ ઉપાય તો છે. પણ બહુ કઠણ છે. ”

“ અમે બહુ કઠણાઈ આ વેડી છે. એક વધારે. તે શિવાય
કાંઈ છૂટકો છે ? ”

“ જંગલમાં થઈને જવું પડશે. ”

“ અસ, એટલુંજ ? એમાં કાંઈ વધારે કઠણ નથી, જંગલમાં

પગરસ્તે જવાનો તો અમને મહાવરો પડ્યો છે. કાલે જંગલમાંજ આખો દહાડો રખડ્યા કેની ? ”

“ પણ આ જંગલ જેવું તેવું નથી. તમે આવ્યા એ તો હીક છે—સાદું જંગલ. પણ આ તો બહુ ભયંકર છે. ”

“ એટલે ? ”

“ તે વટાવવું એ બહુ મુશ્કેલ કામ છે. ”

“ કેવી રીતે ? જરા સમજાવશો ? ”

“ આ જંગલ એટલું લાંબું છે અને રસ્તો એટલો મોટો છે, કે કાંઈ નહિ તો તે વટાવતાં પખવાડિયું વીતી જશે. ”

“ વારૂ પછી ? ”

“ વાઘ અને હાથીઓનો પુષ્કળ ત્રાસ છે. ”

“ બીજું કાંઈ ? ”

“ એકે નદીનાળું નથી. ફળફળાદિનું એક જાડ નથી. જાણે રેતીનું રણ..... ”

“ રણ હોય કે ગમે તેમ હોય—”

“ સાંભળો તો ખરા, ”

“ વારૂ પૂરું કરો. ”

“ પન્દર દિવસ અનાજપાણી શિવાય કેમ કરીને કાઢશો ? એ તો મોતનાજ સોદા. વારૂ, રસ્તો કેમ કરી જડશે ? કયે રસ્તે જશે ? જો ન કરે નારાયણ અને રસ્તો ભૂલ્યા, તો પન્દર વરસે પણ એ જંગલમાંથી બહાર ન નીકળાય,—એવી એ ભૂલભૂલામણિ છે. ”

હું ખૂબ બીધો. પણ બીધે શું વળે તેમ હતું ? એ વિચાર તરતજ આવતો. તેમાંથી દિલાસો મેળવી મેં સઘળા બહીક અંખેરી નાંખી. ગમે તેમ કરીને પણ જંગલ તો વટાવવુંજ જોઈએ.

મનમાં ને મનમાં એક એક અધવડ લઇ હું તેનું વિરાકરણ કરવા લાગ્યો:-

“ જંગલ મોટું હશે, એ તો પહેલેથીજ ખબર હતી. તેનો કાંઈ ઇલાજ નથી. મોટા જંગલને કાપીને નાનું-ટૂંકું બનાવી શકાવાનું છે? પંદર દહાડા જય કે વીસ, તેનો સવાલ નથી. એ જંગલમાંથી તો જાણે જવાશે-જવું પડશે.

“ હવે વાઘ અને સિંહ તથા જંગલી હાથીઓથી બચાવ કરવા વિશે. તેને માટે શું કરવું? ”

મને કાંઈ ન સૂજવાથી મેં હાડને પૂછ્યું, “ આ જંગલી પશુઓના પંજમાંથી બચવાનો ઉપાય બતાવો. તમે અહિં ઘણા દિવસ રહ્યા છો-એટલે કાંઈક ધ્યાનમાં હશેજ. ”

“ ઉપાય અધરો નથી. ” હાડએ કહ્યું.

“ તો તો ઇશ્વરની મહેરબાની. પણ બતાવો તો સહી. ”

“ દિવસે તો તેમને હાથે તમને કાંઈ ઇજા પહોંચવાની નથી. ફિકર બંધી રાતવાસાનીજ છે. તેનો ઉપાય પણ બતાવું. જ્યાં રાતવાસો રહેો ત્યાં પાસેજ એક બડકો સળગાવી મૂકવો-જે આખી રાત આસપાસ અજવાળું ફેલાવ્યા કરે.

“ એવી જાતનો અગ્નિ હોય તો હાથીવાઘ માનવી પાસે આવવા હિમ્મત નથી કરતા. છતાં જો ન કરે નારાયણ અને તેમ બન્યું, તો તેને નસાડવાનો ઇલાજ ખૂબ ઘોંઘાટ કરવો તે છે. મોટો શોર બકોર કરશો તો તે પહીંને નાસી જશે. ”

“ ચાલો, ત્યારે એ વાતનો નીવેડો આવ્યો. હવે આમળ ચાલીએ. ખોરાક સંબંધી. તમો કહો છો, કે ફળફળાદિ કાંઈ મળે તેવું નથી, તેની કાંઈ ફિકર નહિ. એ તો પંદર વીસ દિવસ ચાલે

એટલું સીધું બાંધી લઇશું. પાણીની સોઢતું કેમ ? નદીનાળાંને અભાવે એ તો બડી પંચાત થઇ પડે.”

“હા, એ પંચાત મોટી ખરી !” શારદાએ કહ્યું.

“એ જંગલમાંથી કોઇવાર કોઇએ મુસાફરી નથી કરતું ?”

“ના, કોઇક વાર-જવલ્લેજ-માણસ જાય છે ખરાં.”

“તેઓ શું પાણી સાથે ભરી જાય છે ?”

“ના, ના. એ તે બને ?”

“તો પછી ?”

“ઉભા રહો. આ મહોલ્લામાં એક ધરડો ડાસો છે. એ જરા જાણકાર છે. તે કાંઇક ખબર આપશે-અથવા યુક્તિ બતાવશે.”

એમ કહી હાર ગયો.

શારદાએ કહ્યું, “જો આ ડાસાકાકા ફળે નહિ, તો પછી ભારે આશ્વત—”

“તે કાંઇ જેવી તેવી ? પાણી વગર કાંઈ ચાલવાનું છે ? એ તો પછી કોઇ જાણીતા ઝાડના પાંદડાનો રસ પીને ચલાવવાનો ધાટ આવશે.”

એટલામાં તો હાર આવી લાગ્યો. “હીપ, હીપ હુરરે ! તમને અડચણ નડે તેવું નથી.”

“કેમ કાંઈ નદીનાળાં—”

“ના, તે તો નથીજ. પણ એક જાતના વાંસનાં ઝાડ જેવાં ઝાડ એ જંગલમાં પુષ્કળ છે. નાળીએરીઓ પણ ઠેક ઠેકણે છે. એ લીલાં નાળીયેરાનું પાણી તો તમને ખપ લાગશેજ. પણ આ મેં ઝાડ કહ્યું, તેની માહિતી તો ડાસાએ આપી. એ ઝાડમાંથી નીતર્યું, એકમું પાણી મળે છે ! એ ઝાડ તમને હું આજખાવી સંકીશ.”

“ ચાલો ત્યારે ખુદા સલામત રાખે. એ જંગલની મટી. હવે જંગલની વાટ ઓળખવા વિશે એકજ અધવડ રહી. કાંઈ ટેલિગ્રાફના તારખાર નથી ? ” મને અચાનક માખણલાલે આપેલ નિશાની યાદ આવી.

“ ઠીક યાદ આવ્યું ! તારેતારે ચાલ્યા જાશે. એટલે સરળ રીતે પહોંચી જવાશે. ”

“ હવે તારીની ! ત્યારે તમે બધા બાહુ બતાવતા હતા તે સર્વે ઓગળી ગયા ! બાવું, પીવું, રસ્તો-બધીજ સગવડ થઈ ગઈ. ”

“ પણ એક વાત બૂલી ગયા-” શારદાચરણ બાપુએ ટટ્ટકો કર્યો,

“ શું ? ” હું અને હાર સાથે બોલી ઉઠ્યા.

“ ઉંઘવાની વાત. ઉંઘીશું ક્યાં ? ”

“ હા અલ્યા, ઠીક યાદ આવ્યું. ત્રીસ દહાડા કાંઈ લાગલાગટ જાગરણ કરાવાનું છે ? એ તો પછી થોડો વખત દિવસે આડા પડીએ. વળી રાતના કોઈક ઝાડ પર ચઢીએ. તોજ જીવતાંજીવન તો જંગલમાંથી નીકળાય-”

હાર મેં મલકાવતો બોલ્યો. “ બલે મહારાજ, જેવી જનાબની મરજી. પણ સૂચના એટલી કરવાની, કે એમ તો જંગલ પાર કરી રહો ત્યારે તમે પચાસેક વરસના બુઢા થઈ ગયા હશે ! ચાલો હુંજ એક ઉપાય બતાવું. ”

“ હાં. ત્યારે તેમજ કરોને-” મેં જણાવ્યું.

“ કે બધી આફત ટળી જાય ” હસતો હસતો શારદા બોલ્યો.

“ ટેલિગ્રાફને તારે તારે જશે, એટલે વચ્ચે જંગલી હાથીને પકડવા સારું તૈયાર કરેલા માંડવાઓ આવશે, તેની ઉપર મોજથી

નિદ્રાસન ભોગવળો. ત્યાં તમારો વાળ સરખો વાંકો થનાર નથી.”

પત્યું. બધી અધવડો દૂર થઇ.

રાતે પેટ-પૂજનનું મહાન કામ સમાપ્ત થયા કેડે મુસાફરીને માટે કેટલીક ગોઠવણો કરી અને બહુજ બેઢિકરાઇથી પોઢી ગયા. આજના જેવી ઉંધ વરસો થયાં મેં ભોગવી નહતી !

પડદો ત્રીજો.

ખીજે દિવસે સહવારે પરવારીને મેં હરિસિંહ પાસે જઈ કહ્યું, “ભાઈ, હવે સાથે લઈ જવાના સામાન સરંજામની પેરવી કરવી જોઈએ. ચાલો બજારમાં જઈએ.”

“એટલી બધી શી ઉતાવળ છે ?” હાડેએ કહ્યું, “હું એનો બધો બન્દોબસ્ત કરી આપીશ. તમારાથી કાંઈ આજે જવાવાનું નથી.”

“કેમ વાડ ? આજે કેમ નહિ જવાય ?” મેં એકદમ અધિરાધથી પૂછ્યું.

“અહિં કાંઈ આટલામાં બજાર નથી, કે ગયા ને વસ્તુએ લઈ આવ્યા. તમારી વસ્તુઓ લાવવાને અહિંથી બે કોશ દૂર જવું પડશે.”

“ત્યારે તમે કેવી રીતે ચલાવો છો ?”

“હું ? મારે તો રોજ ટપાલ સાડ જવું પડે છે, એટલે રસ્તેથી જ જોઈએ તે લેતો આવું છું. એ તો તમે આવ્યા છો-

મહેમાન-તેથી એ દિવસની રજા લીધી છે. તેથીજ આજે ગયો નથી. નહિ તો અહિં શાનો હોઈ ?

“ આ કારણે આજે મારે ટપાલ લઈને ત્યાં જવું પણ નહિ પડે. પણ તમારી સામગ્રી સાફ આંટો મારવો પડશે, તે મારી આવીશ.”

હું કૃતજ્ઞતાથી કહેવા લાગ્યો, “ હરિસંહ ! તમારા આ ઉપકારનો બદલો કેમ વળાશે ? હું આ પાડ જીવનભર નહિ ભૂલું હોં ! હરહિમ્મેશ તમારો ગુલામ મનને રહું, તોયે પણ એ ઉપકાર નહિ ફેડાય ”-મારો અવાજ ગળગળો બન્યો. વધારે બોલાયું નહિ.

હાડ તરત બોલ્યો, “ છટ્ટે છટ્ટે ! એવું કેવું ગન્દું બોલો છો ? ઉપકાર કેવો, ને વાત કેવી ? વળી એ દહાડા આપણા દેશના મહેમાન આવે તેને સગવડ આપવી એમાં પાડ કર્યો ? એવાં ક્યાં મારાં ભાગ્ય, કે તમ સરખા મારે આંગણે પધારે ?

“ અને ગિરિઆમુ, તમે ? તમારા ભાઈનો કાંઈ મારા પર જે તે ભાર છે ? જે તેણે મને મદદ કરી ન હોત, તો હું આજે ક્યાંયે બીખના ટુકડા માંગી ખાતો હોત ! એ તો જગતના ખેલ છે. હું આજે તમને મદદ કરું, કાલે તમે મને કરો- એમજ ચાલે.”

“ હવે એ વાત જવા દો. આપણે મુદ્દાની વાત પર આવોને, એટલે થયું, ” શારદાચરણે જણાવ્યું.

“ શું મુદ્દાની વાત ?”

“ થોડો તંબાકુ અને થોડી દીવાસળીની પેટી જોઈશો, તે ખચર છે ? ”

“ હા, એ વાત ખરી કહી. કેમ હરિઆમુ, દીવાસળીની પેટી મળશે કે ? ”

“ મળશે, મળશે, મોંઘી હશે, પણ તેનો સવાલ નથી.....
પણ એ બધી ફિકર મારે માથે. હું એક પણ વસ્તુ બૂલવાનો
નથી. બધુંયે આલુશિશ. હવે તમે જમવાની તૈયારી ઝટપટ કરો,
એટલે જમીને બગર જાઉં. હું રાંધત; પણ તમને ખપે નહિ.”

*

*

*

*

નહાઇને હું રાંધવાના કામમાં ગૂંથાયો. અગિયારેક વાગે બધું
રસોડાખાતાનું કામકાજ પૂરું થયું.

જમીને હાડ ગયો, તેણે મારી પાસે બિલકુલ પૈસા લીધા
નહિ. કેવો બલો માણસ !

ત્રીજો પ્હોર થયો હશે, સારે એ બગરમાંથી પાછો ફર્યો.
ચાર શેર ચોખા, શેર દાળ, અચ્છેર ગોળ, પાશેર તંબાકુ, શેરેક
ચેવડો, આગપેટી વિગેરે સર્વે સામાન એ લાવ્યો હતો.

મેં પૈસાનો આંકડો પૂછ્યો. તે કહે, કે “ ગમે તે થયું,
તમને શી પંચાત ? તમે એમ સ્વપ્ને પણ ધારો, કે હું તમારી
પાસે એક દમડી લેવાનો છું ? ”

હું કાંઈ બોલી ન શક્યો, માત્ર માફ હૃદય બોલ્યું, “ વાહ,
કેવો ઉમદા સ્વભાવ ? ”

તે રાત્રે અમે મિજબાની ઉડાવી. ત્રણેયે ખૂબ તરેહથી
સારી વાનીઓ બનાવીને ખાધી. કારણ બીજે દિવસે અમારે અમારી
યાત્રા શરૂ કરવાની હતી.

રહવારે વહેલો ઉઠ્યો. ઢંઢોળીને શારદાચરણને મેં ઉઠાડ્યો.
મુસાફરી શરૂ કરવાની તૈયારીમાં અમે હતા, ત્યાં તો હાડ પાસે
આવીને બોલ્યો, “ જૂઓ, તમે જમ્યા વગર જાઓ એ ડીક નહિ.
જમીને જાઓ, તો આજના દિવસની તો નિરાંત રહે ! ”

મેં જોયું કે શારદાચરણની પણ જમીને જવાની ઇચ્છા છે. આથી કહ્યું “ એમજ રાખવું હોય, તો બા તમારે રાંધવું પડશે. બે દિવસ રોટલીઓ વણી વણીને મારા હાથ દુઃખી ગયા છે. એટલે આજે કાંઈ સીધું કામ નહિ થાય. અમે ખાઈશું, તમે તમારે રાંધજોને. પ્રવાસમાં ધર્મ સચવાતો નથી અને નહિ તોયે અમે એવા કાંઈ ચૂસ્ત નથી ! ”

“ હં, ત્યારે મને કાંઈ અડચણ નથી. હું તો તૈયારજ છું. તમને વાંધો હોય તો કાંઈ મારાથી કોઈના ધર્મને આડે અવાય ? હવે તમે તમારું ન્હાવાનું વિગેરે પતાવી દો. જમ્યા, એટલે તમને જંગલનો રસ્તો બતાવી દઈ હું મારે કામે ચાલ્યો જઈશ.”

જમ્યા બાદ અમે નીકળ્યા. હરિસિંહ રસ્તો બતાવવા માટે આવ્યો. ટેલીગ્રાફને તારે તારે જવાનું અમે શરૂ કર્યું. થોડે સુધી હરિસિંહ સાથે આવ્યો.

જરાક છેટે જઈ તેણે રજા માગી. મેં તેનો ખૂબ ઉપકાર માન્યો. તેણે તે બાજુ જરાયે ધ્યાન ન આપ્યું. ગાંડા સરખો તે મને નિરખી રહ્યો.

મારી આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. શારદાચરણ આવેા રમતિયાળ હતો, તોયે તેની આંખો ભીની થઈ. મનમાં ને મનમાં હું વિચારવા લાગ્યો. “ હરિસિંહ ! તું માનવી છે કે આ પૃથ્વીના પડ પર જન્મેલ કોઈ દેવ છે ? ”

પડદો ચોથો.

જંગલ તે તો વળી જંગલજને !

દૂર દૂર પ્રસરેલું, ગીચ ઝાડીઓવાળું, કોઇ પણ મનના ફળ ફૂલ વિનાનાં અનેક એડાળ વૃક્ષોથી ભરપૂર, સૂકું-નદીનાળાં વમરનું એ એક બીજું જંગલ હતું. સૂરજનાં કિરણોનેચે તેમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નહોતો.

પક્ષીઓનો મધુર કલરવ સાંભળતાં સાંભળતાં અમે ચાલ્યા કર્યું; એટલામાં પાંચ વાગ્યા.

સામે રાની હાથીને પકડવા સાફ ઉભો કરેલો એક માંડવો નજરે પડ્યો. મેં શારદાને કહ્યું, “ આજે રાતવાસો અહિંજ. ”

“ હજી રાત પડવાને બહુ વાર છે. આ દોઢ કલાક નકામો ગુમાવીશું ? ”

“ સૂરજ આથમવાને હજી દોઢ કલાક છે એ ખરું, પણ સૂરજ આથમે ત્યારે કોઈ માંડવો નજરે ન પડ્યો તો ? ”

“પણ પાણીનું કેમ ? એકલી ઉંઘ વડે કાંઈ વળવાનું છે ? તે સોઠ પણ જોઈશેને ?”

“આ હું ચાલ્યો, પેલા ઝાડની શોધમાં—”

એમ કહી હું ઝાડીમાં પેઠો. પરંતુ મારે વધારે તપાસ કરવી પડી નહિ. ઝાડ નજરે પડતાંજ શારદાને બોલાવી લાવ્યો. ઝાડ ફેાડ્યું. પાણી સહેજ તૂરં હતું. એ શિવાય તેમાં બીજી કાંઈ ખોડખાંપણ નહતી.

હજી અમને ભૂખ લાગી નહોતી, કારણ જમીને નીકળ્યા હતા. પરંતુ પાણી ખૂબ પીધું.

પાણી પીને એક લાંબો નિસાસો મૂકી શારદાચરણે કહ્યું, “ગિરીશ, ભાઈ, મને તો કાંઈ સમજતું નથી, કે આ જંગલ કેમ વટાવશે ? ઢંગ તો એવા નથી લાગતા.”

ધીરજ આપતાં મેં કહ્યું, “છટ્ટ છટ્ટ ચાર ! એમ નિરાશ શાનો થાય છે ? ઈશ્વરનો બચાવવાનો વિચાર ન હોત તો ક્યારના પૂરા થઈ ગયા હોત. ફિકર મૂકી દુનિયાનો એ બાજીગર આપણી તરફેણમાં છે તેનેજ સોગટાં નાખવાનું સોંપી આપણે જોયા કરવું.”

“તું કહે, તે બધું ખરું, પણ એ તો બહાર નીકળીએ ત્યારે જાણ્યું કે ઇસરિયો ગઢ જત્યા. આ આપણે બહુ વિકટ કામ હાથમાં લીધું છે.”

“લ્યો, નારી જવાનો વિચાર રજી થયો ત્યારે મેં સહેજ વાર લગાડી તેમાં તો ભાધનો મીળજ ગયો અને હવે કેમ ગભરાયા, લાલાજી !.....” મેં મસ્કરીતો અભિનય કર્યો.

“ના ના, ગભરાવાનો સવાલ નથી. કાંઈ અહિં બેસી થોડા રહેવાના છીએ ? પણ શિવસાગર પહોંચીએ, એટલે ગંગા નહાયા.

ત્યાંથી વતન કાંઈ દૂર નથી. એ તો આવું ગાદું જંગલ જોઈને જરાં મનમાં ક્ષોભ થાય છે.”

“ જંગલ છોડ્યું એટલે ગંગા નહાયા એ માનવું ભૂલભરેલું છે. આગળ પણ હજી બહુ અડચણો આવે તેમ છે.”

“ બાપરે ? એ તો નવા સગાચાર !.....તે શું બાઈ ?” શારદા ગભરાતો કહેવા લાગ્યો.

“ અરે ગુડમૅન સાહેબે ક્યારના ડિયુગઢ અને શિવસાગર તાર કર્યા હશે. તેમાંથી બચીએ ત્યારે વાત.”

“ ખરેખર...? આપણા પલાયન માટે કોને ફરિયાદ થઈ હશે ? ”

“ પોલિસને વળી. એ બાળુના બગીચાઓમાં સાહેબના નોકરો, ઓળખિતાઓ પણ છે તો ! ”

“ બાપરે ! તો તો ભરીજ ગયા. આના કરતાં તો ડિહીંગ નદીનો અથવા પેલી બે ધૂરીઓનો ઉપયોગ કરી દીધો હોત, તો પરમેશ્વરને ત્યાં સુખમાં હોત.”

“ જા, જા, ગાંડીયા ! થવાનું હશે તે થશે. તું જોયા તો કર.....ચાલ, મને લાકડાં ભેગાં કરવા લાગ.”

“ કેમ, રાંધવાનો વિચાર છે ? ”

“ તને ભૂખ લાગી હશેને ? ” મેં હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ ના, ના, તારે ખાવું હોય તો રાંધ. ”

“ તું બહુ ભૂલકણો છે. હરિબાપુએ બળતું કરવા કહ્યું હતું, તે યાદ નથી ? મારે કશુંયે ખાવું નથી. બળતાને વાસ્તેજ સરપણુ જોઈશો. ”

હરિબાપુની સલાહનો અમે સદુપયોગ કર્યો. લાકડાં ભેગાં કરી

તેનો ભડકો કર્યો. ભડકો થોડો થોડો પણ બળ્યાજ કરે, એવી ગોઠવણ કરી, અને પછી ચલમના દમ તાણ્યા. થોડી ઘણી વાતો કરી.

એટલામાં આંધ્રે ખૂમો-ગર્જનાઓ સંભળાવા લાગી. ભડકું સતેજ કરી અમે માંડવા પર ચઢી ગયા.

રાતના વાઘની ગર્જના સંભળાતી, અને શારદાયરણ મને વળગી પડતો. રાતના અમે ખરાબર ઉંઘ લઈ શક્યા નહિ.

રહવાર પડી. નિઃસર્ગસુન્દરી પ્રેર બહારમાં શોભી રહી હતી; અજવાળું થતાંજ અમે માંડવેથી ઉતરી ચાલવા લાગ્યા.

અગિયારેક વાગતાંજ મારા પેટમાં બિલાડાં ભોલવા લાગ્યાં-મને ખૂબ ભૂખ લાગી. જાગરણ થયેલું, એટલે ચંચુકમળ પણ ચાલતાં ચિદવાતા. મેં શારદાને કહ્યું.

“ ભાઈ આપણાથી કાંઈ ચલાતું નથી. પેટ-પૂર્ણ કરીએ ત્યારે કાંઈ આગળ ચલાય. થોડો આરામ લઈને પાછા ચાલીશું. ”

“ ભાવતું, તું ને વૈદે કહ્યું. પણ આજ તો રાંધીએ. ચણાવટાણાથી કાંઈ પેટ નહિ ભરાય. દાળભાત કરીશું એટલે ચાલશે. ”

“ હા પણ દાળભાત થશે કેમ ? ”

“ કેમ આપણી પાસે સર્વ સીધું છેને ! ” અન્નયળી પામતો શારદા બોલ્યો.

“ સીધાંને શું ચૂલામાં નાંખે ? વાસણ ક્યાં છે ? ”

“ હા, અલ્યા ! એ વાત ખરી કહી..... ” તે વિચારમાં પડી ગયો.

“ બેસો હવે હરિહરિ એમ માળા ફેરવતાં !...” હું રહેજ હર્યો.

હવે શારદાએ ચણાવટાણા ફાકવાની દરખાસ્ત રજુ કરી. મારા પેટમહાશયે તેને મુગો ટેકો આપ્યો. અમે એવડો ખાધો. પછી

ચણામમરા ઉડાવ્યા બાદ જરા આડા થયા.

થોડીવાર આરામ લઈ પાછું પ્રવાસપારાયણ શરૂ કર્યું. ખૂબ ચાલ્યા. સરજ આથમણી દિશાએ નીચો પડતો જતો હતો, તોયે કાંઈ માંડવો નજરે ન પડ્યો. હું ગભરાયો.

સાંજ પડી. અંધારૂં છવાઈ ગયું. બચંકર ચીસો સંભળાવા લાગી. અમારૂં મન ખળખળવા લાગ્યું. ઝાડપર ચઢવાની દરખાસ્ત મૂકી, તે તરત પસાર થઈ.

પણ ઝાડ પર કાંઈ ઉંઘ આવી શકે ? એ રાતે અમને બહુ વિટંબણા ભોગવવી પડી. હાથી પકડવાનો માંડવો બહુ શોધ્યો, તે જડ્યો નહિ. એ હાથમાં ખળતું કરવાનું પણ રહી ગયું !

અમે ઝાડ પર બેઠા હતા. થોડી રાત મઘ એટલે “કૂઘ..... કૂઘ.....” એવી કોહવાની ચીસ સંભળાઈ. અમને લાગ્યું, કે હવે વાધજીભાઈ પણ ભૂખ હોલવવા સાડે બહાર પડવાના. શું કરીએ ?

થોડીજ વારમાં બે વાધ-મોટા બચંકર વાધ-પોતાના બચ્ચાં કચ્ચાંના પરિવાર સાથે આવીને અમારા ઝાડને છાંયડેજ આમતેમ ફરવા લાગ્યા. માર્યા દાર ! અમે થરથર ધૂનવા લાગ્યા.

અમે ખરા અંતરથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા માંડી. એ વખતે તો ઇશ્વર અમારા પર તુડ્યો. કલાક બે કલાક અમારૂં અંતર હચમચાવીને એ વાધ તો જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. પણ તેની ગર્જના કોઈક કોઈક વાર સંભળાતી હતી.

x   x   x   +   x

એ રાતના બીજી જે આફત આવી, તેમાંથી તો બચાવ તેવુંજ નહોતું. છતાં ઇશ્વરકૃપાથી આસામના નરાધમોનાં પરા-

ક્રમો વર્ણવવા હું તમારી સન્મુખ આજે ઉભો છું એજ મોટી વાત છે.

રાત ઝાઝી ગઈ હતી, ચન્દ્રમા શાંત પ્રકાશ આપતો હતો. જંગલ ગીચ હતું, તોયે ઝાડ પર બેઠાં બેઠાં, આ ટેકાણે અમને નીચેની જગા દેખાતી હતી. ચંદ્રના ઝાંખા પ્રકાશમાં અમારી નજર પડી ! રાની હાથીનું ટોળું !

પચીસેક હાથી હશે. જાગરદસ્ત, ભયાનક મૂર્તિઓ ! ટોળું ચરી રહ્યું હતું.

રાની હાથી એ કેવું ભયંકર જનાવર છે એ તો તમને ખબર હશેજ. હું તો તે જાણતો હતો. પણ ગરીબ બિચારો શારદા !

તે તો હાથી જોઈને ખૂશખૂશ થઈ ગયો. જીવનભરમાં તેણે એ પ્રાણી જોયું નહોતું. એવામાં તેની નજર એક બચ્ચાં પર પડી. તે આનંદમાં આવી જઈ બોલ્યો, “ ગિરીશ ! ગિરીશ ! ચાલ આપણે આટલા બચ્ચાંને તો પકડીએ ! ”

મેં કહ્યું, “ વાહ ! કેવો ફાંકડો વિચાર ! પછી હાથીસેનની ઉપર સવારી કરીને જંગલ પાર ઉતરીશું ! ”

અણબત્ત, હું આ મજકરીમાં બોલ્યો હતો. પણ શારદા ફાંધ તે સમજ્યો નહિ. તેણે તો ફરી પૂછ્યું. “ ત્યારે નીચે ઉતરીને જરા જોઉં કે ? ”

બિલકુલ પણ અશુદ્ધ હેતુ શિવાય ગમ્મત ખાતરજ મેં હુંકાર પૂર્યો.

મારો હોંકારો સાંભળતાંજ શારદાચરણબાધ તો નીચે ઉતરવા લાગ્યા. ગમ્મત જોવા ખાતર મેં તેને અટકાવ્યો નહિ. પણ એ હસવામાં તો ખસવું થઈ ગયું !

થોડું નીચે ઉતર્યા બાદ શારદાએ મને ખૂમ પાડી. એ ખૂમ નીચે ઉભેલા એક હાથીને કાને પડી. થઇ ચૂકયું. હાથી તો તુરત શારદાચરણને પકડવા કૂધો.

મેં તરત શારદાને ઉંચે ચઢી આવવા કહ્યું. શારદા પણ એકદમ ચમક્યો. અને તરત ઉપર ચઢવા લાગ્યો. સહેજમાં બચી ગયો-ઇશ્વરે મહેરબાની કરી. એક પળની દીલ થઇ હોત તો હાથીએ તેને સૂંઢમાં લઇ ચીરી નાંખ્યો હોત !

શિકાર હાથથી ગયો જોઇ હાથીએ રાડ પાડી. એ રાડ સાબળતાંજ આખું ટાળું ત્યાં દોડી આવ્યું. શારદા ગભરાતો ગભરાતો હવે તો ખૂબ ઉંચે ચઢી આવ્યો હતો. કોઈ પણ હાથીની સૂંઢ એટલે બધે ઉંચે પહોંચે તેમ નહોતું.

આથી ત્રણ ચાર હાથીએ મળી એ ઝાડની એક ડાળી સૂંઢ વડે તોડી. કડેઝટ શબ્દ વડે ડાંખળી નીચે પડી. હાથીના જોરથી ઝાડ હલમલકી જવા લાગ્યું ! અમારા જીવમાંથી જીવ ઉડી ગયો, છતાં ઇશ્વરને અમારા પ્રાણ સોંપી એક ડાળીને સર્જીડ વળગીને અમે બેસી રહ્યા.

ઢરેક પળે “ઓ પડ્યા, ઓ મુચ્યા” એમ થતું. અમારા મનની સ્થિતિ-તે વખતની-ની કલ્પના કોઈ બીજાને આવવી મુશ્કેલ છે. અમે મૃત્યુની દાઢમાંજ જઈને પડેલા હતા, એમાં શક નથી.

સારે નસીબે એ ઝાડ ખૂબ મજબૂત હતું. બે ઘડી સુધી હાથીઓ મથ્યા, પરંતુ તેઓ ઝાડને જમીનદોસ્ત કરવામાં ક્ષતેહ-મંદ ન નીવડ્યા. ભાગ્યસંજોગે એટલામાં એક બીજા હાથીના ટાળાંની ગર્જના સંભળાઇ. શુંયે ઉન્માદ થયો હશે, તે અમને

શિકાર કરવા ઇચ્છતું ટોળું ગેલમાં આવી જઈ તે બણી દોડી ગયું. અમે ખરેખર યમદેવના પંજમાંથી છૂટ્યા !

હવે અમારા જીવમાં જીવ આવ્યો. પણ ખાકીની રાત ખ્હીકમાં ને ખ્હીકમાં અમે ધ્રુજતા રહ્યા.

એવી સ્થિતિમાં સહવાર પડી. નિઃસર્ગદેવીએ મનોહર સુન્દરતા ધારણ કરી.

હવે મને બોલવાની હિમ્મત આવી. “ શારદા, તું અક્ષ-લનો ઓથમીર જણાય છે ! તું નીચે ન ઉતર્યો હોત, તો બિલ્કુલ પંચાત ન પડત. ”

શારદાએ કહ્યું, “બલા માણસ, હું શું જાણું કે હાથી આપણને ખાવા ધાશે ? મેં તેને પકડવા કહ્યું, ત્યારે તે મને કેમ અટકાવ્યો નહિ ? ”

“ કોઈ માણસ મશ્કરી કરે તેયે તને સમજતું નથી, તેમાં હું શું કરું ? મને શું ખબર કે તું તદ્દન અડાણી જેવોજ છે ? ”

“ અરે વાહ તારી મશ્કરી ! ઉંદરને મન જીવ જાય, અને બિલ્લીબાઇને હસવું થાય ! એ ગમ્મત ખરી ! ”

મેં વાત ઉડાવી. “ વારૂ. હવે જે થયું તે થયું. ગઈગુજરી જવા દો. ચાલો નીચે ઉતરીએ. ”

“ નારે, બા ! આપણને તો ખ્હીક લાગે છે. આપણે તો ઉતરવાના નથી. અહિંજ રહીશું. ”

એમ કહ્યું ખરૂં. પણ મને ઉતરતો જોઈને તે પણ ધીમે ધીમે ઉતરવા લાગ્યો. નીચે આવીને જોયું, તો કાંઈ ડરવા જેવું હતું નહિ.

અમે ફરી ચાલવાનું શરૂ કર્યું. સીધું સામગ્રી-(પોટલુ)-સાથે રાખ્યાંજ હતાં.

એએક કલાક ચાલીને શારદાચરણભાઈ તો એક પથરના ટુકડા પર બેસી પડ્યા, “ ભાઈ, હવે તો રાંધીને ખવડાવ. તે વિના નહિ ચાલે. ”

શારદાચરણ ગંભીર હતો. તેનું દયામાણું મેં જોઈ હું વિચારમાં પડ્યો. ખૂબ વિચાર કરી મેં કહ્યું “ શું આવું છે ? ”

“ દાળભાત મળે તો ખસ છે. વાસણનું કેમ થશે ? ”

“ જો, મેં ચુકિત ખોળી કાઢી છે. તું લાકડાં બેગાં કર, અને ચૂસો સળગાવ. હું દશેક મિનિટમાં વાસણો લઈ આવું. ”

એક બાજુ એને મોકલી, બીજી બાજુ હું ગયો.

એ જંગલમાં પલાશ-ખાખરાનાં પાંદડાંને કાંઈ ટોટો નહોતો. તેવા મોટાં પાંદડાં મેં પચીસેક એકઠાં કર્યાં અને ધાસની સળીઓ વડે શિવીને મેં તેનો એક મોટો, ફક્કડ દહિયો બનાવ્યો. પાંદડાં બેવડ ત્રેવડ રાખ્યાં હતાં. પછી ઝાડમાંથી પાણી કાઢી મેં તે દહિયો ભરી જોયો. તે એવો સુંદર બન્યો હતો, કે એક ટીપું જળ પણ તેમાંથી ગળતું નહોતું.

મારો હરખ માયો નહિ. એવા ત્રણ દહિયા તૈયાર કરી હું પેલા પથર આગળ ગયો; તો શારદા લાકડાં ગોઠવતો હતો.

“ જો, આ રાંધવાનાં વાસણુ ! ”

શારદા અન્યથા પામ્યો, “ અહો ! આ તો દહિયા છે. ”

“ હા, દહિયાજ છે તો. પણ તેને કાંઈ ધાડ નહિ આવે. તેના વડે કામ ચાલશે. ”

“ જોજો, નકામો દાળચોખા બગાડતો નહિ !—”

“ના, ના, તું શું કામ ગભરાય છે ? એમાં રાધતાં કાંઈ વાંધો નથી.”

અમે ચૂલો સળગાવ્યો. દાળ, ભાત, અને થોડું શાક કર્યો. કોપરું લાવ્યા, અને તેમાં ખાંડ ભેળી. પછી પત્રાણીઓ બનાવી અને પેટ ભરીને જમ્યા. જમ્યા બાદ આરામ લીધો.

શારદાના આનંદતું તો પૂછવું જ શું ?

પડદો પાંચમો.

ત્રણેક વાગ્યા હશે—

એટલે અમે પાછી મુસાફરી શરૂ કરી.

મે અઢી કલાક ટાંટિયા દુઃખવ્યા, ત્યારે સૂરજ ઉગવાને અડધોએક કલાક રહ્યો હશે, અને અમે એક નાનકડી નદી આગળ આવી પહોંચ્યા.

નદી કહો, કે વહેજો કહો, પાણી તો સ્વચ્છ અને મીઠું હતું.

“શારદા, હરિસિંહે ના કહી હતી, પણ નદી આવી ખરી!” મેં કહ્યું.

“હા—બહોતેર કલાકની મુસાફરી બાદ.”

ત્રણ દિવસ થયાં ન્હાયા નહોતા. શરીર પણ જાણે તપી ગયું હતું. મેં નહાવાનો મનસુબો કર્યો.

“શારદા, મારે તો ન્હાવું છે—”

“આવે ક્વખતે?”

“તેમાં શું? કોણ જાણે છે, કે આ જંગલમાં ખીખ કેટલા દહાડા વીતશે? અને આવી મીઠાં પાણીની નદી તો આવે-કે ધાણું ખઈ તો નજ આવે. ત્યારે આ તક કોણ ગુમાવે?”

“ત્યારે તુંજ અંગોલાડી કર. આપણે તો કંઈ નહાવાનો વિચાર નથી રાખતા. ખૂચ પાણી ઢીંચીને જીવ શાંત કરીશું.”

શારદા પાણી પીવા લાગ્યો. મેં સીધાંમાંથી થોડું તેલ કાઢી ડીલે ચોખ્યું. ચોખીને નદીમાં નહાવા ઉતર્યો.

આશરે દશેક મિનિટ ગઈ હશે. એટલામાં—

એક ભયંકર ચીસ!

મેં જોયું, શારદાનીજ એ ચીસ. હું તેના તરફ ટગરટગર જોવા લાગ્યો. શારદા “વાધ-વાધ-” બોલતો બરાડતો દોડવા લાગ્યો. મેં એકદમ શારદાને કહ્યું “કૂદ, નદીમાં.”

શારદાએ કુદકો માર્યો ન માર્યો ત્યાં તો—

ફિનારા પર વાધ આવીને ઉભો રહ્યો!

અમે ઘોંઘાટ કરવો શરૂ કર્યો. આટલી બધી આફતોમાંથી બચવાને લીધે હિમ્મત, ધીરજ તથા પ્રભુ પર શ્રદ્ધા આવ્યાં હતાં. પાણીમાં કુદાકૂદ કરી મૂકી. છોળ ઉરાડી. ચીસો પાડી. કોલાહલ મચાવી મૂક્યો.

હાડની સલાહ ખૂચ ઉપયોગી નીવડી.

વાધ પહેલાં તો શાંત ઉભો-જરા ગુસ્સે દેખાયો. પછી તો તે જરા ગભરાયો હોય એમ લાગ્યું. તેની મુખાકૃતિમાં વિચિત્ર વિકારો થયા. થોડી વાર ઉભો. જાણે શરીર પરથી ધૂળ ખખેરતો હોય તેમ ડીલ હલાવ્યું—અને એક લાંબી, જળરહસ્ત ફલંગ

મારી વહેળો કુદીને દોડી ગયો—સામેની ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.
તોયે અમે ઘોંઘાટ ચાલુ રાખ્યો.

પાએક કલાક બાદ જ્યારે અમને લાગ્યું, કે હવે ડર
રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી ત્યારે અમે બહાર નીકળ્યા.

સાંજ પડી હતી, એટલે હવે પાછું રાતવાસો કરવાનું ઠામ
શોધવાનું કામ આવીને ઉભું.

મથ્થરે અમને વધુ વખત ચિંતામાં ન રાખ્યા. તપાસ કરતાં
પાસેજ એક માંડવો મળી આવ્યો. નીચે બળતું કરી અમે માંડવા
પર ચઢ્યા.

શારદાએ કહ્યું, “ગિરીશ, આજે કેવી ભયંકર આફતમાંથી
બચ્યા—”

“આજેજ શું ? રોજ રોજ નવી આફતો ઉભી થાય છે,
અને જગતનો જાદૂગર પોતાની જાદુઈ કળાથી આપણને બચાવી
લે છે.”

“પણ આજ પેઠે વાદના જડખામાં તો કદી આવી પડ્યા
ન હતા.”

“બધા અનુભવો થાય છે—થશે—આપણાં પાપની સજા!...
શારદા, પણ.....” હું ગળગળે સાદે બોલ્યો. “મારાંજ પાપની સજા!
મારે લીધેજ તારે આ બધું ખમવું પડે છે. ખરે—”

“જા, જા, ગાંડીયા! તારા પાપનું તું ભોગવે, મારા પાપનું
હું ભોગવું, એ તો દુનિયાનો ખેલ છે. મેં કાંઈ ઓછાં પાપ
આચર્યાં છે! મસ્કરી નહિ. ખરું કહું છું, કે આ મારાંજ પાપનું
ફળ મને મળે છે.”

થોડી વાર અમે મુંગા રહ્યા.

પછી હું બોલ્યો, “શારદા, આજે સીધો રહેજે. આપણે નદીની પાસે-નજીકમાં છીએ. આથી મને બહુ બહીક લાગે છે,”

“કેમ, નદીનો શું વાંક છે?”

“તું તો સાવ ... છે. જંગલમાં એકજ નદી, ત્યાં રોજ બધાં પ્રાણી રાતે પાણી પીવા આવતાં હોવાંજ જોઈએ. સાંજે ન્હાવાથી મારા શરીરને કાંઈ ફીક લાગતું નથી—”

“મેં તને નહોતું કહ્યું? આવો ડહાપણનો ભંડાર, તે તને એટલીજ વાત ધ્યાનમાં ન રહી!”

“એ વાત બનવાકાળે બની જાય છે, વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ. પણ એ કંઈ મોટી વાત નથી. જરા શરીરે બેચેની છે, એટલુંજ.”

“ગિરીશ, વાંધે ધાર્યું હોત, તો શું આપણને ફાડી ન ખાતે? તે નદી ફૂદી ગયો, તો પછી આપણને ચટ કરી જતાં તેને શું વાર લાગવાની હતી?—”

“પણ એ તો પ્રભુની મહેર છે. રામ રાખે, તેને કોણ ચાખે? સાહેબ ત્રુકે, ત્યારે દુનિયા ત્રુકે. આયુષ્યની દોરી કાંઈ તોડી તૂટતી નથી. તેનો સૂત્રધાર મરેજે, ત્યારેજ તે થઈ શકે છે.—”

શારદા રહેજ મેં મલકાવી બોલ્યો, “ભાઈ, આ બધી શાણપણની વાતો ક્યાંથી શીખી લાવ્યો? એ તો આજેજ તારે મોંઢે સાંભળું છું! અત્યાર સુધીમાં તો કોઈ દિવસ તેં આવી જ્ઞાનની વાતો નથી કરી!”

“સુખે સોની, ને દુઃખે રામ. સંકટો-આફતોજ એવું જ્ઞાન

અનુભવ રૂપે આપે છે. એવો બોધ બીજી કોઇ રીતે મળતો નથી.”

શારદાની આંખો ઘેરાતી હતી, “હીક, હવે મને ઉંધ આવે છે. ઉંધી જઈએ તો હીક.”

“મારી ના નથી.”

અમે ઉંધી ગયા.

x x x x x

રાતના કંઈ નવું તૂત ન જાયું— એ ધશ્વરનીજ મહેર.

ઉઠ્યા, ત્યારે ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું હતું. ભગવાન સૂર્યનારાયણનાં કિરણો તેજરંગે જગતને રંગી રહ્યાં હતાં.

નદી પરથી મંદ મંદ પવનની લહરીઓ આવી ચિત્તને પ્રકૃષ્ઠિત બનાવતી હતી. પક્ષીઓ ગાન કરી રહ્યાં હતાં. લીલાંછમ ઝાડો ડોલી રહ્યાં હતાં. ઢંઢોળ્યો, શારદા હજુ ઉંધતો હતો—ઘેરતો હતો. મેં તેને ખૂબ મારી—

“પ્રાત થયું, યદુનંદન જગો—”

પડદો છોડો

અમે એ પહોર ચાલ્યા. એ પહોર ચાલ્યા બાદ પેટે પોતાનો કર માંગ્યો, તેને કાંઈ ના કહેવાવાની હતી ?

એક દિવસનો ચટાકો લાગ્યો હતો, એટલે ચણાવટાણા નો વિચાર માંડી વાળી આગલા દિવસની પેટેજ સોઈ કરીને રાંધ્યું. જમ્યા. આરામ લીધો. ત્રણ વાગે પાછું ચાલવા માંડ્યું.

એ પ્રમાણે અમારા દિવસ જતા હતા. એવા આઠ દહાડા, અને આઠ રાત અમે એ જંગલમાં અનેક જાતની અધવડો ભોગવતાં કાઢ્યાં. પાંચ વેળા હાથી પકડવાના માંડવા પર સૂવાનું મળ્યું. ત્રણ રાત ઝાડ પરજ તપ કરવું પડ્યું.

કાંઈ કાંઈ અધવડો આવતી પણ તેને અનુભવજન્ય જ્ઞાન વડે અમે ટાળી દેતા. એક એ વાર મરતાં મરતાં બચી ગયા. પણ આખો ધડી એકનું એક દહાડાનું ફૂટવાથી શો લાભ ?

એક દિવસ સહવારે જંગલમાંથી અમે પસાર થતા હતા. ભૂખ તરસ કહે કે મારું કામ. એટલામાં એક ખુલ્લું ચોગાન આવી પહોંચ્યું.

એ મેદાન વટાવી સહેજ આગળ ગયા, ન ગયા, એટલામાં હું બોલી ઉઠ્યો, “ શારદા,—સત્યાનાશ ! ”

“ કેમ, શું થયું ? ” તે ચમક્યા.

“ જો, પેલું શું ? ”

તે સમજ્યો નહિ. “ શું છે ? ”

“ ચ્હાનો બગીચો ! ! ! ”

વાઘની દાદ કે હાથીની સૂંઢ ભયંકર નહોતી લાગી તેટલો આ બગીચો અમને ભયાનક લાગ્યો. ચ્હાના બગીચામાંથી ફૂટવાને તો આ બધાં સંકટો અમે વેઠતા આવતા હતા. એ નરકયાતનામાંથી મુક્ત થવા તો આટલી મહેનત કરી હતી, અને પાશુ—હાથ ! એ નરક ! ! !

નિરાશાથી હાથપગ જાણે ગળી જવા લાગ્યા. આંખો આગળ અંધકાર દીસવા લાગ્યો.

હવે શું કરવું, તેનો અમે વિચાર કરતા હતા, એટલામાં—
અમારા બોળીયામાંથી જીવ ઉડી ગયો !

—એક સાહેબ ઘોડેસ્વાર બનીને આવતો હતો !

જંગલમાં દોટ મૂકી નાસી જવું એ પહેલો વિચાર આવ્યો. પણ તેથી તો ઉલટા સાહેબ શકમંદ બનશે એ ફિકર પેંઠી, અને ઘોડા આગળ કાંઈ થાકેલા માણસથી ટકાવાનું હતું ?

તે વિચાર દાખી દીધો. બીજો કાંઈ રસ્તો સૂજે તે પહેલાં તો ઘોડો પાસે આવી લાગ્યો. મેં લળી લળીને સલામ કરી.

સલામ તરફ ધ્યાન ન આપતાં સાહેબ બોલ્યા, “ટૂમ કોન લોગ હય?”

મેં ખૂબ નમનતાઈથી કહ્યું, “સરકાર, અમે પરદેશી છીએ.”

સાહેબે ફરી જોરથી પૂછ્યું, “ટૂમ કહાંસે આયા હય?”

જરા પણ અચકાયા વગર મેં કહ્યું, “માપાપ, અમે ડિબ્રુગઢથી આવીએ છીએ.”

મારો જવાબ સાંભળી સાહેબ રાતાપીળા બની ગયા. ઘાંટા પાડી તે બોલ્યા, “એ યુ સૂવર ગઢા ટૂમ જૂટા બોલતા હય. યે ડેબ્રુગરકા રેસ્ટા નેઇ હય.”

“હજુર રસ્તો ભૂલી જવાથી અહિં આવી પડ્યા—”

“એ યુ પાજી બડમાપ! ટુમ ફિર જૂટા બોલતા હય! હામને જાના હય, ટૂમ કૂચિ લોગ! ટી-ગાર્ડનસે ભાગ આયા હય!”

“હજુર માપાપ છે. ચાહે તે બોલી શકે. હું શું કહું?”

સાહેબે પાછું વળી ખૂબ પાડી.

“ડેબ્રીશિંધ—”

જવાબ ન મળ્યો. ફરી સાહેબે જોરથી અવાજ કર્યો, “ડેબ્રીશિંધ! ડેબ્રીશિંધ! કિધર ગયા ગઢા! ઇધર આઓ!”

તરત બે પૂરખિયાઓ-જીવાન, લઠપઠ, જોરાવર, -હોડતા આવી સલામ કરી હુકમની વાટ જોતા ઉભા રહ્યા. સાહેબે બેસુરે અવાજે હુકમ ફરમાવ્યો. “યે ડો કુલિ કોઇ ટીગાર્ડનસે ભાગ આયા હય, ડોનોકો લે જાકે બગીચેમેં કેદ રખો!”

“જો હુકમ ખુદાવિંદ.”

અમને મુશ્કેટાટ ચતુર્બુજ કરવામાં આવ્યા.

અમને બાંધી કરીને પેલા પૂરબિયાઓ અમારી સાથે ચાલવા લાગ્યા. આ અચાનક આવી પડેલી બયાનક આક્રમણી મને ભારે દુઃખ થયું. ઇશ્વર પરની શ્રદ્ધા જાણે સરી જતી હોય તેમ લાગ્યું.....

કાંઈ ઉપાય ન સૂઝ્યો, એટલે દેવીસિંહના કાલાવાલા કરવા માંડ્યા. કાકલૂદી ભરેલી વાણીથી તેને દયા લાવવા કહ્યું. છેવટે તેને લાંચ રૂપત દેવા પણ મેં યત્ન કરી જોયો. પણ એ માત્ર લાગી નહિ.

દેવીસિંહે અમને બગીચામાં લઈ જઈ એક અધાર-કોટડીમાં પૂર્યા.

એ કોટડી ખરેખર કારાગૃહ હતી. તેમાં કંઈયે સરસામાન નહોતો. એક ચટાઈ સુદ્ધાં મળે નહિ, તો પછી ખાટલાની તો વાતજ શી? બહારથી ઉઝસ આવવાનાં પણ કાંઈ સાધન નહિ.

બે પહોર સુધી અમે એમ ને એમ પડી રહ્યા. નહિ ખાવું, નહિ પીવું, નહિ ઝાડોજંગલ કે પિસાબપાણી! મૃતપ્રાય દશામાં જમીન પર પડ્યા હતા.

ત્રીજે પહોરે દેવીસિંહે બારણું ઉઘાડ્યું. અને અમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા.

મેં કુતૂહલથી દેવીસિંહને સવાલ કર્યો, “સાહેબમહેરબાને અમારા માટે શું હુકમ કરમાવ્યો છે?”

“ તમને બોલાવ્યા છે.”

બળિદાન માટે લઈ જવાતા બકરા પેઠે ધૂજતા અમે સાહેબ પાસે જઈ હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. સાહેબ ડોળા ફાડી

બોલ્યા, “કોન બગીચાસે ભાગ આયા હય, બટાવ !”

જીવ જાય તો ભલે પણ જૂઠાંચઠ કરવાનો મેં ઠરાવ કર્યો હતો. મેં કહ્યું, “હજુર અમે કાંઈ બગીચામાંના મજુર નથી.”

“સચ બાટ બોલો! સચા ના બોલોગે ટો, હામ દૂમકો છોડેગા નેઈ.” સાહેબ જોરથી બોલ્યા.

“જી હજુર! ખરૂંજ કહું છું, અમે કોઈ પણ બગીચાના વ્હા-મજુર નથી, જી.”

“એ શાલા બડા બડમાય હાય. દુમ કયા બોલટા ?” શારદા તરફ સાહેબે નજર ફેરવી.

એ સાંભળી શારદાએ મારી પેડેજ જવાબ દીધો. “અમે મજુર નથી. એક સગાંને ત્યાં ડિયુગટ ગયા હતા. પાછા આવતાં વાટ ચૂક્યા, અને અહિં આવી પડ્યા.”

સાહેબ ખૂબ ગુસ્સે થયા, બરાડી ઉઠ્યા, “એ યૂ સૂવર ગઢા! પાછ, બદમાય! ડેબીશિંગ! એ ડોનો શાલેકો અલગ કરકે ડો કોઠેમે રકખો. ડો ચાર ડિન ક્રેડમે બિના રહે યે સચ બોલેગા નેઈ.”

દેવીસિંહ અમને લઈ ગયો.

અમને જૂદે જૂદે ઠેકાણે ગોંધ્યા. પહેલાં જ્યાં બંનેને રાખ્યા હતા, તે જગા મારે ભાગે આવી. શારદાને ક્યાં લઈ ગયા, તે કાંઈ મને સમજાયું નહિ.”

મુઠદા પેડે બે કલાક ઓરડામાં પડી રહ્યો. ભૂખતરસથી જીવ આકુળબ્યાકુળ થઈ જતો હતો. લાચાર! ઇશ્વર છોડાવે, તોજ છૂટાય ! નહિ તો—

પાશુનું નરક ! પાણી કોદાળી !! પાછા જ્યાંના ત્યાં !!!

એ વિચારે હું અકળાતો હતો, એટલામાં એક માણસ દરવાજે ઉઘાડી અંદર આવ્યો. તેણે મારી પાસે થોડા ફેફલા ચણાવટાણા અને પાણીનો એક લોટો મૂક્યાં. મુંગો મુંગોજ તે આ કામ કરીને રસ્તે પડ્યો.

જંગલમાંજ અમારું સીધું ખલાસ થયું હતું, એટલે ગધ કાલનો આખા દિવસનો હું ભૂખ્યો હતો. થોડા ચણાવટાણા ફાફેલા. કોપરું ખાધેયું. પણ તેણે કાંઈ ભૂખ ભાંગે, છતાં આ વખતે તો ચણાવટાણા પણ મને બહુ પ્યારા લાગ્યા. તે ખાતાંજ જરા ચેતન આવ્યું. પાણી પીને છૂટકારો કરવાના ઉપાયો શોધવા હું બેઠો.

પણ કાંઈ ઉપાય જડ્યો નહિ !

ચણાવટાણા ફાકતાં અને અધકાર કોટડીની ભયંકર યાતના એમ ભોગવતાં—

ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ વીત્યાં.

x + x + x

ચોથે દિવસે પ્યારણું ઉઘડ્યું.

દેવીસિંહ અંદર આવ્યો. એની મુખમુદ્રા મને આ વખતે બહુ શાંત, સૌમ્ય લાગી. માણસ નિષ્કુર નહોય, એમ મને થયું. કોણ જાણે ક્યાંથી પણ એ માણસજ અમારો છૂટકારો કરશે એમ મારા મનમાં વસી ગયું.

મેં એકદમ રડતાં રડતાં મારું માથું તેને ચરણે મૂક્યું.

ગળગળે સાદે હું કહેવા લાગ્યો, “ભાઈ, હવે તો આ હુખ સહેવાતું નથી. ગમે તેમ કરી, ઇશ્વરને ખાતર પણ છોડાવો. તમે

જો નહિ છોડાવો, તો કોણ દયા કરશે ?

આ કોટડીમાંથી કેમ છૂટાશે ?—”

મને જાણે વધારેને વધારે ખાત્રી થતી જતી હતી, કે અમારી મુક્તિનો જશ આ વખતે આ માણસના કપાળમાં લખેલો છે !

દેવીસિંહનું હૃદય ભિંજાયું હોય, તેમ લાગ્યું, “હું શું કરું ભાઈ ! એ કાંઈ મારા હાથમાં નથી. હું તો ગમે તેવો, પણ ચિઠ્ઠીનો ચાકર ! સાહેબ ફરમાવે તે હુકમ બજાવવોજ પડે. જૂઓ, આજે તો સાહેબે મને એટલા સારૂ મોકલ્યો છે, કે તમે ચ્હા-મજૂર છો કે નહિ, તેની ખરી કબૂલાત તમારી પાસેથી મેળવવી. બોલો, શું કહું સાહેબને !”

“દેવીસિંહ ! તમે તો ગને ખરેખરા દેવ જેવા નજરે પડો છો. મારી ખાત્રી છે, કે તમે બહુ દયાળુ છો-એટલે હું તમને ખરેખરી વાત કહી દઉં, તો ફસામણ ન થતાં મારો ઉદ્ધારજ થશે એમ મને લાગે છે. હું તમારી પાસેથી કાંઈ છૂપાવતો નથી.” એમ કહી મેં ટુંકમાં અમારી વાત કહી અને પછી જણાવ્યું, “અમે ખરેખર મજૂર છીએ, એ જાણતાં સાહેબ કેટલા ખફા થશે એ મને માલમ છે, છતાં તમારે બોળે હું જાન મૂકું છું. તમારી તલ્વારે માથું છે-ચાહે બચાવો, ચાહે મારો.”

દેવીસિંહ થોડીવાર વિચાર કરવા લાગ્યો. તેનો ચહેરો સચિ-ત હતો. આમનેમ એ ચાર ફેરા આંટા ખાધા બાદ તે બોલ્યો,

“જો, ભાઈ ! સાહેબે કેટલાક બગીચાવાળાઓને કાગળ લખી પૂછાવ્યું છે. જો તેમાંના કોઈના બગીચામાંથી તમે આવ્યા હશે, તો તો બધું ફેફટ ! તમારે પાછા જવુંજ પડશે. પણ જો

તમારા બગીચાવાળા પર પત્ર નહિ લખાયો હોય, તો હું પ્રયત્ન કરી છૂટીશ. તમને છોડાવવા બને એટલી ઝહેમત ઉઠાવીશ. ”

દેવીસિંહના પગ પકડી હું બોલ્યો, “ભાઈ, અમને છોડાવોજ ! તમને જીવતદાન આપ્યાનું પુણ્ય મળશે. તમારો ઉપકાર અમે કદી નહિ ભૂલીએ. ”

દેવીસિંહ બોલ્યો, “એમ ગભરામણુ કયે કાંઈ વળે નહિ. પેલા કાગળોના જવાબ આવવા જોઈએ, તે આવતાં ૫-૬ દિવસ વીતી જશે. ત્યાં સુધી તો રાહ જોયેજ છૂટકો. ”

હું ગરીબડું-દયામણું મેં કરી બોલ્યો, “પણ આ દશામાં તો કાંઈ એટલા દિવસ જીવાશે કે કેમ એ પણ શક છે ! આ અધારકોટડીજ એ ચાર દહાડામાં માફ કર્પરસ્તાન બની જાય-જો કાંઈ સગવડો સુધરે નહિ તો ! ”

ધીરજ આપતાં તેણે કહ્યું, “એ વિશે બેફિકર રહો. તમે મને કહ્યું હતું, કે તમારી પાસે કાંઈ રૂપિયા છે. થોડાધણુ પૈસા ખરચો, તો બધું બને. ”

મેં કહ્યું, “ઝાઝા નથી, થોડા છે. હ્યો, હું તમને તે બધાજ આપી દઉં, તમારા પર મને ભરોંસો છે. ગમે તેમ કરીને પણ અમારો છૂટકો કરો. મારા સાથીની પાસે કાંઈજ પૈસા નથી. બધું મારી પાસે હતું, તે તમને સોંપ્યું. ”

દેવીસિંહ રાજીરાજી થઈ ગયો. મને દિલાસો આપવા લાગ્યો. મેં તેને શારદાચરણને પણ સગવડો આપવા સાફ વિનંતિ કરી. “તેયે મારા ભાઈ જેવોજ છે. તેના પર પણ તમારે દયા બતાવવીજ જોઈએ, ”

દેવીસિંહે મારું કહેવું કબૂલ કર્યું, અને ગયો.
ત્યારથી જમવાખાવાની અચ્છી વ્યવસ્થા થઈ. બીજાં પણ
તરેહ તરેહનાં સુખ અમને મળવા લાગ્યાં.

એવી સ્થિતિમાં દશ દહાડા નીકળી ગયા.

+ + x + x

એક દિવસ દેવીસિંહ આવ્યો.

“જાઓ, આજથી તમે છૂટા છો !”

મેં છૂટકારાનો દમ મૂક્યો. “ હા.....શ. ”

“ બગીચાવાળાના તો કોઈના બરાબર જવાબ આવ્યા નથી.
જેના આવ્યા છે, તેઓના મજૂર ગુમ થયા નથી એટલે સાહેબે
ફરમાવ્યું છે, કે તમને છોડી મૂકવા. ”

“ દેવીસિંહભાઈ, એ બધો તમારો ઉપકાર ! તમારો કેવી રીતે
આભાર માનું ? ”

મારા આનંદનો પાર રહેતો નહિ. હું તેને પગે પડ્યો-ભેટી પડ્યો.

“ શારદાને પણ છોડશોને ? ” મેં પૂછ્યું.

“ હા, બન્નેને છોડવા આજ્ઞા મળી છે. ”

દેવીસિંહે તે પછી બે રૂપિયા મને આપ્યા બાકીના રૂપિયા
વિષે મેં વાતજ કાઢી નહિ. તે પછી એણે શિવસાગર જવાનો
સીધો અને સરળ, વાંધાવગરનો રસ્તો બતાવ્યો.

પછી તે મને બહાર લઈ ગયો, ત્યાં બીજાં પૂરણિયો શારદાને
લઈને આવેલો હતો.

અમે છૂટ્યા ! “ હા.....શ ! ”

પડદો સાતમો.

પ્રવાસ કરતાં એક દહાડો વીતી ગયો.

શિવસાગરમાં દાખલ થયા, ત્યારે નવ વાગેલા હતા.

હવે કરવું શું ? ક્યાં જવું ? ગળવામાં તો બે રૂપિયા હતા.

અમે વિચારો કરતાં કરતાં રસ્તા પરથી પસાર થતા હતા. અમારૂં ચિત્ત આસપાસની વસ્તુસ્થિતિ વિશે શૂન્ય હતું. એવામાં પાછળ કોલાહલ, ઘોંઘાટ સભળાયો—અમે ચોંક્યા !

એ રસ્તો ધોરી રાજમાર્ગ હતો. પાછા વળી જોયું, તો લોકો ઝડપઝડપ વિખેરાઈ જતા માલમ પડ્યા. એક મદમસ્ત બનેલો ગાંડો હાથી પાછળથી દોડતો આવતો જણાયો. લોકો જીવ બચાવવા માટે દોડધામ, નાસભાગ કરી રહ્યા હતા.

હું સ્તબ્ધ બની ગયો. પણ એટલામાં તો હાથી ભારી લગ્ન-લગ્ન આવી પહોંચ્યો ! હું શુદ્ધિમાં આવ્યો, તો.....આ શું ?

એક નાનકડું નાનુક પાંચ વરસનું બાળક મારી સામે હસતું હસતું રસ્તામાં ઉભું હતું, બાળે હાથીને આવતો જોઈ હરખેલું બનતું ન હોયને !

જે ચાર મિનિટમાં તે બાળક હાથીનો ભોગ બનતા હું તો ફૂદીને ખસી જાત. તે બાળક તો બાળે હસતે મોઢે પોતાનું બળિદાન આપવા ન આવ્યું હોય તેમ ઉભું હતું !

હાથી લગોલગજ હતો. મેં એક ફક્ત મારી. બાળકને ઉંચકી લીધું. હાથી કુદે. પણ મેં બાળકને કેડમાં મારી મારેલો ફૂદકો વધારે જળરહસ્ય હતો. એક પણ મોડું થયું હોત, હું અને બાળક બન્ને હાથીની સુંદમાં જાત—આ કથા કહેવા હું ન રહેત. અણીને વખતે હું બચી ગયો. એ બચવું આકસ્મિક હતું !

હાથી તો ધરાડતો ફૂદતો દોડ્યોજ ગયો.

બાળક આખરે બચ્યું !

હાથી જતાંજ એક વૃદ્ધ ડોસો મારી પાસે દોડતો આવ્યો. મારી પાસેથી પેલું બચ્યું ઝૂંટવી લઈ તેણે છાતી સરસું દાખ્યું. તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તે પેલા બાળકને ચુંબન પર ચુંબન દેવા લાગ્યો.

અમારી આસપાસ તમાશાખીનોનું ટોળું ફરી વળ્યું. બધાં મારાં સાહસનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.

એ ડોસો તે બાળકનો બાપ હતો—રામેશ્વર ચક્રવર્તી.

વર્ધમાન હુલ્લાના એક ગામડાનો એ વતની હતો. શિવ-સાગરની ફોજદારી અદાલતમાં તે વકિલાત કરતો. આથી તે અહિં સફરકુટુંબ રહેતો.

શારદાચરણ તો પહેલેથીજ દૂર ફેદી જઈને બચ્ચોં હતો. તે હવે મારી પાસે આવ્યો. રામેશ્વર ચક્રવર્તી અમે પરદેશી છીએ એમ જાણી પોતાને ઘેર અમને લઈ ગયા. ઘર સામેજ હતું.

તેણે અમારી ખૂબ મહેગાનગિરી કરી. જમવા ખાવાની આવી ફાંકડી વ્યવસ્થા મેં કંટલાંચે મહિના થયાં ફેદી ભોગવી ન હતી.

ઘરના જેવુંજ ખાવાનું મળતાં મને મા, ભાઈ, બહેન સાંભર્યાં. માનો એ શુદ્ધ (પણ આડો) પ્રેમ! ભાઈનું એ હિતચિંતક-પણું! બહેનનું વહાલ!

મારી આંખમાં બે આંસુ આવ્યાં. કોઈ ન જુએ તેમ મેં તે લૂછી નાંખ્યાં.

“ક્યાંથી પધારો છો?” “ક્યાં જવાના?” “રહેવાસી ક્યાંના?” વિગેરે સવાલોથી ડોસાએ અમારી જડતી લેવા માંડી.

ભોજન પૂરું થયું હતું, અને દિવાનખાનામાં ખાટલા ઢળાવી અમે પડ્યા હતા.

મેં બધી વાત સવિસ્તર, છુપાવ્યા વિનાજ કહી. રામેશ્વરબાપુ અમારો હેવાલ સાંભળી ખૂબ અજ્ઞયખી પામ્યા. તેમણે કહ્યું. “તમે મારાં એકના એક વહાલા બાળકને જીવતદાન દીધું છે. તમે કહેશો તે મદદ હું તમને આપીશ. બોલો તમારે શું જોઈએ છીએ?”

“એટલી ખપ્પર કાઢશો, કે અમારા નામના વારંટ છુટી ચૂક્યા છે કે કેમ? અમને પકડવા માટે તૈયારીઓ ચાલે છે કે નહિ?”

“ બસ એટલું જ ? એ તો હમણું થયું સમજો. તમે કરેલો ઉપકાર તો મારાથી આ જન્મે ફેડાવાનો જ નથી, પણ જે સેવા કરી તે ખરી. આ ખબર કાઢી લાવું..... ” એમ કહી તે ગયો.

તે કલાકેક રહી પાછો આવ્યો. બોલ્યો, “ અહિંના ફાજદાર મારા મિત્ર છે. તમારા પર વારંટ છુટી ચૂક્યું છે. પણ તમારે ગભરાવાની જરૂર નથી. ”

“ પણ— ”

“ હું તમને અહિં રહેવાની સલાહ નથી આપી શકતો. મારે મહિનાભર તો તમારી મહેમાનગિરી કરવી જ નેહએ; પણ એમ કરવા જતાં તમારે દુઃખ આવી પડે એ કામનું નહિ. એથી એ વિચાર મેં માંડી વાળ્યો. ”

“ ઠીક કર્યું. અહિં મહિનાભર તો અમારાથી રહેવાય જ નહિ. ” શારદાચરણ બોલ્યો.

“ તમારે વહાણમાં જો બેસવું નહિ, નહિ તો પકડાઈ જશો. પહેલાં અહિંથી જોડહાટ જાઓ-પાસે જ ગામડું છે ત્યાંથી વહાણમાં બેસી ધૂવડી જવું હોય તો વાંધો નથી. ”

ઉતાવળો-ખડાવરો થઈ હું બોલ્યો. “ ત્યારે ઝટપટ જોડહાટનો રસ્તો બતાવો, કે ચાલતા થઈએ. ”

“ એમ કાંઈ ગભરાવાની જરૂર નથી. પહેલાં તો એક કામ કરો. તમારે વેશપાલટો કરવો પડશે. સંન્યાસી બનો, તો વાંધો નહિ એમ માફ ધારવું છે. ”

“ કપૂલ છે. સંન્યાસી બનીશું. ” શારદાએ કહ્યું. હજારો આવી મુંડન કરી નાંખ્યું. બે ભગવી કફનીઓ તરત રંગાઈ તૈયાર

થઈ. ભરમ વતી ત્રિપુંડ્રની નિશાની પણ કરવામાં આવી.

તે સાંજે પણ ત્યાંજ જમ્યા. રાત્રે ચક્રવર્તી મહાશયને ત્યાંજ પડી રહ્યા.

ત્રણને સુમારે—મળસ્કે ઉઠ્યા. ચક્રવર્તીજીને સાથે લઘ પ્રયાસ શરૂ કર્યો. તેણે જોડહાટનો રસ્તો ખતાવ્યો.

ત્રણ દહાડા ચાલ્યા એટલે જોડહાટ આવ્યું. રસ્તામાં પેલા બે રૂપિયાં તો વપરાઈ ગયા.

હવે ? ધૂવડી જવાનું બાકું ક્યાંથી લાવવું ? ચક્રવર્તીજી પાસે માંગ્યા હોત, તો તે આપત. પણ મેં એ યાચના કરી નહોતી. તેણે પણ કાંઈ દેહિયાં ખતાવ્યાં નહિ. અમે વિચારમાં પડ્યા ! પૈસા વિના શું ?

પડદો આઠમો

પૈસા મેળવવાના રસ્તા તો બહુયે છે, પણ—

સાધુબાવા તો બન્યાજ હતા. ચેલાચેલીઓનો સંઘ જમાવીને પણ દોઢિયાના ઢગ કરાય.

ભીખ પણ માંગી શકાય.

લોકોને ફસાવટમાં નાંખીને પણ—આંછ નાંખીને પણ દ્રવ્ય સંઘરી શકાય; પણ—

એ માર્ગો લઉં તેવો હવે હું રહ્યા નહોતો.

જીવાનીમાં એ વરસ પરજ મેં દરેક જાતના કાવાદાવા કર્યા હતા. બદ્દેલી કરી હતી, પણ સ્થાના બગીચાઓ, અથવા તો—

ભડું થજો મારા બનેલી ઉમેશચન્દ્રનું ! ! !—

—કે તેણે નરકમાં નાંખી સ્વર્ગમાં જવાનો યત્ન કરવા પ્રેર્યો.

આવા આવા વિચારો મારા મનમાંથી પસાર થવા લાગ્યા. આખરે એક ઉપાય ખોળી કાઢ્યો. અમારો જીનો વેશ અમે રંગાવીને અમારી પાસેજ રાખ્યો હતો. સાધુબાવાનો વેશ તથા દષ,

તે ફરી પહેરીને કાંઈક ઠેકાણે નોકરી મેળવવાનું મેં નક્કી કર્યું.
શારદાને પૂછ્યું. તે તો મારી હાથે હા પૂરે તેમાંનોજ છે ને?
અમે ગામ બહાર એક ઠેકાણે વેશ બદલી નાંખ્યો. કાંઈ
અમને ઝોળામે નહિ એટલા સાડાં મેં એક યુક્તિ લગાવી. બે
રૂપિયામાંથી આડેક આના રહ્યા હતા, તેમાંથી સાદા કાળા કાચના
લોખંડના ચોકડાંના બે ચશમા ત્રણ લીધા અને તે બંનેએ પહેરી લીધા.

પછી અમે નોકરીની ઝોળામાં નીકળ્યા. માફ નામ મેં
શિશિરકુમાર ઘોષ રાખ્યું. શારદાચરણ કાલીપ્રસાદ સેન બન્યો હતો.
અમે બેએ ગામના મોટા શેડીયાઓ, વકીલો, લાયબ્રેરી વિગેરે
ઠેકાણે કાંઈક જો નોકરી મળી જાય તો તેને માટે જવા સાડાં વિચાર
કર્યો. નોકરી કરતાં કરતાં ભાડાનેગા પૈસા મળી જાય તો તરત
સટકી જવું એવી ઘાનત રાખેલી હતી.

વકીલોની આર લાયબ્રેરીમાં મને જગા મળી ગઈ.

હરિદાસ આયુ નામના એક ભલા વકીલનો માર્ગમાં મને
ભેટો થઈ ગયો. તેણે મારા પર દયા આણીને આર લાયબ્રેરીમાં
મને ગોઠવ્યો.

છ રૂપિયાનો પગાર. ૧૧ થી ૫ સુધીની નોકરી. સવાર સાંજ
હરિદાસઆયુને ત્યાં પરચુરણ કામકાજ કરવાનું અને જમવાનું એ
પ્રમાણે મારી ગોઠવણ થઈ.

મેં હરિદાસઆયુને કહ્યું. “ મારા દોસ્ત કાલીપ્રસાદને પણ
ઠેકાણે પાડવો જોઈએ. પહેલાં એ, પછી હું.”

“ હીક છે, હું તપાસ કરીશ. કાંઈ ખાલી જગ્યા હશે, તો
તેને પણ ગોઠવી દઈશું. હાલ તો મારે ત્યાં બસે મજા કરે.”

હરિદાસ ચટ્ટોપાધ્યાય વકીલ હતા. બહુ દયાળુ અને પરોપકારી

હતા. જરા નિશાળાજ હતા, શરાબનો ઉપયોગ વધારે પડતો કરતા. પણ એ શિવાય મને બહુ બલા માણસ લાગ્યા.

બીજે દિવસે હું મારી નોકરીમાં દાખલ થયો. ત્યાં આર-લા-યએરીમાં મેં કામ કરવાની જે શરૂઆત કરી તેનાથી સર્વ વકીલો ખૂશ થયા.

ત્યાં હરિદાસબાપુએ વાત કાઢી, કે “કોઈને નોકર જોઈતો હોય તો મારી પાસે એક સારો માણસ છે. જગા ખાલી હોય તો જણાવજો.”

એક વકીલે કહ્યું, “નાયબ મુન્સી સાહેબ કહેતા હતા, કે બે સારા માણસ જોઈએ છીએ.”

“પણ તેની તો કલક-તે બદલી થઈ છે ને?”

“હા, પણ હજી અહિંથી નીકળતાં પખવાડિયું થશે.”

“તે આકરોને સાથે લઈ જશે?”

“જખ મારીને. તે શિવાય રાખવાની વાત કરતા હશે?”

“તો પછી તે માણસને રખાવી દઈએ.”

હરિદાસબાપુએ પટ્ટાવાળાને કહ્યું. “રામસિંહ, બન તો જરા, પૂછી આવને? કેટલા માણસની ક્યારે જરૂર છે?”

પટ્ટાવાળો પૂછી આવ્યો. હાલ તુરત એકે કામ આવે તેવું હતું—એક માણસ બસ હતો. ખીજની જરૂર પખવાડિયા બાદ એટલે સાથે જતાં હતી.

કાલીપ્રસાદ સેન મુન્સીબાપુને ત્યાં પરચુરણ કામકાજ સારૂ નીમાઈ ગયા.

પણ તે દિવસે સાંજે મેં હરિદાસબાપુને ખૂબ વિનંતિ કરી

કે પખવાડિયા બાદ મનેજ મુન્સફની સાથે કલકત્તે મોકલવો.
બાર-ત્રાયથ્રેરી સારૂ એટલા વખતમાં બીજે માણસ ખોળી લેવો.

વકીલ સાહેબે બહુ આનાકાની કરી. પણ મારો દબ
આગ્રહ હતો. મેં તેમના પર સારી છાપ પાડી હતી. આખરે
મારું કહેવું એમણે કબૂલ કર્યું.

અમારે કલકત્તા આવતાજ જવાનું હતું !

હાથ, આસામ!!!!

અથવા

એક સ્હા-મનુરનું કર્ણ જીવનનાટક.

સમાપના

૫. ચહાનો બહિષ્કાર.

અનુપરાય બોલ્યો. “ મુન્સફ બહુ ભલો માણસ. તેના છોકરા લલિતબાપુ સાથે મને ખૂબ ગાદી દોસ્તી થઈ હતી. તેને ત્યાં જતો આવતો ત્યારે ગિરીશને હું જોતો. લલિતબાપુ એના કામકાજના બહુ વખાણ કરતો. ચાલાકી અને ચપલતા માટે એના જેવો ખીજો માણસ જોયો નથી, એમ કહેતો. મેં એક દિવસ એની પાસેથી ગિરીશને ભેટ રૂપે માંગી લીધો ત્યારનો ગિરીશ માફ કામકાજ કરે છે.

“ લલિતબાપુને નહોતો કહ્યો, એ હેવાલ એણે મને કહ્યો. ચન્દન, જે પ્રમાણે અત્યારે ગિરીશના દુઃખોનું વર્ણન સાંભળી તારી આંખો ભીંજી ગઈ છે, તે પ્રમાણે જ મને પણ થયું આસામના ઝહા-મજૂરોનાં દુઃખોથી હું બહુ દુઃખિત થયો.

“ઝહા, એ પીણું નથી-લોહી છે એવું શુદ્ધ બોધ દેનારાઓને મોઢે ઘણી વાર સાંભળ્યું હતું, પણ તે કદી મારા મનમાં નહોતું ઠસ્યું.

લાખો કરોડો માણસ પીએ છે, તેને કાંઈ નુકસાન થતું નથી, તો આપણને શું ? આપણે કાંઈ મહાત્મા નથી. એમ વિચારી હું પીતો.

“ પણ જ્યારથી ગિરીશબાપુનો હેવાસ સાંભળ્યો છે, ત્યારથી મેં સ્થાને નામે પાણી મૂક્યું છે. સ્થાના પાંદડાં આપણાં દેશજનોના રૂઢિચરથી દૂષિત છે એટલાજ વિચારે માઈ લોહી ઉકળી આવ્યું. મેં પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારે સ્થા ન પીવી.

“ મારાં ધરમાંના સ્ત્રી પુરૂષ સર્વને માઈ*વ્રત સમજાયું. તેઓ સમજ્યાં, કે સ્થા પીવી એ પાપ છે. સ્થા-મનૂરોને પડતા દુઃખ દેવામાં સહાનુભૂતિ આપવા બરાબર છે; વ્યભિચાર, અત્યાચાર અને જીવનને ઉત્તેજન દેવા જેવું છે, ત્યારથી મારા ધરમાંથી સ્થાનો બહિષ્કાર થયો છે. કોઈ દિવસ, મહેમાન આવે તોયે સ્થા કરવામાં આવતી નથી. ”

ખરેખર ! મહેમાન આવે ત્યારે પણ સ્થા ન કરવાનો નિયમ પાળતું તો મેં આ એકજ કુટુંબ જોયું !

ગિરીશબાપુની અદ્ભુત કથાએ મારા મગજ પર જબરદસ્ત અસર કરી. તેમાંના વિવિધ પ્રસંગોએ હું જીદી જીદી ઉર્મિ અનુભવતો. તેના વિવિધ સંકટોની વાત એ વર્ણવતો ત્યારે મારાં રૂવાડાં ઉભા થતાં—માઈ હૃદય ધડકતું. એ બધાં સંકટોમાંથી ગિરીશ બચ્યો છે—અને તે જાતેજ મને એ બધી વાતો કહે છે એ હું વિસરી જતો. મારા હૃદયમાં ખૂબ ક્ષોભ થતો.

પછી જ્યારે તેમાંથી છૂટકારાની વાત આવતી, ત્યારે હું પોતેજ જાણે એ આફતમાંથી છૂટ્યો હઉં તેટલો હરખ મને થતો. હું બહુ આનંદ અનુભવતો, આખા હેવાસ દરમિયાન હું બહુ ઉર્મિલ રહ્યો.

કુદરતી રીતેજ અનુપરાય જેવા પર જે અસર એ હેવાસે ઉપજતી હતી, તે મારા પર પણ થઈ. મેં અનુપરાયને કહ્યું, “અનુપ ! અનુપ ! આ હેવાલ લોહી ઉઠાવે એવો છે—આપણા દેશજનની સ્થિતિ પર એ એક નવુંજ અજવાળું પાડે છે. મારે પણ આજથી ધૈર્ય સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા છે, ભવિષ્યમાં આ હોઠે મ્હાનો એક પણ ખાસો નહિ અડે.

“દેશના મજૂરોનું લોહી ! ગરીબ બાપડાં ફસાવવામાં આવતાં રાંકડા માણસોનું રૂધિર ! ! હાય એનાથી દૂષિત થયેલું કોઈ પણ પીણું કેમ કરીને પી શકાય ?

“અનુપ ! આજથી હું મ્હા છોકું છું. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે બીજા જેટલાને બને તેટલાને આ લોહી ન પીવાની હું પ્રતિજ્ઞા લેવડાવીશ.

“ગિરીશબાપુના હેવાલનું પુસ્તક જરૂર લખીશ, એ એક રોમાંચ ખડાં કરનારી નવલકથા થશે. એ નવલકથા દ્વારા જે મગજ પર અસર થશે, જેઓ ‘સાહિત્ય’ કાંઈ પણ હેતુપૂર્વક વાંચતા હશે, અને જેમનામાં કાંઈ પણ હિન્દીત્વ હશે તેઓ જરૂર એ લોહીભરેલી લોહી ચૂસનારી ડાકણનો ત્યાગ કરશે !

“અહા ! આપણો દેશ એના પાશમાં કેટલો ફસાઈ ગયો છે ! કેવી અધમ દશા ! સરકાર ગમે તેટલો ભારે કરનાંખે, તોયે દેશ આપશે—વાધો સરખો નહિ ઉઠાવે.”

હું બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો એમ સર્વએ જોયું તેમણે મને શાંત પાડ્યો—હાંડો કર્યો. તેમની સમજાવટની મારા પર ઘણું વખતે અસર થઈ, કારણ ગિરીશના જીવનનાટ્યે મારા

મગજ પર સામૂત અસર કરી હતી—એક જાતની ઉથલપાથલ થટાવી હતી.

શાંત પડ્યા બાદ મેં પૂછ્યું. “ પેલું પીણું શું હતું ? તું અમરપાન કે અમૃતપાન કંઈ કહેતો હતોને ? ”

“ હાં.....એ તો અમૃતપાન ! ” અનુપે સહેજ હસતાં કહ્યું. “ મહેમાનને એ અમે પીવડાવીએ છીએ. ”

“ ભારે હું અમર બની જવાનો કે ? ” મેં મોં મલકાવતાં, સહેજ રિમત કરતાં પૂછ્યું.

“ એસા તો કુછ નહિ હૈ ! લેફ્ટિન બહુતહી ફાયદા હોગા. પ્હે એક ઔષધી હૈ મગર સ્વાદિષ્ટ હોનેકે સમ્બબસે ચ્હાકી જગહ ઉસ્કા ઉપયોગ હો સકતા હય. ” ગિરીશ બાબુએ જણાવ્યું.

“ તું રોજ પીયે છે અનુપ ? ”

“ એટલામાં બૂલી ગયો ? રોજ નથી પીતો. કોઈક વાર કરાવું છું. એ તો દવા છે—ગિરીશે કહ્યું તેમ એમાં તુળસી, બીલી, આંબાનાં પાંદડાં વિગેરે લાભકારક આરોગ્યદાયક વસ્તુઓ આવે છે. એક નવા જમાનાને અનુરૂપ બનાવેલો જુના જમાનાનો ઉકાળો છે. એના વસાણાં લખી લેજો અને ભૂંકા બનાવાવજો. ”

x x x x x

(“ પણ પેલા.....કાલીપ્રસાદ ઉર્ફે શારદાચરણ સેનનું શું ? ” મેં ગિરીશને પૂછ્યું.)

એણે મને ટુંકાણુમાં જણાવ્યું. કાલીપ્રસાદ—શારદાચરણથી ગિરીશ જેટલા મુન્સફને ત્યાં ટકાયું નહિ. એણે તો કરારપત્ર પર સહી સુધ્ધાં કરેલી, એટલે એ ફલક-તામાં રહેતાં બહીનો, વખતે

પોલિસ તેને પરહેજ કરે એવી ધાસ્તી એને રહેતી.

કલકત્તાથી અંધિકાનગર જવાનો એણે વિચાર કર્યો, પણ ગિરીશજ ના કહી. શચીન્દ્ર એને જુએ તો ફરી પકડાવી દે એવો એને ડર હતો, કારણ શારદા તો સહી આપીને ગુલામ બની ચૂક્યો હતો.

કલકત્તાથી પત્ર લખી એણે પોતાના બાપને કલકત્તાની પાસે આવેલા એક નાના ગામડામાં બોલાવ્યો ત્યાં એ પોતે જઈને તેને મળ્યો. બાપે આખા કુટુંબને સાથે લઈને દૂર દેશાવરના એક ગામડાં તરફ જઈ વસવાની સલાહ આપી. શારદાયરણુનો બાપ તથા તેનું કુટુંબ અંધિકાનગરથી ઉપડ્યાં. શારદા કલકત્તાથી ઉપડ્યો. તેઓ છેક દેશનાં એક ખુણામાં આવેલા તદ્દન અજાણ્યા ગામમાં રહેવા ગયાં. શારદાયરણુના બાપની જમીન અંધિકાનગરમાં હતી, તે વેચી નાંખી આ ગામડાંમાં તેણે ઘર અને ખેતી સાર જમીન લીધાં.

ત્યાં પણ શારદાએ નામ તો કાલીપ્રસાદજી રાખ્યું છે. હજી તે બહુ ખડીએ છે, એટલે ચશ્મા પણ ધાલીજી રાખે છે. કારણ આંખ ઢંકાય તો માણસ ઝાળખાવો મુશ્કેલ. તેનું સર્વ કુટુંબ પણ તેને કાલીપ્રસાદજી કહે છે.

શારદાયરણુ આ પ્રમાણે મુન્સફનું ઘર છોડવા છતાં ગિરીશ તો ત્યાં રહ્યાજ. એણે કરારપત્ર પર સહી કરી નહોતી એટલે કોઈ પકડી નય તેમ નહોતું અને મુન્સફને ત્યાં એને સારી રીતે રાખવામાં આવતો. મુન્સફના છોકરા લલિતબાબુના તેના પર ચારે હાથ હતા,

ત્યાંથી એ અનુપના હાથમાં આવ્યો.

* * * * *

હું ત્રણ દિવસ કતારગામ રહ્યો પણ એ દરમિયાન મારી સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. મારા ચિત્તમાં ગિરીશ વિશેષ વિચારો આવ્યા કરતા. રાતનાં મને સ્વપ્ન પણ વ્હાના જગીયાનાંજ લાગતાં.

મારી સ્થિતિ જોઈ સર્વ અજ્ઞ થયાં, મારૂં દિલ બહેલાવવા સહુ બહુ યત્ન કરતાં પણ તેમાં તેમને ઝાઝો યશ ન મળતો.

પાનાં રમતો પણ ત્યાં ચિત્ત ન ચોંટતું ચોપડી વાંચવા ખેસતો, ચોપડી ચોપડીને દેકાણે રહેતી; હું વિચારે ચઢી જતો.

અનુપ ચિદ્વતો, કે તું ગમ્મત કરવા આવ્યો અને મોજ તો ભોગવતો નથી ! પસ્તાતો-અમસ્તોજ, જરાતરા-કે શા માટે મેં ગિરી-શનો વૃત્તાંત એને જાણુવા દીધો અને તે આટલો બહેલો ! એ એની લાગણીઓ એના મારા પરના ભાવના પરિણામ રૂપે હતી.

ધીરેધીરે હું શાંત પડતો જતો.

* * * * *

મારે તો નોકરી કરવાની હતી, કાંઈ તે છોડી દીધી નહોતી. ત્રણ દિવસ બાદ હું મારા મામાને ત્યાં આવ્યો. મારા બોલવાની જાદૂ અસર થઈ. હું બે દિવસ ત્યાં રહ્યો, એ દરમિયાન ત્યાંથી વ્હાનો બહિષ્કાર થઈ ગયો !

* * * * *

“ભૂં ભૂં ભૂં.....”

આગગાડી સુરતના સ્ટેશન પર ધસી આવી. આગગાડીમાં મારો સામાન લઈને હું ગોહવાયો, ભીડ ઝાઝી નહોતી, ગાડી હજુ ઉભી

હતી. ફેરિયાઓ ફરતા હતા, “ચ્હા ગરમ! ચ્હા; ગરમાગરમ!
ગરમ ચ્હા.....”

હું વિચારતો “ગરમ લોહી! ઉઘળતું લોહી! .....”

મારા મનમાં એકજ વિચાર રમી રહ્યો હતો. માઈ ચિત્ત
એકજ ચિંતન કરી રહ્યું હતું. “હાય! ચ્હા ચ્હા, દેશમાંથી કેમ
કરી જાય!”

“ચ્હાનો અલ્પિકાર કરાવવા હું શું કરું?”

સાથેસાથી વાત !

(આશરે વીસ વરસ પર બહાર પડેલા આજે
બિલ્કુલ ન મળી શકતા એક પુસ્તકમાં-
થી નીચેની વિગતો ઘણી ખરી શબ્દશબ્દ
ઉતારી છે.)

આસામના ચહાના બગીચામાં કામ કરનારા મજૂરોની
 કમનસીબીની શી વાત કરીએ ? જેમણે કેરોલિનાના ગુલામો
 વિષે, અને તેમના યુરોપિયન માલિકો તેમના પ્રત્યે કેવું
 વર્તન ચલાવતા હતા તે વિષે વાંચ્યું કે સાંભળ્યું હશે
 તેમને એનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકશે. આસામના
 પ્રત્યેક સૂબેદાર પ્રત્યે જનસમાજ આશાભરી આંખે નિહાળી
 રહેતો, કે એ કમનસીબ પ્રાણીઓનાં અસંખ્ય દુઃખ દરદો
 અને મુશીબતો દૂર કરવાનો સરકાર તરફથી એ પ્રયત્ન
 કરશે. છાપાઓમાં પણ પદ્ધતિસર અને ચાલુ ચળવળ
 ચાલી છે, કે એ પરિસ્થિતિમાં સુધારો કરવોજ જોઈએ.
 પરંતુ કોઈ જાતનો સુધારો થયો નથી. યુરોપિયન પ્લે-
 ન્ટરો પોતાના હાથ તળે કામ કરતા મજૂરો જાણે જડ,
 અચેતન સંચાઓજ ન હોય તેમજ તેમના તરફ વર્તે છે.
 અને પોતાની ધૂન ફાવે તે રીતે તેમના ઉપર જોડુકમી
 ચલાવે છે !

ચાખખો તો ત્યાં એક સર્વ સાધારણ વસ્તુ છે. ચાખખાનો માર તો દરેકના નસીબમાં લખેલોજ સમજવો. અને જ્યારે ચાખખો ચાલૂ હોય છે ત્યારે પથર સમી ચામડીવાળા ગેંડા પાડા નહિ પરંતુ નાનુક માનવી ઉપર હું આ કહેર વરતાવું છું એ લાન તો તેમને જરાયે નથીજ થતું.

પણ એ તો ખરદાસ કરી લઈ શકાય એવી વસ્તુ છે. એકે જુવાન સ્ત્રી, પછી તે દેખાવડી ભલેને ન હો, માત્ર કદરૂપી-શુર્ણખાની બહેન ન હોવી જોઈએ-એકે જુવાન સ્ત્રીનું શીલ ત્યાં આગળ સલામત નથી. ક્યાં તો ગોરા સાહેબો કે તેમના હાથ તળે તાલીમ પામેલા તેમના કાળા જમણા હાથો-ચમદ્દતો-બધાયે એ બાળતમાં એક બીજાની હરિકાઈ કરે એવા છે. ત્યાં વસતો એકેએક યૂરો પિયન પ્લાન્ટર કુંવારોજ હોય છે; કે પરણેલા હોય તો પણ મિસિસને પોતાની સાથે નથીજ રાખતો. અને પરિણામ ?! મજૂરવર્ગમાંથી તેઓ પોતાને બંગલે સ્ત્રીઓને તેડે છે. આમને “બ્લેક મિસસ” Black Missus એ નામે ઓળખવામાં આવે છે. એકાદ વધારે સુંદર નજરે પડતાંજ આગલાં બ્લેક મિસસને પાણીચું અપાય છે—અને નવાંની નીમણુંક થાય છે !!! શિવ ! શિવ !

અલબત્ત, પ્રત્યેક મજૂર સ્ત્રી પોતાનું શીલ સાચવવાને ખૂબ ઇતેન્નર હોય છે, અને બધા પર બળાટકારજ થાય છે, એવું અમે નથી કહેતા. પરંતુ એવા બનાવો પણ

કોઈક કોઈક વેળા અને તો છેજ. સાહેબ પોતાની ઇચ્છા પૂરી પાડ્યા વિના નહિજ રહે, અને આપણે એના રાજમાં, આપણું શું ચાલશે, એ વિચારેજ મનુર સ્ત્રીઓ ગલરાઈને-હુમકીને વશ થાય છે-સાહેબની સત્તા અને એનો પ્રભાવ એટલા મજબૂત હોય છે. જંગલના છેક ઉંડાણમાં આવેલા બગીચાઓમાં રહેતાં એકેએક સ્ત્રી પુરૂષ જાણે છે, કે સાહેબની ઇચ્છા સામે માથું ઉંચું કરવું એટલે જે સુતમ શિક્ષા અને મોત પણ સહેવાં પડે. ત્યાં ન્યાય ખાતાના અધિકારીઓ તો ભાગ્યેજ દેખા દે છે ! સાહેબ લોકો કાવે તેમ વર્તે છે-તેમનો મોલ્લો, પૈસો અને લાગ વગ તેમને તેમ કરવા શક્તિમાન બનાવે છે. આથી ન્યાયે કોઈ પણ મનુર સ્ત્રીને કામચલાઉ કે હુમ્મેશને માટેનું સાહેબના બંગલાનું તેડું આવે છે ત્યારે બાપડી ચીરાતે હૃદયે, ક્રાંટક્રાંટ છાતીએ પોતાનું સર્વોત્તમ જવાહીર શુભાવવાને ગલરાતી અકળાતી તૈયાર થાય છે. બદલામાં તે શિક્ષાથી બચી જાય છે અને થોડી ઘણી બીજી સગવડો પામે છે. કેટલીક અપવાદ રૂપે માથું ઉંચકે છે અને પોતાનું શીલ-ગૌરવ જાળવવા જીવતોડ પ્રયત્ન કરે છે. પણ આખરે તેનાં પર જીલમ થાય છે અને તેનાં દુઃખોનો પાર રહેતો નથી. અને જે જાતે વશ થાય છે, તેઓ પણ આવા બનેલા બનાવોને લઈનેજ; પોતાનું કશું ચાલવાનું નથી, એમ જાણીનેજ.

મનુરો મેળવવાને પણ કંઈ કંઈ રસ્તા વપરાય છે. હલાલો સાધુ સંન્યાસીઓને વેશે ફરે છે અને ભૂલા પડેલા આદમી-

ઓને કંઈ કંઈ સાચુજૂઠું સમજાવીને લોગવીને નરકમાં
 ધકેલી દે છે. કુટીલ નીતિવાળા કાપાલિકો જેમ માતા આગળ
 વધ કરવા માટે માણસોને હરેક યુક્તિથી ઉપાડી જાય છે
 તેમ જાત જાતની યુક્તિ પ્રયુક્તિથી લોભ, લાલચ અને મોહ
 જાળમાં નાંખી મજૂરો લોગવાય છે. આગળ આપેલું જીવન
 નાટક તેમાંનોજ એક નમૂનો છે.

થોડા આંકડાઓ

(આ આંકડાઓ માટે અમે પંચવટી નાસિક
વાસી સ્વતંત્રભારતેચ્છુ મહાન્ત શ્રી સીતા-
રામદાસજીના આભારી છીએ. તેમણે રચેલા
જોરદાર પુસ્તક સ્વદેશી ઔર સ્વધર્મ પરથી
અમે અત્રે આપેલી વાતો લીધી છે.)

ઈ. સ. ૧૯૧૦ની સાલમાં ૧,૩૪,૭૭,૨૯૭, રતલ ચહા પવિત્ર ભારતના ભોળા સંતાનોના પેટમાં પ્રવેશ પામી હતી. અને સને ઈ. સ. ૧૯૧૫-૬ની સાલમાં ૪, ૧૩,૧૧,૬૦૦, રતલ ચાહનો ઉપાડ થયો હતો. એટલે પાંચ વરસમાં ત્રણગણો ઉપાડ !

અને ઈ. સ. ૧૯૨૧-૨ ની સાલમાં એટલે બીજા પાંચ વરસમાં એજ પ્રમાણે ૪ કરોડને બદલે બાર કરોડ રતલનો વપરાશ થયો હતો :

સન ૧૯૧૮-૯ના સરકારી અહેવાલ અનુસાર ચહાનું વાવેતર નીચે મુજબ થાય છે.

					એકર
મદ્રાસ પ્રાંત	....	....	....	....	૨,૫૫૦૦૦
આસામ "	....	....	....	....	૬,૬૨૦૦૦

આ પ્રમાણે કુલ ૯,૪૭,૦૦૦ એકર જમીન—૧૮

લાખ ૯૪ હજાર વીંઘા જમીન જેમાંથી લાખો મણુ સુન્દર પવિત્ર ધાન્ય ઉપજાવી ગરીબ ગુરુખાને પોષી શકાય, દર સાલ પડતા કારમા દુકાળોની કઠણાઈ ટાળી શકાય, તેમાં ચહાનું વાવેતર થાય છે.—અરે ધાન્ય ન પેદા થાય, અને ફક્ત ગોચરો માટે લીલું ઘાસજ ઉગે તો લાખો ગાયોને પણ પોષણ મળી શકે. શું ચહાનું વાવેતર એ ભારત વર્ષના દુકાળોનું એક વિચારવા લાયક કારણ નથી ?

વીસમી સદીને—

—એકવીસમે વરસે !

(મોડર્ન રિવ્યુ જુન ૧૯૨૧, પૃથ્વી)

સુરમા અને કાયરની ખીણોમાં આવેલા ચ્હાના બગીચાઓમાંથી હજારો મજૂરો એકદમ નીકળી નાઠા છે અને ખીજાઓ થોડા વખતમાં તેમનું અનુકરણ કરશે. હિંદુસ્તાનને ચૂસી ખાનારા પરદેશી વ્યાપારીઓનો સ્વાર્થ સમાયલો હોય છે, અને જ્યારે મોટેભાગે તેમનોજ વાંક હોય છે, ત્યારે પણ પરદેશો નોકરશાહીના વિચારો તો તેમનાજ મતની સાથે મળતા આવે છે. એથી પરદેશી નોકરશાહી, તેનું લૂણ ખાનારા અમલદારો અને પેલા વ્યાપારી બચ્ચાઓ આ બાબતમાં પણ કહેવા નીકળ્યા છે, કે આ પ્રમાણેની હુકતાળનું કારણ તદ્દન રાજદ્વારી છે અને તે ચળવળખોરોની ધાંધલનું પરિણામ છે. અત્યારે આપણા રાષ્ટ્રીય જીવન પ્રવાહનાં જે મોજાં ઉછળી રહ્યાં છે તેની આ મજૂરોને

રહેજસાજ પણ છોળ નથી લાગી એમ કહેવાય નહિ, પરંતુ આ હડતાળનું કારણ રાજદ્વારી ચળવળ હોય એમ બિલકુલ લાગતું નથી. ચ્હાના બગીચાઓના મજૂરો પર એવી તો કડક દેખરેખ રહે છે, તેમની આસપાસ એવો સખત પહેરો છે, કે તેમની સાથે તેમના શેઠિયાઓને ખબર પડવા દીધા શિવાય કોઈ ભળી શકેજ નહિ. વળી એ ખાસ વિચારવાનું છે કે એજ મજૂરવર્ગના જે લોકો પોતાનીજ જમીનો ખેડે છે અને મોકળાશથી સ્વતંત્ર રીતે ફરે છે તેઓના પર કંઈ અસર નથી જણાતી; પણ જેઓ બગીચામાં રહે છે અને શેઠિયાઓના ગુલામો છે, તેઓનેજ હજારોની સંખ્યામાં નાત્રી છૂટવાનું મન થયું છે.

પણ આ હડતાળના સાચાં કારણો તો બીજામરો, અનાચાર અને અત્યાચાર છે. મજૂરોની આર્થિક દશા છેક લૂલી છે અને તેમનાં દુઃખોનો પાર નથી. આફ્રિકા અને દીર્ઘના મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવામાં તન મન ધન કુરબાન કરનાર શ્રી સી. એફ. એન્ડર્સનના શબ્દો આ બાબતમાં જેટલા ભરોંસાપાત્ર ગણાશે તેટલા ખીન્ન કોઈનાં કથનો નહિજ ગણાય. એમનાં વાક્યો છેક હૃદયનાં ઉંડાણમાંથી આવે છે એમ જણાયા વિના રહેતું નથી.

ગોઆલંદો મે, ૨૧

શ્રી સી. એફ. એન્ડર્સનની મુલાકાત લેતાં તેમણે કહ્યું, કે હું ધારતો હતો તેના કરતાં સ્થિતિ છેકજ ખરાબ છે. ચ્હાના ઉદ્યોગમાં કટોકટી આવી જવાથી પગારો ઘટાડી

નંખાયા અને ઘણા મજૂરોને તો છેક કાઠી પણ મૂક્યા. બધા સરકારી અમલદારોની મુલાકાત મેં લીધી છે અને એક નિષ્પક્ષપાત પંચ નીમવા મારી મજબૂત લલામણ છે. તુરતજ તેમ ન થાય તો મજૂરોની પોતાની જુખાની લેવાની તક ચાલી જશે. ગોઆલંદોમાં કોલેરા દબાવા માંડ્યો છે, એટલું સાફ છે.

ન્યુ એમ્પાયર પત્રના પ્રતિનિધિ સાથેની મુલાકાતમાં દીનબંધુએ નીચે પ્રમાણે વિચારો દર્શાવ્યા હતા.

કંઈ ખાસ ચોકસ અભિપ્રાય આપવાનો સમય હજી આવી નથી લાગ્યો, પરંતુ મારા પર પહેલવહેલીજ જે છાપ પડી છે તે તમને કહી શકું ખરો—પાછળથી તેમાં સહેજ-સાજ ફેરફાર પણ કદાચ કરવો પડે. ગયા પાંચ દિવસ સુધી લાગલાગટ હું આસામના મજૂરોની સાથે રહ્યો છું—ભૂખ્યો છું—ભટક્યો છું અને તેમની છેક ચિંથરેહાલ દયામણી સ્થિતિ જોઈ મારું હૃદય રડ્યું છે—કકળ્યું છે. આસામથી આટલે દૂર ઉતરી આવવાની લાંબી મુસાફરીને લીધેજ તેઓ આવા દુખળા પડી ગયા છે એમ નથી માની શકાતું. પણ તેમણે લાંબા વખત સુધી ભૂખમરો વેઠેલો છે એમાં શક નથી. મને દરેક જણે એમજ ચોકસ કહ્યું છે કે સરાસરી અમને છ* પૈસાનો રોજ મળે છે. કોઈએ વત્તોઓછો બતાવ્યો.

---

* સુરતમાં એક રૂપિયા કે સવા રૂપિયા શિષાય બિલકુલ મજૂર મળી નથી શકતા. તેની સાથે સરખામણી કરવા જેવું છે.

નથી. આ પ્રમાણે તેમને મળતું મહેનતાણું બહુજ નિર્મા-
લ્ય અને શુદ્ધક છે. ચહાનો ઉદ્યોગ હમણાં કેવો હંડોગાર
ચાલે છે તે હું જાણું છું અને કેટલાક બગીચાવાળાઓને
પગાર આપવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે;* પણ થોડાજ
વખત પર તો તેઓ ધૂમ પૈસા પેદા કરતા હતા એમાં શક
નથી. તે વેળા તેમણે મનૂરોને કોઈ જોતનો લાભ આપ્યો
નથી. એટલે તેમને ખોટ જાય તેથી કંઈ મનૂરોને સોસવાનું
હોય નહિ. એનો અર્થ તો એજ કે મનૂરને તો કોઈ
જોતનો ફાયદોજ નહિ. એટલે મારા પર તો એવીજ છાપ
પડી છે કે મનૂરો તરફ બહુજ ખરાબ વર્તણૂક ચલાવવામાં
આવી છે. ખૂદ આસામની ખીણના મનૂરોની દશા મુરમા
અને કાચરના મનૂરો જેટલી ખરાબ હશે કે કેમ તે વિષે
શક છે. પણ મનૂરોની પોતાની વાતચીત પરથી રાજકીય
અગવળનો આ હડતાળમાં ખાસ કંઈજ હિસ્સો નથી એમ
કહ્યા વગર છૂટકો નથી.

ન્યુ એમ્પાયર પત્રનો બજારપત્રી શ્રી એન્ડરૂસના
અનુમાનોને અને હડતાળ બાબત તેમણે દર્શાવેલા કારણોને
મજબૂત ટેકો આપે છે. વધારામાં તે એમ જણાવે છે કે કેટ-

* એ પહેલાં થોડાજ વખત પર ચહાના બહિષ્કારની
અગવળ પ્રજ્ઞેશમાં માત્ર ગુજરાતજ નહિ પણ દેશના
બીજા ઘણા ભાગોમાં ફાટી નીકળી હતી. તેની અસર
પહોંચીજ હશે એમાં શક નથી.

લાકે કુલીઓને બગીચાવાળાઓએ કાઢી પણ મૂક્યા છે. કેટલાક એમ કહેનારા કુલી પણ મળ્યા છે કે તેમણે “ ગાંધીજી કી હુકમ ” ને લીધે હડતાળ પાડી છે. પણ તેમની સ્થિતિ ઘણી દુઃખદ હતી એમાં કશો શક નથી.

આટલું બાહ્ય વર્ણન આપી મોડર્ન સિંચુમાં શ્રી રામાનંદ ચેટરજી લખે છે, કે આસામના ચહાના બગીચાઓમાં જે જાતનું વર્તન મજૂરો તરફ ચલાવાય છે તેનાથી આમવર્ગ એટલી બધી સારી રીતે વાકેફ છે કે કંઈજ ખીલું લખવાની જરૂર નથી.*

હડતાળ પાડનારા મજૂરોની સ્થિતિ જોઈ હૃદય ચીરાઈ ગયા વિના ન રહે. ન મળે પાસે અનાજનો દાણો, કે ન મળે દાણો ખરીદવા, કે રેલ્વે સ્ટીમરની ટિકીટ ખરી-

* રામાનંદ બાબુ જેવી સમર્થ અને શ્રદ્ધેય વ્યક્તિ જ્યારે આમ લખે ત્યારે ખાતરી થયા વિના નથી રહેતી, કે આસામની સ્થિતિ જેવી હતી તેવીને તેવીજ છે. અને તે સ્થિતિ ઘણીજ ખરાબ અને મનુષ્યની સંસ્કૃતિ પર એક કલાંક રૂપેજ છે. બંગાળાની પ્રજા આસામની પડોશી હોવાથી અને ત્યાંથીજ મોટે ભાગે મજૂરોની ભરતી થયા કરતી હોવાથી તે તો ચહાના બગીચાઓમાં કામ કરતા મજૂરોની સ્થિતિથી વાકેફ રહેજ એમાં નવાઈ નહિ; પણ ગુજરાતની પ્રજાની પણ હિન્દરાષ્ટ્રના એક અંગ તરીકે એ સ્થિતિથી માહિતગાર થવાની ફરજ છેજ.

દવા એક રાત્રી બદામ. એમની નગ્નતાને ઢાંકવાને શરીર પર પૂરાં ચીથરાં પણ નહિ ! જરાયે શક નથી કે મજૂરોને ઘણું ખર્ચ પેટપૂર પગાર નથીજ મળતા. એ ગરીબ બાપડાને ભોગે બગીચાવાળાઓ ખૂબ માત્યા છે. સરકારે તેમનું રક્ષણ કરવાની તસ્દી જરાયે લીધી નથી. રક્ષણ તો બાબુઓ રહ્યું પણ ઉલટું તેમને રેલ કે સ્ટીમર-માંથી હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન થયો છે; એટલુંજ નહિ પણ ચાંદપૂરને સ્ટેશને તેમના પર અનહુદ જીલમ વર-સાવવામાં આવ્યો છે. ૫૦ ગુરબાઓની એક ટુકડીને બકરાના ટોળાઓમાં પિંજરામાંથી સિંહ છોડાય તેમ આ નિરાધાર પ્રાણીઓ પર છોડી મૂકવામાં આવી હતી. આ ગુરબાઓએ તેમના પર હૂમલો કરીને અમલદારોની આંખ સામે તેમને કચડવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. સ્થાનિક નેતાઓએ મજૂરોને સંયમમાં રાખવાવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ મિ. કે. સી. દે. કમિશનરે તેમના તરફ છેકજ ઘાતકી, ભીડ વર્તાણુંક ચલાવી છે. સરકારે પરિસ્થિતિ કેટલી ગંભીર થઈ પડી છે તેનો જરાયે ખ્યાલ કર્યો નથી. ગુરબાઓએ બહુજ ભયંકર વર્તાણુંક ચલાવી છે.—સરકારના હુકમથી કે તેના આંખ આડે કાન કરવાથી, તે તો ઇશ્વર બાણે,—એ વાત શ્રી એન્ડરૂસ પણ ખાતરીપૂર્વક જણાવે છે. તેમણે બીજા ગુરબા સોલ્જરોએ કરેલા જખમો જોયા છે. સ્થાનિક નેતાઓએ કપડાં, ખોરાકી અને દવા પૂરી પાડવાને યત્ન કર્યો છે અને કેટ

લાકને કોલસાની ખાણોમાં ભારે પગારે નોકરીએ પણ રખાવ્યા છે.

બગીચાવાળાઓ ખૂબ માતબર બન્યા છે. ઉધમ ધમ-ધોકાર ચાલતો હતો ત્યારે પણ મનૂરોને પેટપૂર પગાર આપવાની કે તેમની માનસિક, નૈતિક સ્થિતિ સુધારવાની તેમણે જરાએ પરવા નથી કરી. શિક્ષણ આપવાનો વિચાર સરખો નથી કર્યો. તેવું તે વેળા ક્યું હોત, તો આજે જે દશા આવી પડી છે તે ન આવત. આજે મનૂરોનો પ્રેમ તેઓ ખેંચી લઈ શકત. પરંતુ સાચેસાચી ખીના તો એ છે કે બગીચાઓની તમામ વ્યવસ્થા અસત્ય અને અન્યાયના પાયા પરજ રચવામાં આવેલી છે. હોંશિયાર ખેડૂતો પોતાના ઘોડા કે બળદની ચે જેટલી દરકાર રાખે છે તેટલી દરકાર આ બગીચાવાળાઓએ માણસોની નથી રાખી ! અલણ ખેડૂતથી પણ તેઓ ગયા !

આજે સરકાર—બ્રિટીશ અમલદારશાહી જ્યાં ત્યાં પોતે આમ વર્ગના માખાપ હોવાનો દાવો કરતી આવી છે. પણ તેમણે એ દાવો કરવા પૂરતી ફરજ શી બજાવી છે ? મનૂરોને પેટપૂર પગાર મળે અને તેમને, જે ઉદ્યોગને ધપાવવા તેઓ તનતોડ મદદ કરે છે તેના નફામાંનો સહેજસાજ પણ હિસ્સો પ્રાપ્ત થાય એ ખાતર સરકારે પ્રસંગોપાત તપાસણીઓ કરાવ્યા કરવી ઘટે છે. સરકારે એ પ્રજા નથી બજાવી.

અને આપણે, મુંગા આમવર્ગના સુકાની તરીકે

ગણાતા પત્રકારોએ પણ શું કર્યું ? કંઈજ નહિ. બગીચા વાળાઓ તો પરદેશી પંખીડાં છે પણ આપણી ફરજ તો ખુદશી છે. અને તે આપણે બરાબર નથીજ બજાવી. આપણી હુમ્મેશની પ્રજા પ્રત્યે આ કરુણાજનક મામલો આપણી આંખ ઉઘાડે તો બહુ સારું.

જીલ્લો—૧૯૨૧

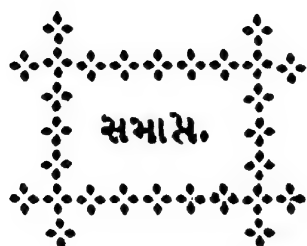
આસામના મળૂરોના બગીચામાંથી નીકળી નાસવાનું પરિણામ કરૂણાજનક આવ્યું. બગીચાવાળા અને આસામ સરકાર પ્રત્યે સમજાવવા ઇચ્છે છે કે કોઈ જાતની આર્થિક અવદશા નહિ પણ ધાંધળિયા ચળવળખોરો એ ઉદ્યોગનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હતા, તેમની મસ્તીને લીધેજ હડતાળ પડી છે. હાલની ચળવળની સહેજસાજ અસર થઈ હશે પણ હડતાળનું કારણ તો મળૂરોનાં અપાર દુઃખ દરદ શિવાય ખીજું નથી. આ કારણ ખૂદ આસામના બિશપ સાહેબ પણ મંજૂર કરે છે. આંદોલનના સ્થાનિક નેતાઓ અને શ્રી એન્ડરસન પણ એજ મત છે. દીનબંધુનો અભિપ્રાય પૂરેપૂરો શ્રદ્ધેય ગણાવે જોઈએ. પણ ખરેખરી સાબિતી તો આપણને ખૂદ આસામ સરકારજ આડકતરી રીતે પૂરી પાડે છે. સરકારે બહાર પાડેલી યાદિ જણાવે છે કે કામ કરનારા કુલીઓ જણાવે છે તેમ માત્ર થોડાકજ પૈસા

તેમને પગાર તરીકે નથી મળતા, પણ ચાર પાંચ આનાનો રોજ તેમને અપાય છે. કબૂલ, પણ આ કટ્ટી મોંઘવારીના જમાનામાં ચાર પાંચ આનામાં એક મજૂર માત્ર પોતાનુંજ (કુટુંબની વાત તો જતી કરીએ) ભરણ પોષણ સગવડભરી અને તન્દુરસ્ત રીતે કરી શકે ખરો કે? અને બધાજ મજૂરો એકે મતે છ પૈસાનો રોજ મળવાનું કહે છે ત્યારે તેઓ હડહડતું જૂઠાણું ચલાવે છે એમ માનવાનું અમને ઠીક નથી લાગતું. આસામ સરકારની યાદિમાં એક ખીજો પણ ફકરો છે જે પરથી સરકાર પગાર પૂરતો નથી એમ કબૂલ કરે છે :—

“કેટલોક વખત થયાં સરકાર અને ચહાના વ્યાપારી એને લાગ્યું છે કે વધતી જતી મોંઘવારીના પ્રમાણમાં આખા પ્રાંતમાંજ પગારો વધારવાની જરૂર છે. અને તે માટેની ખાસ તપાસો પણ હવે પૂરી થઈ જવા આવી છે. અને એ બાબત માટે પંચ નથી નીમાઈ ગયું તેનું કારણ એજ કે હુમણું વેપાર મન્દ ચાલે છે એટલે બગીચા એના ખર્ચમાં વધારો કરવાનું અશક્ય છે. (એટલે એમ કે પગાર વધારવાની તો ફરજ છેજ પણ તે વધાર્યા નથીજ, પછી લલે ને ગમે તે કારણસર! અધિ: મોં ૦ રિં) પણ હડતાળ પાડનારા મજૂરો (તેમણે હડતાળ નથી પાડી, હવે તેઓ બગીચાઓને તથજ દેવાના છે, પોતાના લલાં ખાતર. અધિ: મોં ૦ રિં) ભૂળે મરી જાય એવાજ પગારો અપાતા હતા એ વાતનો સરકાર ઈન્કાર કરે

છે. (તેમના દુબળા હાડપિંજરમાં શરીર એ વાતનો જીવતો જાગતો પૂરાવો છે. અધિ : મોં રિં) અને જ્યારે આ બધો ઉકળાટ (!) શમી જાય અને સારી તક મળે ત્યારે પગારના આખા સવાલનો પૂરી વિચાર કરવાને સરકાર તૈયાર છે. અને ચારગોલા ખીણમાં તો વધારે પગારે (કેટલા વધારે ? અધિ : મોં રિં) કેટલાક મેનેજરોએ (બધા તો નહિ, ત્યારે કેટલાક એટલે કેટલા ? અધિ : મોં રિં) પોતે થઇનેજ આખ્યા હતા”

સરકાર અને બગીચાવાળા કહે છે તેમ મજૂરો ખરેખર સાધારણ સુખસગવડમાંજ હોય, તો અસહકારીઓની ખટ-પટથી તેઓ બહાર આવ્યા અને ચાંદપૂર, જોઈહાટી અને અસન્સોલમાં મરકી મરડો વિગેરેમાં સપડાઈ ગયા ત્યારે તેઓ પાછા કેમ ન પૂર્યા ? અમલદારોએ આપેલી ખોસકી કેમ ન સ્વીકારી ? આગેવાનો પર ગુસ્સે કેમ ન થયા, તેમના પર તેમનો વિશ્વાસ કેમ ચાલુ રહ્યો ?

વાટિકાના—

—ગ્રાહકોને—

૧ તમારું શરનામું બદલાય ત્યારે તુરત એક કાર્ડ અમને લખી નાંખશો. જેથી તમારું નવું પુસ્તક ગેરવશ્વે ન પડે.

૨ કોઈ પણ ગ્રંથનો પત્ર વહેવાર કરતી વેળા તમારો નંબર અવશ્ય લખશો. તમને આપેલી રસીદ પરનો નંબર તે તમારો ગ્રાહક નંબર સમજશો.

૩ જવાબ જોઈતો હોય તો કૃપા કરી ટિકીટ ખીડશો. આપને માત્ર જરાક ખર્ચ થાય છે, અમને અનેક પત્રોના જવાબ આપતાં પુષ્કળ ખર્ચમાં ઉતરવું પડે છે.

૪ તમારા મિત્રોને બલામણુ કરવા ચૂકશો નહિ.

૫ પુસ્તક વાંચી રહ્યા બાદ તમારો અભિપ્રાય એક કાર્ડ દ્વારા જરૂર અમને લખી જણાવજો.

૬ નવાં પુસ્તકોની પસંદગી માટેની આપની સૂચના અમને બહુ ઉત્સાહ દાયક થશે. જરૂર કરવા ચૂકશો નહિ.

ખાસ લાભ.

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર તરફ પ્રેમ ધરાવનાર ભાઈ હીનાભાઈ દાદાભાઈ દેશાઈ-લાછરસ (નાંદોદ)-એ સાહિત્ય વાટિકાના ગ્રાહકોને નીચેનાં પુસ્તકો માત્ર એક ચતુર્થાંશ કિંમતે આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે.

સૂલતાન બહાદુરની ચિતોડપર ચઢાઈ	કિં. ૧-૦-૦
અદ્ભુત આગબોટ	„ ૧-૦-૦
પ્રતિજ્ઞા પાલન	„ ૦-૧૨-૦
પરિષદોનાં ભાષણો	„ ૦-૧૨-૦
પાપ પુંજ	„ ૧-૦-૦

જેમને આ ખાસ લાભ લેવો હોય તેમણે વાટિકા ગ્રાહક નંબર લખી અમને જણાવવું એટલે તેમને એ પુસ્તકો લાછરસથી મળે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. આશા છે કે અમારા ગ્રાહકો આ તકનો લાભ લેશે. જેઓ ગ્રાહક ન હોય તેમણે કૃપા કરી લખવું નહિ.

વ્યવસ્થાપક.

—નવો ફાલ—

ભારત શિલ્પ—અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરના કલા ઉપરના પ્રબંધો. પ્રગટકર્તા મણીભાઈ દ્વિવેદી, નવસારી. કાચું પૂઠું પાના ૯૬ કિં. દશ આના.

ગુજરાતીમાં કલાશાસ્ત્રના વિષયનું ઠાર આ પુસ્તક ખોલે છે એમાં શક નથી. હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન કલામાં જે સમૃદ્ધિ ભરી છે તેના ભંડાર ખોલવાનું માન શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરને ઘટે છે. તેમના કેટલાક પ્રબંધોનો અનુવાદ આ પુસ્તકમાં છે. લેખક અને પ્રકાશકનું ગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ આવો ગ્રંથ રજૂ કરવાનું સાહસ પ્રશંસનીય છે. ભાષા કંઈક અધરી ખરી, પણ આ વિષયના ભોક્તાને માટે ભારે નહિ પડે એમ લાગે છે. એ વિષયને કેવળ લોક મન્ય કરવા માટે શ્રી ઠાકુર જેની કોઈ વિભૂતિનેજ ગુજરાત જન્મ આપે એવી પ્રાર્થના છે.

ભારતની પ્રજાઓને—શ્રી રામ સ્વામીના કેટલાંક ઉપકારક ભાષણો. પ્રગટકર્તા ઉપર પ્રમાણે. પૃષ્ઠ ૪૪ કાચું પૂઠું કિં. ત્રણ આના.

શ્રી રામસ્વામીના ભાષણો માટે કંઈ કહેવાનું રહેતુંજ નથી. તેમનો જેટલો પ્રચાર કર્યો હોય તેમ તો ઓછો છે. શ્રી રામસ્વામીના ઉપદેશોએ કેટલાંયે જીવનોમાં ક્રાંતિ ધટાવી છે. તેમના ઉપદેશોનું પાન કરી ગુજરાત કૃતકૃત્ય થાઓ.

ભાગ્યનો પારસ — આધ્યાત્મિક વિષયોના નિબંધો. પ્રકાશક નગીનદાસ મંછારામ, સુરત પૃષ્ઠ ૩૫૦ કાપડી પૂઠું કિં. ૨ રૂ.

આધ્યાત્મિક વિષયનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઓછાં છે એમ હવે કહી શકાય નહિ, છતાં આ પુસ્તકમાં એનું નિરૂપણ જે દબે-જે શૈલીએ કરવામાં આવ્યું છે તે જોતાં એ માત્ર લોકપ્રિયજ નહિ પણ બહુ ઉપકારક થઈ પડશે. કદના પ્રમાણમાં મૂલ્ય સ્વલ્પ છે.

કુસુમવાડીનો માળી — (ટાગોર કૃત ગાર્ડનરનો અનુવાદ) — અનુવાદક એમ. હરખાર અને રમણ, વડોદરા. પૃષ્ઠ ૭૨ કાચું પૂઠું કિ. બાર આના.

તરંગુમિયા શૈલીના પુસ્તકો હજીએ ગુજરાતીમાં અવારનવાર બહાર પડ્યાંજ કરે છે એ ખરે શોચનીય છે. આ પુસ્તકની ભાષા તદ્દન અસાહજિક અને ક્ષિપ્ત છે. અને છાપ માટે તો થું લખવું તેજ સમજાતું નથી. કિંમત કેવળ જીલમ બરેલી છે, પણ તે કદાચ અમથીજ હશે, લેવાની નહિ હોય એમ લાગે છે.

નંદ તરંગ — કર્તા નંદલાલ વિ. શાહ ચિંચણુવાળા. પોતાની કવિતાઓનો સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૧૧૨ કિંમત દશ આના. કાચું પૂઠું.

આ પુસ્તકમાં કર્તાએ લખેલી જૂદા જૂદા વિષયોની કવિતાઓ આપી છે. વિષયોની વિચિત્રતા બહુ અજબ છે. પણ લેખક જે બાલકાઓ લખવા તરફ લક્ષ આપે તો કામ કરી શકશે એમ લાગે છે; દાખલા તરીકે ધડિયાળ પરની કવિતા સરસ છે. વિષયોની

પસંદગીમાં વિવેક વપરાય તો પ્રભને પ્રિય થઈ પડે એવાં કાવ્યો લેખક લખી શકે એમ લાગે છે ખરું કિમ્મત ઝોઘી રાખવી જોઈએ.

પૂર્ણિમા—જૂદી જૂદી પન્દર વાતોનો સંગ્રહ. લેખક રા. વેણીલાલ રંગીલદાસ પટેલ, સુરત પૃષ્ઠ ૨૭૫ કાવ્યું પૂંઠું કિમ્મત રૂ. દોઢ.

આમાં પન્દર વાતો છે. વાતો હિન્દી મરાઠી પરથી અનુવાદિત છે. અનુવાદની ભાષા ઠીક ગણાય. મૂળ હિન્દી વાતો સારી છે એ પણ ખરું.—જે કે ઘણી વાર હિન્દી વાતોમાં દૈવત નથી હોતું. સારા સ્વરૂપમાં કાવ્યું હોત તો પુસ્તકનું માન વધત અને વધારે ઉપયોગી થાત.

પુસ્તકો મોકલનારે કૃપા કરી તંત્રી:—ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા કેળાંપીઠ સુરત એવું શરનામું કરવું.

ગાંધી ગ્રંથમાળા ૧-૨-૩-૪-૫.

ગાંધીજીનો જલનો અનુભવ.

ગુજરાતી ભાષામાં આ પુસ્તક અપૂર્વ છે. એમાં ગાંધીજી કેવાં કેવાં દુઃખ વેઠીને આસ્થિય પરિમલ ફેલાવી છે તેનું બહુ બહુ ચિત્ર મળશે. દરેક પુસ્તકાલયમાં રાખવા લાયક છે. પત્થર ફેડતાં, જાજર સાફ કરતાં દારોગાઓના જીલમ વેઠતાં શી વિંટબણા મહાત્માજીએ અનુભવી હશે તેનું જીવતું જાગતું ચિત્ર-તેમણે જાતે દોરેલું છે, પછી ખામી શી હોય ? જે ફોટા સાથે બોર્ડનું પૂરું ટ. ખ. સાથે કિં. ૦-૬-૬.

શિવદયાળની શોધ.

ટોલ્સ્ટોયની એક આનંદદાર વાર્તાનું ગાંધીજીએ કરા-વેલું મનોરમ રૂપાંતર ઠામઠામ ધનામ તેમજ લઘાણમાં અપાતું અને ખાસ બાલ ઉપયોગી પ્રથમાવૃત્તિની જૂજ નકલો છે. કિંમત ટ. ખ. સાથે ૦-૨-૬

ઈજીપ્તનો ઉદ્ધારક વિગેરે.

આ પુસ્તકમાં ઈજીપ્તના ઉદ્ધારક મુસ્તફા કમાલ પાશાનું ગાંધીજીએ લખેલ ચરિત્ર, આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો

સત્તાવાર ઇતિહાસ અને ટ્રોલ્સ્કોયની બે ગાંધીજીને અતિ પ્રિય વાતો આપી છે. પ્રથમ આવૃત્તિ બહુસૂચક છે. બીજી આવૃત્તિ થોડા વખતમાં છપાઈ બહાર પડશે. કિંમત બીજી કળામય નવી આવૃત્તિની આના આઠ રહેશે.

નીતિ ધર્મ.

આ ગ્રંથમાં મહાત્માજીએ નીતિ વિષેના વિચારોને સહેલી ઇબ્રાહીમમાં સુંદર રીતે રજૂ કર્યા છે. દરેક જુવાન સ્ત્રી પુરુષનું ચરિત્ર ઘડવાને આ ગ્રંથના મનનની ખાસ જરૂર છે. ઇનામમાં વહેંચવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. નવી કળામય આવૃત્તિ કિં. ૦-૬-૬ ટ. ખ. સાથે.

મૂરખરાજ.

ગાંધીજી કૃત આ પુસ્તકમાં નથી ગામ ગપાટા, કે નથી મૂરખાઈ ભરેલી દંતકથાઓ કે હવાઈ વાતો, પણ એમાં તો એક ઘણી ખેંચાણકારક નવલકથાના સ્વરૂપમાં સાચી સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને સૂક્ષ્મ પ્રશ્નો ઉકેલ્યા છે. કિ. ટપાલ ખર્ચ સાથે ૦-૬-૬.

બોમ્બયુગનું બંગાળા.

આ પુસ્તકમાં બંગાળામાં ચાલેલી ગુપ્ત બોમ્બની ચળવળનો રસિક ઇતિહાસ, જુદા જુદા કાવતરાંખોરોના પરાક્રમે, જીવનચરિત્રો, કહાણીઓ, જેલમાં અને જેલ બહાર કરેલા કાવતરાં, સાંકેતિક ભાષા, ધમાધમીના જમાનાનો સાચો ઇતિહાસ, તેમના ગુપ્ત આશ્રમની અદ્ભુત વ્યવસ્થા વિગેરે વાતો તેમણે જાતે વર્ણવેલી છે. આ પુસ્તક દરેકે દરેક ગુજરાતીએ સંઘરણું જોઈએ.

તમામ પત્રોએ આ પુસ્તકના વખાણ કર્યા છે. “નવયુગ” ના તંત્રી લખે છે; પુસ્તક એટલું બધું રસિક છે, — કે એકવાર શરૂ કર્યા પછી પૂરું કર્યા શિવાય છોડાતું નથી. હિન્દુસ્થાન લખે છે; પુસ્તક બહાર પાડી ગુજરાતની અનન્ય સેવા બજાવી છે. કિં. ૧-૦-૦

રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ.

હામહામ લોકપ્રિય થયેલી આ ગરબાવળિની એ આવૃત્તિ ટુંક વખતમાં ખપી ગઈ છે. ત્રીજી આવૃત્તિ ટુંક મુદતમાં છપાશે તેની કિંમત ચાર આના રહેશે.

ગાંધીજીની દિવ્ય વાણી.

મહાત્મા ગાંધીજીના જુદે જુદે સ્થળે વિખરાયેલા પડેલા અદ્ભુત વિચાર રત્નોને એકઠા કરીને આ સંગ્રહ બનાવ્યો છે. ગીતાની પેઠે સંઘરી રાખવા લાયક છે.
કિં. ૦-૧-૦

કાયદા સામે થવાની ફરજ.

મહાત્મા ગાંધીજીએ લખેલા આ પુસ્તકમાંના વિચારો આખા જગતમાં ફેલાવવા જેવા છે. ૦-૦-૯
દહાણી કરવા લેનારને ૩-૦-૦ સો લેખે આપશે.

પ્રગટ કર્તા

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર.

૧૮૦-કેળાંપીઠ,

સુરત.

અમારા સર્વ પુસ્તકો મુખ્યાર્થમાં વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, પાયથૂની અમદાવાદમાં યુગધર્મ કાર્યાલય, ભદ્ર પાસે; રાજકોટમાં રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય મંદિર પાસેથી મળી શકશે.

શ્રી. શં. પ્રો.

અગરખત્તીના દરખાસ.

સુરતની શોખીન અને કદરદાન પ્રજામાં વખણાએલો.

મધુર સુગંધીની---પવીત્ર

શ્યામસુંદર અગરખત્તી

ખાસ વાપરવા લાયક છે. એનો સુગંધ મનને આનંદ તથા શાંતી આપનાર છે. રાગરજવાડોમાં, મંદીરોમાં, મીઠાસોમાં, લગ્નકાર્ય પ્રસંગોમાં લોકમાન્ય થઈ છે. માટે એકવાર જરૂર વાપરી ખાતરી કરો. શેર ૧ ના રૂ. ૪ એ. શી. ટીણક દરખાસ અંબર કસ્તુરી વીગરેની દરેક જાતની ઉંચી સુવાસીક અગરખત્તી છુટક તથા જથ્થાબંધ મળશે. વેપારી-વર્ગને યોગ્ય કમીશન આપવામાં આવશે.

આર, એન, સુરતકર બંધુવર્ગ, ચૌડાપુલ-સુરત.

પુનાની સુગંધી માલની દુકાન,

પંડિત એમ. બી. શર્મા.

ભાગાતળાવ રોડ, સુરત.

હસ્તરેપા, મસ્તકરેપા તથા રમલવિદ્યાથી ભવિષ્ય કહેનાર, તથા જીંદગીની પીડાઓ દૂર કરનાર.

ઘેર બેઠાં તમારા વેપારની ચડતી પડતી જીંદગીનાં સુખ દુઃખો, અગર દરેક વસ્તુની તેજ મંદી જાણવા માટે તમારું ચાલુ નામ અને ચોક્કસ ઉમર ચોક્કસ અક્ષરે લખી ફક્ત રૂ. સવાબેનો મનિઓરડર કરો.

ટુંકી થતી જીંદગી લાંબાવનારું સાધન.

એક્ષ રે.

વિજળીનું દવાખાનું.

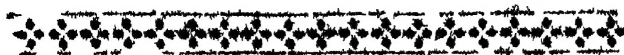
વીજળીથી દરેક જાતનાં દરદો કોઈપણ જાતની ઈજા શિવાય સારાં કરવામાં આવે છે. જેવાં કે ક્ષય, દમ લકવો, સાંધાના દરદો, નસનું ગંદાઈ જવું અંડવ્રદ્ધિ, માથાનાં તથા પેટનાં દરેક જાતનાં દરદો એક્ષરેથી દરેક દરદો તપાસીએ છીએ તેમજ દરેક માણસને જતાવીએ છીએ.

એક વખત અમારા દવાખાનાની મુલાકાત લેવા લલા-મણ કરીએ છીએ.

ઇલેક્ટ્રીક મેડીકલ હોલ.

એક્ષ. રે. ડૉ. સી. વી. કાપડીઆ.

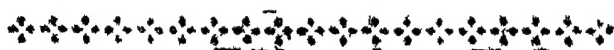
દો. સ્ટેશનરોડ સુરત.

ત્રીજું પુષ્પ

બાળ વિહાર

કેઈ અતિ અદ્ભુત સુંદર બાલ-
વાનો. આ પુસ્તકની છાપણી બહુ
આકર્ષક અને મનોહર બનાવી છે.
અને તેમાં દિલ્લાશમ ચિત્રો મૂકવા
ગાંધીજી આજે છે. ગુજરાતના બાલસા
હિત્યમાં વિજય ડોકી વગડાવના.

સ્વચ્છ છાપકામ

નિયમિત રીતે

મનોહારી સ્વરૂપમ

કાવચું હોય :

ગાંધીજી મુદ્રણાલ

